

ACHTKARPELEN-ZUID/ EESTRUM

Een historisch-geografisch onderzoek voor de landinrichting

J.A. Mol
P.N. Nöomen
J.H.P. van der Vaart

FRYSKE AKADEMY

1990

Fryske Akademy
Doelestrjitte 8
8911 DX Ljouwert
058-131414

Inhoud

Woord vooraf	5
Noten	5
1 Inleiding	6
Noten	7
2 Fysische gesteldheid	8
2.1 Inleiding	8
2.2 Geomorfologie	8
2.3 Bodenvorming	10
Noten	12
3 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	13
3.1 Inleiding: begrenzing en behandeling naar stroomgebied en periode	13
3.2 Achtkarspelen	14
3.2.1 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd	14
3.2.1.1 Landschappelijke structuur: het 19de-eeuwse kaartbeeld geconfronterd met de bezitsreconstructie van 1700	14
3.2.1.2 Opstreckende ontginning vanuit de wegen of vanuit de waterlopen?	19
3.2.1.3 De rol van de kloosters	26
3.2.1.4 De grootscheepse hoogveenexploitatie in de 17de en de 18de eeuw	35
3.2.1.5 "Aanzienlyke hofsteden"	41
3.2.2 Nieuwste Tijd (1800 – heden)	42
3.2.2.1 Ontstaan en uitgroei van de heidedorpen	42
3.2.2.2 Lage vervening	48
3.2.2.3 Ontwikkelingen in de landbouw	48
3.2.2.4 Infrastructuur en de dorpen	49
3.3 Jistrum	51
3.3.1 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd	51
3.3.1.1 De structuur in de zeventiende eeuw	51
3.3.1.2 Genese van het landschap	55
3.3.1.3 Voortschrijdende ontginning en meenscharverdeling	62
3.3.2 Nieuwste Tijd	63
3.3.2.1 Landbouw	63
3.3.2.2 Infrastructuur en bebouwing	64
Noten	64

4 Inventarisatie, beschrijving, analyse en waardering	73
4.1 Opzet	73
4.2 Puntelementen	73
4.2.1 Puntelementen Achtkarspelen	73
4.2.2 Puntelementen Jistrum	77
4.3 Lijnelementen	78
4.3.1 Lijnelementen Achtkarspelen	78
4.3.2 Lijnelementen Jistrum	83
4.4 Vlakelementen	84
4.4.1 Vlakelementen Achtkarspelen	84
4.4.2 Vlakelementen Jistrum	86
4.5 Waardering	87
4.5.1 Werkwijze	87
4.5.2 Stroomgebieden	88
4.5.3 Achtkarspelen	88
4.5.4 Jistrum	91
Noten	92
5 Samenvatting	93
Noten	96
Geraadpleegde literatuur	98
Gedrukte bronnen, inventarissen en regestenwerken	103
Geraadpleegde archivalia	104
Atlassen en kaartmateriaal	105
Lijst van opgenomen kaarten	106
Losse bijlagen	107
Achtkarspelen, kaart van Schotanus–Halma 1718	
Achtkarspelen, kaart van Eekhoff 1844	

Achtkarspelen-Zuid:

- A. Relictenkaart puntelementen en agrarische lijnelementen
- B. Relictenkaart lijnelementen wegen, paden en waterlopen
- C. Relictenkaart vlakelementen en grenslijnen

Jistrum:

- A. Relictenkaart puntelementen en agrarische lijnelementen
- B. Relictenkaart lijnelementen wegen, paden en waterlopen
- C. Relictenkaart vlakelementen en grenslijnen

Woord vooraf

Dit rapport is vervaardigd in opdracht van de Landinrichtingsdienst te Utrecht ten behoeve van de herinrichtingsprojecten "Achtkarspelen-Zuid" en "Eestrum" in de provincie Friesland.

In afwijking van de naam van het laatstgenoemde project is in dit rapport de sedert 1 januari 1989 officieel ingevoerde plaatsnaam Jistrum gebruikt.¹ Ook voor de aanduiding van de gemeentenaam Tytsjerksteradiel, alsmede van de overige dorpen in die gemeente, worden de thans geldende officiële Friestalige namen gebruikt.

Het onderzoek is uitgevoerd door drie onderzoekers. Hoofdstuk drie over de bewonings- en ontginningsgeschiedenis is verzorgd door drs. J.A. Mol en drs. P.N. Noomen. De paragrafen over de Nieuwste Tijd (1800 tot heden) zijn geschreven door drs. J.H.P. van der Vaart. Laatstgenoemde is bovendien auteur van de hoofdstukken 2 en 4 over respectievelijk de fysische gesteldheid en de inventarisatie en waardering van de historisch-geografische elementen. Het totale rapport moet overigens, zowel qua inhoud als uitvoering, worden gezien als een gezamenlijk produkt van deze drie onderzoekers.

Bij het onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van de kennis van dr. J.J. Spahr van der Hoek te Beetsterzwaag en ir. S. de Haan te Buitenpost. De heer Spahr van der Hoek was zo vriendelijk inzage te verlenen in zijn manuscript van een nog te publiceren boek over de historie van Achtkarspelen. De heer De Haan hielp ons, met zijn voorbereidend werk voor de prekadastrale atlas van Achtkarspelen, aan belangrijk studiemateriaal. Met zijn kennis van de veldnamen en de streekgeschiedenis en zijn grote terreinkennis is hij de onderzoekers ook in menig ander opzicht tot steun geweest.

Tot slot willen wij nog noemen de heer N. Boevé, die ons bijstond bij het verwerken van de kadastrale gegevens van 1832.

Van de zijde van de opdrachtgever is het onderzoek door een begeleidingscommissie bijgestaan. In deze commissie hadden zitting vertegenwoordigers van de Landinrichtingsdienst (provincie en centrale directie), de Directie Bos- en Landschapsbouw (provincie en centrale directie), de Natuurwetenschappelijke Commissie, de Consulent Natuur-, Milieu- en Faunabeheer in Friesland, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen.

Noten

1. Op verzoek van de Landinrichtingsdienst is ter voorkoming van misverstanden de door deze dienst nog gehanteerde benaming voor het landinrichtingsgebied "Eestrum" op de titelbladzijde opgenomen. In dit rapport zijn de officieel vastgestelde Friestalige plaatsnamen van Tytsjerksteradiel aangehouden. Voor het overige zijn de Nederlandse plaatsnamen gebruikt. De toponymische spelling heeft daardoor een nogal anarchistisch karakter gekregen. De heilzame werking die een dergelijke spellingsanarchie kan hebben is verwoord in de publicatie *Soeplepelen met een vork: tegen spellingshervormers* van H. Mulisch (Amsterdam 1972, blz. 72)

1 Inleiding

Dit rapport biedt het resultaat van een onderzoek naar de historische geografie van Achtkarspelen en Jistrum ten behoeve van de landinrichtingsprojecten "Achtkarspelen-Zuid" en "Eestrum".

Op speciaal verzoek van de Landinrichtingsdienst is aan het onderzoeksgebied Achtkarspelen-Zuid toegevoegd een klein gebied bij Houtigehage en Rottevalle, dat deel uitmaakt van het landinrichtingsgebied "Drachten". Die toevoeging is gedaan om te komen tot een soort afronding van een gebied waarin historische relaties duidelijk aanwijsbaar zijn. In de rapportage maakt dit toegevoegde gebied deel uit van Achtkarspelen-Zuid.

Overeenkomstig de wens van de Landinrichtingsdienst is bij dit onderzoek bijzondere aandacht besteed aan de rol van de klooster-ontginningen in de ontstaanswijze van het huidige landschap, aan de (voormalige) functie en de loop van het riviertje de Lauwers met zijn zijstroompjes, alsmede aan de betekenis die dit riviertje nu nog in het landschap heeft.

Voor het onderzoek werd naast het bekende topografische en bodemkundige kaartmateriaal in eerste instantie de voorhanden zijnde wetenschappelijke literatuur geraadpleegd. Aangezien dit niet voldoende informatie bood om de gerezen vragen op te lossen – met name niet ten aanzien van de twee bovengenoemde aandachtspunten – is aanvullend archiefonderzoek verricht. Van essentieel belang daarbij bleek de cartografische bezitsreconstructie die voor beide gebieden voor de tijd van 1640/1700 kon worden gerealiseerd.¹ Zij is gebaseerd op serieel materiaal dat reeds eerder door de Fryske Akademy bijeengebracht was voor de uitgave van de Prekadastrale en Kadastrale Atlassen van Achtkarspelen en Tytsjerksteradiel. Het is vooral deze bezitsreconstructie die ons in staat stelde de landschapsgenese op de juiste wijze te verstaan. De relevante schriftelijke, toponymische en archeologische gegevens konden er als het ware op worden vastgezet. De vergelijking daarvan met het kaart- en landschapsbeeld leidde aldus tot een bevredigende analyse van de middeleeuwse ontginningen, die de hoofdlijnen van het huidige landschap hebben bepaald.

Bij de indeling in hoofdstukken is het door de Landinrichtingsdienst opgegeven schema gevolgd. Achtereenvolgens komen aan bod:

- * Een korte beschrijving van de fysische gesteldheid. Hierin zijn vervat de kenmerken van de geomorfologie en de bodemvorming van het gebied, voorzover deze van belang zijn voor het doel van het onderzoek.
- * Een analyse van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis. Hierin wordt, om de nu nog aanwezige cultuur-historische relictten te kunnen begrijpen, nagegaan hoe het gebied onder menselijke invloed tot stand is gekomen. De indeling in paragrafen is geografisch/chronologisch van opzet. Daarbinnen is, althans voor de middeleeuwse periode, de landschapsgenese problematiserend beschreven, omdat de op de bronnen gebaseerde interpretatie bleek te contrasteren met het tot dusver bestaande beeld uit de literatuur.
- * Een inventarisatie, beschrijving en analyse van de aanwezige historisch-geografische elementen en structuren. Bij deze inventarisatie hoort een relicttenkaart, waarop alle punt-, lijn- en vlakelementen zijn aangegeven. Om redenen van leesbaarheid zijn zowel voor het gebied Jistrum als voor Achtkarspelen de relictten op drie deelkaarten apart

uitgesplitst (zie de kaartbijlagen, achter in het rapport).

- * Een waardering van de historisch-geografische elementen en structuren in het onderzoeksgebied. Bij die waardering worden op basis van criteria zoals gaafheid, mate van samenhang en 'kenmerkendheid' in regionaal en bovenregionaal opzicht de historisch-geografische waarden van het gebied aangeduid.
- * In het slothoofdstuk zijn de resultaten van het onderzoek op korte wijze samengevat. In deze samenvatting wordt voor belangrijke uitkomsten met een noot verwezen naar de paragraaf, waar dat aspect uitgebreider is beschreven. Dit is gedaan om de lezer, die op snelle wijze kennis wil nemen van de uitkomsten van dit onderzoek, een leeswijzer aan te bieden.

Tenslotte zij de lezer erop gewezen, dat historische termen en begrippen in de beschrijving van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis, die voor sommige lezers misschien minder bekend zijn, in de Encyclopedie van Friesland (uitgave 1956) op duidelijke wijze worden verklaard.

Het rapport is zodanig van opzet, dat de deelgebieden van dit onderzoek, Achtkarspelen-Zuid en Jistrum – behalve in het korte hoofdstuk twee – steeds in aparte paragrafen worden beschreven. Dit vergemakkelijkt de leesmoeite van het rapport voor degenen, die slechts in een der beide landinrichtingsprojecten zijn geïnteresseerd.

Noten

1. Voor een uitgebreide verantwoording van de opzet en de methode zij hier verwezen naar de inleiding van Mol en Noomen, *PKAF II, Weststellingwerf ten noorden van de Linde*.

2 Fysische gesteldheid

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een korte beschrijving gegeven van de kenmerken van de geomorfologie en van de bodemvorming, voorzover deze van belang zijn voor een beter begrip van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de streek. De fysische gesteldheid is in de achter ons liggende perioden door de bewoners van de streek op verschillende wijzen benut, afhankelijk van de doelen en beperkingen waarvoor zij zich gesteld zagen. Met het oog op de overeenkomsten in de fysische gesteldheid in dit noordelijk deel van de Friese Wouden worden de deelgebieden van dit onderzoeksproject, Jistrum, Achtkarspelen en de daarop aansluitende noordelijke strook van Smalingerland bij Houtgehage, in één keer behandeld.

2.2 Geomorfologie

Het onderzoeksgebied kan in hoofdzaak worden gekenmerkt als een zandplateau, waarvan de hoofdvormen in de twee laatste ijstijden van het Pleistoceen tot stand zijn gekomen. Dit plateau, dat bestaat uit een laag oud dekzand van wisselende dikte op een ondergrond van keileem en plaatselijke potklei, wordt door een aantal dalen of laagten in stukken verdeeld. Deze laagten zijn terug te voeren op erosiedalen uit het Saalien en het Weichselien. Aan de westzijde wordt het onderzoeksgebied begrensd door zo'n laagte, waarin nu De Leijen en het Bergumermeer liggen. Deze laagte zet zich verder voort in noordelijke richting, aan weerszijden van de Kuikhornstervaart, die er min of meer doorheen loopt. In aanleg gaat zij terug op een nog vroegere ijstijd, het Elsterien.¹

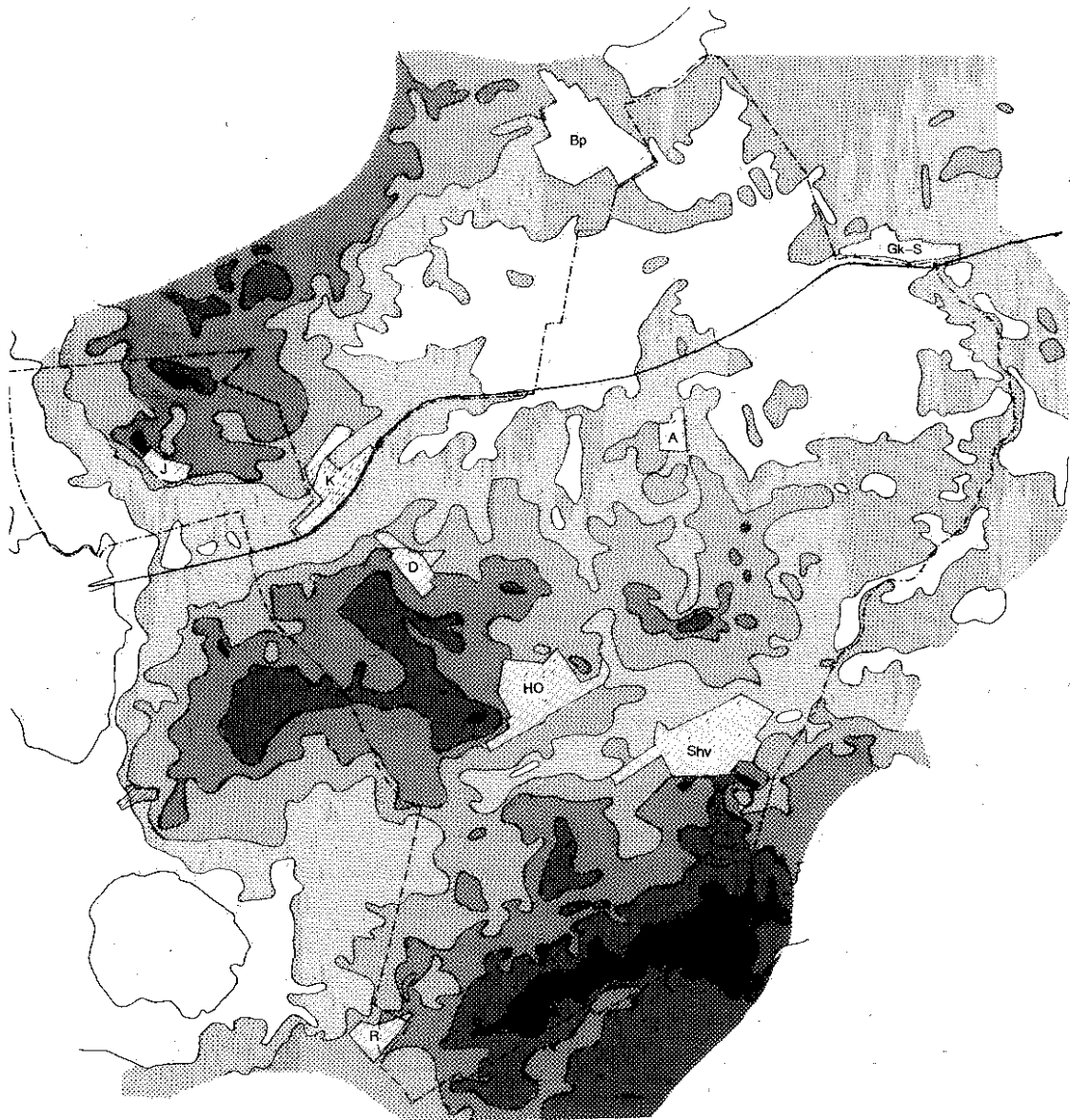
In zuidwestelijk-noordoostelijke richting wordt ons gebied door een viertal evenwijdige dalen doorsneden. In het noorden is dat een dalvormige laagte, iets noordelijk van Zwaagwesteinde. Het tweede dal vinden we ten noordoosten van het Bergumermeer; het loopt via Kootstertille op naar Buitenpost. Op de lijn Kootstertille-Drogeham wordt deze laagte in tweeën gedeeld door een lage rug van dekzand, die dan ook als waterscheiding fungeert. Het gebied ten westen hiervan, waarin ook Jistrum gelegen is, waterde af in de richting van het Bergumermeer. Ietwat nauwkeuriger zouden we ook kunnen zeggen, dat de afwatering verliep via de Wijde Ee langs Burgum. In het oostelijke deel van deze laagte stroomde de Oude Ried, ongeveer vanaf het punt waar thans Kootstertille ligt. De geologische informatie uit het Landschapsecologisch Onderzoek Achtkarspelen 1989 leert ons dat dit al een vrij oud erosiedal moet zijn, omdat hier het keileem in de ondergrond ontbreekt.²

De derde dalvormige laagte treffen we aan tussen De Leijen en Surhuisterveen, welke zich verder noordoostwaarts voortzet onder de Lauwers. De bovenloop van de Lauwers volgt dit dal tot ongeveer ter hoogte van de Surhuizumer Mieden. Daar buigt het riviertje meer naar het noorden. Als vierde en voor ons onderzoeksgebied meest zuidelijke dalvormige laagte kan het dal worden aangemerkt, dat tussen Drachten-Ureterp-Boerakker loopt. Hierin stroomde in westelijke richting de Drait.

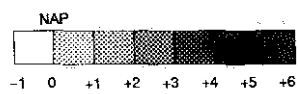
In al deze dalen heeft veenvorming plaatsgevonden. In de eerste drie werd het veen deels bedekt met een laag zeeklei, in het bijzonder daar waar Oude Ried en Lauwers stroomden. Als gevolg van inklinking van de veenlagen onder de klei, veroorzaakt door

HOOGTEKAART ACHTKARPELEN-ZUID EN JISTRUM

hoogte in meters t.o.v. NAP

 dorpsbebouwing

--- grens onderzoeksgebied

ontwatering ten behoeve van veenwinning en landbouw, steken de met een dikke laag klei opgevulde stroombeddingen nu als inversieruggen boven hun omgeving uit. Deze inversie is het duidelijkst waarneembaar in de stroombedding van de Oude Ried.

De bijgaande hoogtekaart geeft een indruk van de hoogteligging en het reliëf van het onderzoeksgebied. Op deze hoogtekaart zijn de hoogtelijnen aangegeven met een interval van één meter. De zand-eilanden tussen de hiervoor genoemde dalvormige laagten vertonen alle een aantal hoge ruggen en koppen. De hoogste punten worden gevonden bij Twijzel, Jistrum, Drogeham, Harkema-Opeinde, Ophuis, Boelenslaan en Houtgehage. Zoals in het volgende hoofdstuk nog nader zal worden aangegeven, zijn dit zeker niet de oudste, continu bewoonde vestigingsplaatsen van de streek.

Kenmerkend voor de zandplateaus is het microreliëf, dat is veroorzaakt door de dekzandafzettingen. Het reliëf wordt op vele plaatsen nog geprononceerd door pingoruïnes en uitwaaiingskommen. De pingoruïnes zijn gevormd tijdens het toendraklimaat van de laatste ijstijd. Een pingo ontstaat, doordat een ijskern in de ondergrond bij afwisselend dooien en vriezen aangroeit tot een enorme vorstheuvel. De omhooggedrukte grond glijdt van het ijslichaam af. Na het algeheel smelten van de ijslens blijft er een diepe waterpoel achter, omgeven door een ringwal van eerder afgedleden grond. De uitgewaaide kommen in het dekzand lijken veel op de pingoruïnes. De ringwal ontbreekt echter. Pingo's en kommen zijn later opgevuld met veen en uiteindelijk weer poelen geworden, nadat het veen hier was uitgegraven.

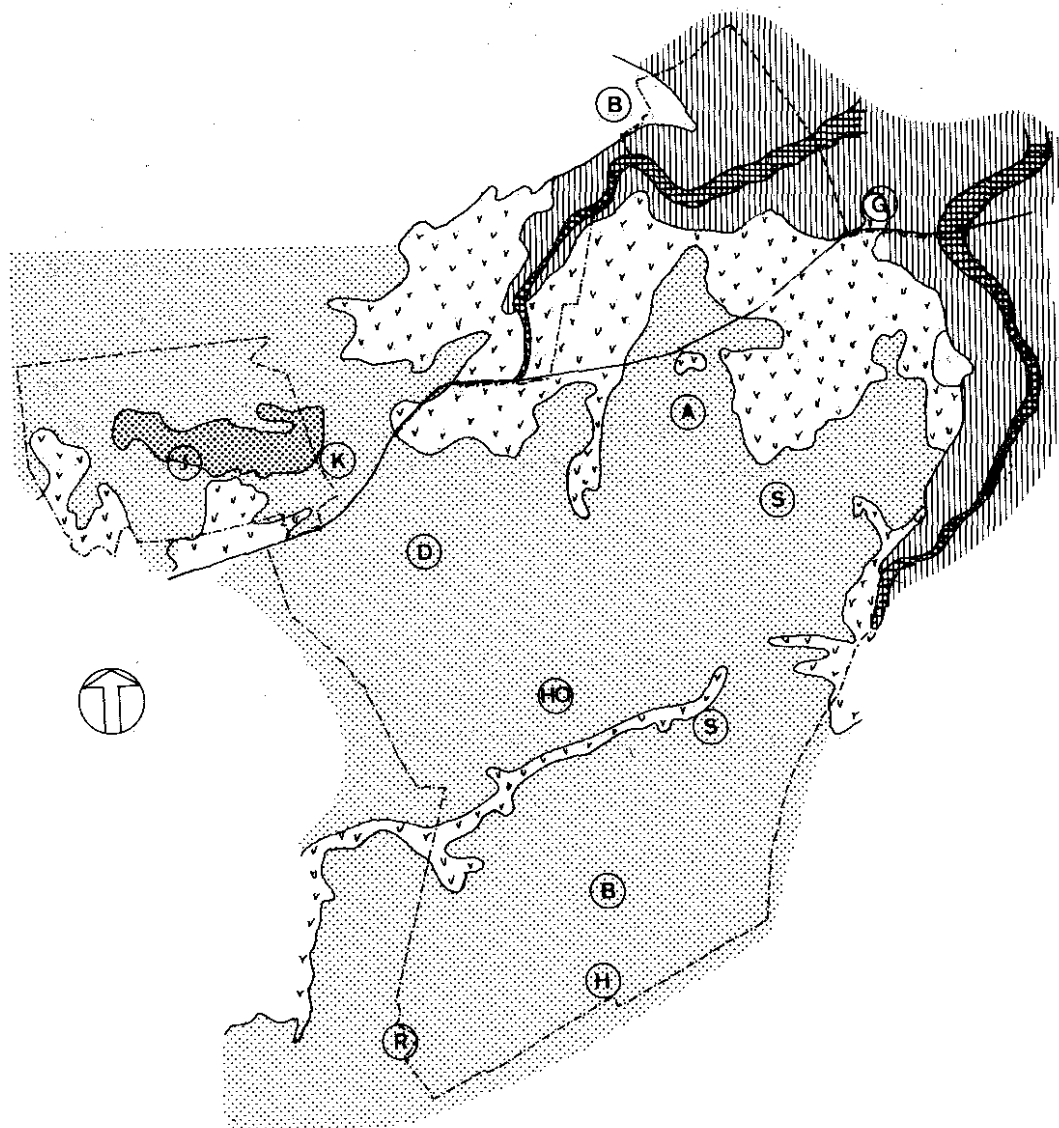
2.3 Bodemvorming

In het onderzoeksgebied bestaan de hogere delen uit zandgronden, en de lagere delen uit moerige-, veen-, klei op veen- en kleigronden. Op het bijgevoegde overzichtskaartje zijn de hoofdcategorieën van bodemtypen aangegeven. Voor een gedetailleerder overzicht van de verschillende bodemsoorten kan worden verwezen naar de Stibokabodemkaart 1:50.000, bladen 6 Oost en West en 11 Oost.

Kleigronden komen voor langs de Oude Ried en de Lauwers. Hiervoor is al vermeld, dat in en langs de stroombeddingen van Lauwers en Oude Ried zeeklei is afgezet. Deze kleiafzettingen hangen samen met transgressies in de perioden 300-600 en 800-1000. Dicht langs de twee riviertjes werd toen vooral zware klei afgezet. Met name in het dal van de Oude Ried zijn de kleibedekkingen het meest verbreid. Iets verder van de waterloop, in de Buitenposter Mieden, rond Gerkesklooster en in de Surhuizumer Mieden, wordt de klei aangeduid als knippig.

Door het stijgen van de zeespiegel tijdens warmere perioden van het Holoceen, veranderden zowel de natuurlijke afstroming als de grondwaterstanden. In de laagten kwam het onder die omstandigheden tot een sterke veengroei. Vanuit de lagere delen heeft het veen de randen van de zandplateaus bedekt en uiteindelijk ook de hoger gelegen zandgronden. Of de zandplateaus geheel met een laag veen bedekt zijn geweest, is op basis van de thans beschikbare bodemkundige informatie niet met zekerheid te zeggen. Over de oorspronkelijke dikte van het veenpakket kan evenmin een stellige uitspraak worden gedaan. Op basis van wat bekend is over de dikte van veenpakketten in andere delen van Nederland, moet op enkele meters worden gerekend in de beekdalen. Langs de randen van de hogere zandplateaus zal de veenlaag dunner zijn geweest. Op de

GLOBALE BODEMKAART ACHTKAR SPELEN-ZUID EN JISTRUM

- zeekleigronden
- zeekleigronden, stroombedding
- veengronden
- podzolgronden
- enkeerdgronden
- grens onderzoeksgebied
- dorp

Bron: Stiboka bodemkaart 1:50.000, bladen 6 W, 6 O en 11 O

hogere ruggen in het zuidelijk deel van het onderzoeksgebied was het veen ten zuiden van de lijn Surhuisterveen–Harkema wel zo dik, dat een afgraving daarvan na de 16de eeuw lonend was.

Als gevolg van de ontwatering van de veengebieden door de mens zijn de veenlagen snel ingeklonken, zowel door waterverlies als door oxidatie.

Op de bodemkaart 1:50.000 (Stiboka) worden moerige gronden aangegeven in de laagte Surhuisterveen–Harkema–Witveen, in de laagte ten zuiden van Jistrum en over grote oppervlakten aan weerszijden van de laagte van de Oude Ried, zoals in de Hamster Mieden, de polder Roohel, de IJermieden en de hooilanden van Augustinusga en Surhuizum. In deze gebieden is overigens ook veel laagveen vergraven.

De zandgronden zijn voor het overgrote deel geclassificeerd als laarpodzolgronden. Door het agrarisch gebruik van deze gronden en de toevoeging van mest en soms ook van terpaarde, is een humushoudende teeltlaag op de zandondergrond ontstaan. Bij Jistrum wordt op de bodemkaart een dikker cultuurdek aangegeven. Onder de Gaasten, de Oostelijke Velden en de Ies komen zogenaamde enkeerdgronden voor. Dit wijst op oude bouwlanden, die door een intensieve bemesting met materiaal uit potstallen op vruchtbaarheid werden gehouden en lange tijd op dezelfde plek als zodanig zijn gebruikt.

Noten

1. T.A.M. de Groot e.a., *Toelichting bij de Geologische Kaart van Nederland 1:50.000*, blad Heerenveen West (11W) en blad Heerenveen Oost (11O), RGD, Haarlem 1987, 62.
2. Zie kaart 2 in Janssen e.a., *Landschapsecologisch onderzoek Achtkarspelen*.

3 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

3.1 Inleiding: begrenzing en behandeling naar stroomgebied en periode

De fysisch-geografische beschrijving laat al zien, dat we te maken hebben met een zeer gevarieerd gebied dat desondanks in twee duidelijk te onderscheiden eenheden uiteenvalt: het naar het westen aflopende zandgebied van Jistrum enerzijds en het naar het noorden afhellende gebied van Achtkarspelen, dat achtereenvolgens van hoogveen via zand en laagveen overloopt in de klei- en zavelstreek rondom Gerkesklooster, anderzijds. Deze twee gebieden behoorden dan ook tot verschillende stroomgebieden, hetgeen – zoals in paragraaf 3.2.1.2 zal worden uiteengezet – belangrijke consequenties had voor de oriëntatie van de middeleeuwse ontginningen en bijgevolg ook voor de politieke en bestuurlijke organisatie. We zien in Friesland dorpen en gemeenten zich steeds vormen naar en samenvallen met de stroom- en afwateringsgebieden zoals deze bestonden ten tijde van de ontginning.¹ Daarin ligt de reden, dat wij het tot Tytsjerksteradiel behorende en op het Bergumermeer georiënteerde Jistrum los van Achtkarspelen zullen behandelen.

Binnen de paragrafen over Achtkarspelen wordt eerst het klassieke typologische landschapsbeeld van de wegdorpen met hun strokenverkaveling getoetst aan de gebruikssituatie van de 16de eeuw, die uit de bezitsreconstructie gedistilleerd kon worden. Vervolgens wordt de vraag gesteld naar het ontstaan van dit landschap. Om recht te doen aan de dynamiek van de landschapsgenese zullen we daarbij het gebied van Achtkarspelen in zijn geheel bezien. Klei, laagveen, geest en hoogveen vormden in het stroomgebied van de Lauwers en haar zijriviertje de Oude Ried oorspronkelijk immers een eenheid, ondanks de variatie aan nederzettings- en kavelstructuren die er in de loop der tijden ontstond. Dat geldt zeker voor Achtkarspelen. Als een vrij naar het noorden afstromend gebied met natuurlijke grenzen in het westen, zuiden en oosten, maakte het in politiek en kerkelijk opzicht binnen het gebied van de huidige provincie Friesland een geheel eigen ontwikkeling door. Tijdens de ontginningsfase had het op politiek gebied weinig te maken met de aangrenzende gemeenten Smallingerland, Tytsjerksteradiel en Dantumadeel. Op kerkelijk-institutioneel terrein nam Achtkarspelen al evenzeer een aparte positie in: als enige grietenij in Westerlauwers Friesland ressorteerde het niet onder het diocees Utrecht, maar onder Münster, meer in het bijzonder onder het decanaat Humsterland van het Münsters aartsdiaconaat *Frisia*. Mogen op het eerste gezicht dergelijke institutionele factoren in de sfeer van de kerkelijke organisatie voor het ontstaan van het cultuurlandschap van weinig belang lijken, bij nader inzien waren ze dat zeker niet. Zo kunnen – op meer lokaal niveau – bijvoorbeeld ook de in het landschap soms nu nog nadrukkelijk aanwezige dorpsgrenzen vaak alleen maar worden verklaard, wanneer het proces van parochievormingen in de beschouwing wordt betrokken.

Vanwege de historische en landschappelijke eenheid van Achtkarspelen is de begrenzing van het door ons behandelde landschap ruimer genomen dan in het herinrichtingsproject "Achtkarspelen-Zuid", met name aan de west- en de noordkant. Het kan zijn, dat de herinrichtingsgrenzen in cultuurtechnisch en praktisch opzicht functioneel zijn, voor een juist historisch-geografisch perspectief zijn ze dat allerminst. De "rasp"- of "kam"-lijn ten zuiden van Drogeham is vanuit een landschapsgenetisch oogpunt bezien uiterst willekeurig getrokken. Ook de westelijke begrenzing langs het Prinses Margrietkanaal slingert door een veel oudere landschappelijke eenheid. Wij zullen

daarom diverse malen een uitstap over deze grenzen heen maken, naar Opperkoten en Twijzel. Dat geldt ook voor het blokverkavelde kleigebied bij Gerkesklooster. In het herinrichtingsgebied is daarvan nu slechts een klein gedeelte van opgenomen. Qua structuur sluit het echter duidelijk aan bij de wel opgenomen oeverwal van Lutkepost aan de westzijde en bij de Surhuizumer benedenloop van de Lauwers aan de oostzijde.

De indeling van onze verhandeling is chronologisch. Veel aandacht is daarbij besteed aan de periode van de Middeleeuwen, omdat daarin de hoofdlijnen van het landschap zijn bepaald. Latere ontwikkelingen, zoals de occupatie van de heide, de vervening en de daarop gevolgde kampongtinning van de ondergrond, grepen plaats binnen de ruimtelijke structuren die voortgekomen waren uit de middeleeuwse ontginningen. De hoofdvraag is daarom die betreffende het ontstaan, het verloop en de datering van die middeleeuwse ontginningen. Voordat wij proberen deze vraag te beantwoorden, volgt hier ter introductie eerst een korte typering van het landschap, zoals we dat omstreeks het midden van de 16de eeuw in Achtkarspelen aantreffen.

3.2 Achtkarspelen

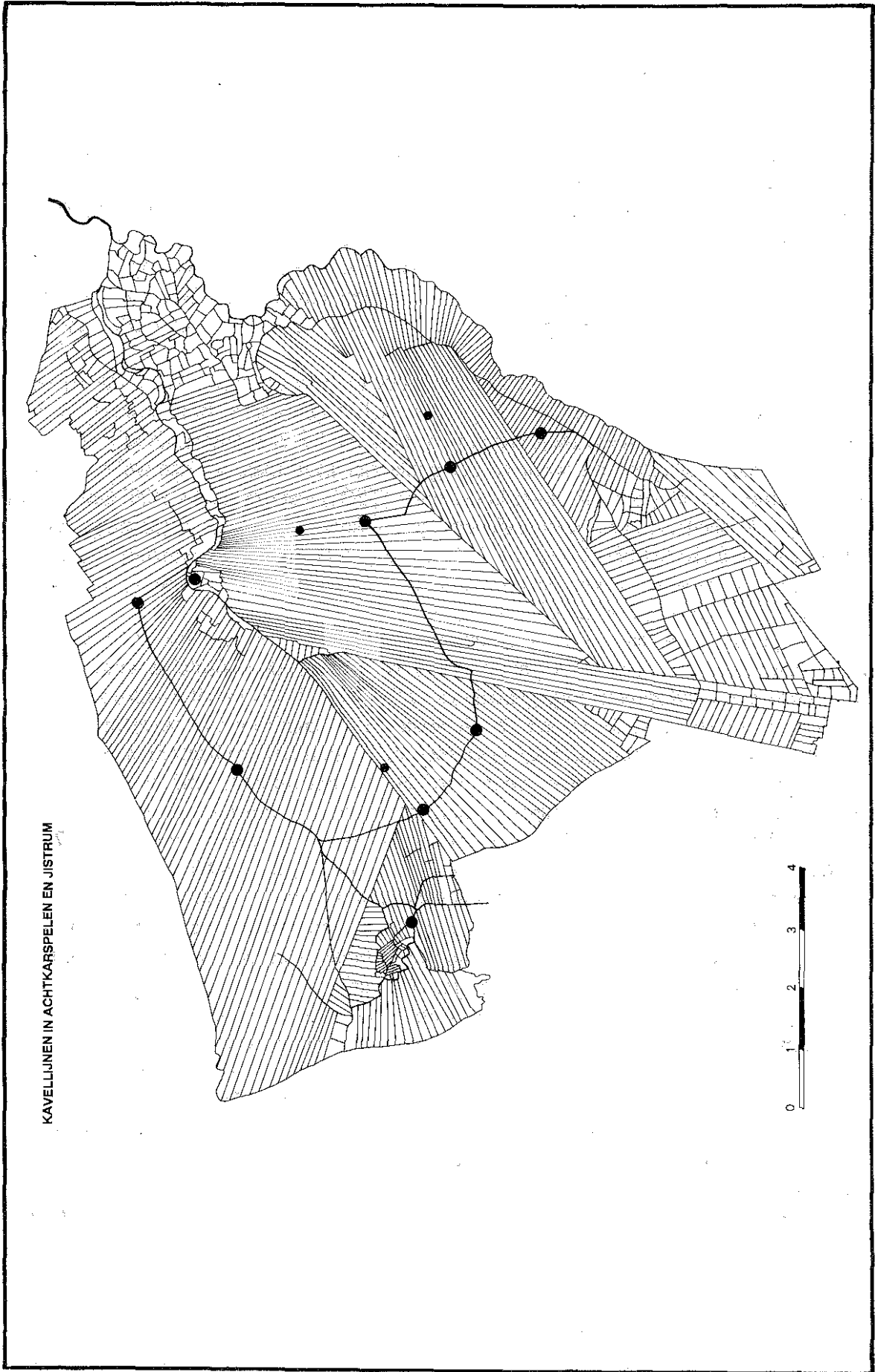
3.2.1 *Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*

3.2.1.1 Landschappelijke structuur: het 19de-eeuwse kaartbeeld geconfronteerd met de bezitsreconstructie van 1700

Zo op het eerste gezicht lijkt de landschappelijke structuur van het gebied vrij eenvoudig. Op de hoefijzervormige zandrug rondom de centrale laagte van de Oude Ried, en verder op de oostelijk daarop aansluitende rug, waarlangs zich op enige afstand de Lauwers kronkelt, treffen we een aantal nederzettingen aan, die door een weg met elkaar zijn verbonden (zie de kaart "Kavellijnen"). Van noord over west naar zuid en oost, en vervolgens weer terug naar het zuiden, zijn dat achtereenvolgens Buitenpost, Twijzel, Kooten, Drogeham, Harkema-Opeinde, Augustinusga en Surhuizum met Kortwoude. De bijbehorende dorpsterritoria vertonen een strookvormige kavelstructuur ter weerszijden van de hoofdas. Langs die hoofdas liggen over de gehele lengte boerderijen op min of meer regelmatige afstand van elkaar. Hun landerijen strekken in een rechte lijn naar voren en naar achteren op. Volgens de klassieke historische geografie kunnen deze nederzettingen met hun bijbehorende strokenverkaveling getypeerd worden als wegdorpen; meer in het bijzonder als eenrijige wegdorpen, omdat het om één bewoningsrij langs de occupatie-as gaat en er geen hoeven in elkaars verlengde liggen.²

In zijn algemeenheid treffen we het wegdorp vooral aan in zandgebieden die door beekdalen worden begrensd en slechts een geleidelijke helling naar die beekdalen kennen. Met name aan de westzijde van het Drentse plateau, in Schoterland, de Stellingwerven en zuidelijk Drenthe kunnen er vele worden aangewezen. Daar zijn de zandruggen en dus ook de beekdalen langwerpig. Bijgevolg liggen de ter weerszijden aan elkaar grenzende wegdorpen daarmee parallel in lange streken. In Achtkarspelen zien we de dorpen op de zandrug meer in een soort S-bocht liggen, maar dat maakt in principe geen verschil. Het betekent alleen, dat de strookblokken van de dorpsterritoria niet direct op elkaar aansluiten, maar elkaar steeds onder een bepaalde hoek snijden.

Het nederzettingstype van de wegdorpen kende een min of meer gesloten agrarisch

systeem. Elke boerderij was, door de flauwe helling van haar strook land vanaf het beekdal omhoog naar het hoogveen of de droge heidegrond op het hoogste punt, verzekerd van alle typen gronden die voor een gemengd bedrijf nodig waren. De gebruiker beschikte over heide en soms ook over een stuk hoogveen voor het steken van plaggen en het weiden van schapen, over bouwland dicht bij huis, over weiland wat dichterbij de beek toe, en over lage hooilanden daar tegenaan. Zonder de gras- of groenlanden enerzijds en de heide of het hoogveen anderzijds was een goede bewerking van het bouwland ook niet mogelijk. De lichte, maar betrekkelijk schrale zandgrond vroeg veel bemesting. Daarin kon worden voorzien door middel van de mest van op het groenland gehouden vee en door middel van de plaggen van de heide. Door het opbrengen van dit mengsel van mest en plaggen werd het bouwland langzaam opgehoogd, waardoor een steeds dikker cultuurdek ontstond.

De heide en het hoogveen aan de randen van de Friese wegdorpen werden doorgaans gemeenschappelijk gebruikt voor de schapenhouderij. Plagsteken en turfgraven deed ieder echter binnen de eigen strook. De grenzen in de heide en het veen tussen de saten of hoeven³ waren omstreeks 1830 weliswaar nog niet zichtbaar, maar werden wel degelijk in acht genomen. Op de topografisch-militaire kaart (TMK) van omstreeks 1850 ontbreken ze echter op vele plaatsen, maar op de kadastrale plans vindt men ze gestippeld aangegeven. Alleen op grond van het kaartbeeld van de TMK mag daarom niet tot gemeenschappelijk eigendom in de wegdorpen worden geconcludeerd; wèl tot gemeenschappelijk of, juister uitgedrukt, ruimtelijk ongescheiden gebruik.⁴

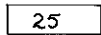

Het agrarisch systeem van de wegdorpen verschilde in wezen niet sterk van dat van de esdorpen. Alleen het ruimtelijk patroon ervan was anders. De bedrijfselementen, die in het esdorp over het gehele dorpsgebied verspreid waren, lagen in het wegdorp per boerderij in een-en-dezelfde strook. De elementen, hun functie en hun onderlinge verhouding waren echter dezelfde als in de esdorpen. Om die reden heeft men het wegdorp wel als "Streifen"-esdorp aangeduid.⁵ Het kaartbeeld uit het midden van de 19de eeuw illustreert ook voor Achtkarspelen die functionele gelijkenis tussen weg- en esdorpen. Wanneer we dit kaartbeeld toetsen aan de gebruikssituatie voor de jaren 1700 en 1640 – en dat is mogelijk dank zij de bezitsreconstructie die in het kader van de Prekadastrale Atlas voor Achtkarspelen gerealiseerd kon worden⁶ –, dan blijkt dat dit beeld in grote lijnen ook voor die jaren klopt. Er is inderdaad sprake van doorgaande – althans van oorspronkelijk doorgaande – hoeven met bouw- en groenlanden in dezelfde opstrek, voor en achter de aan de weg gelegen boerderij.

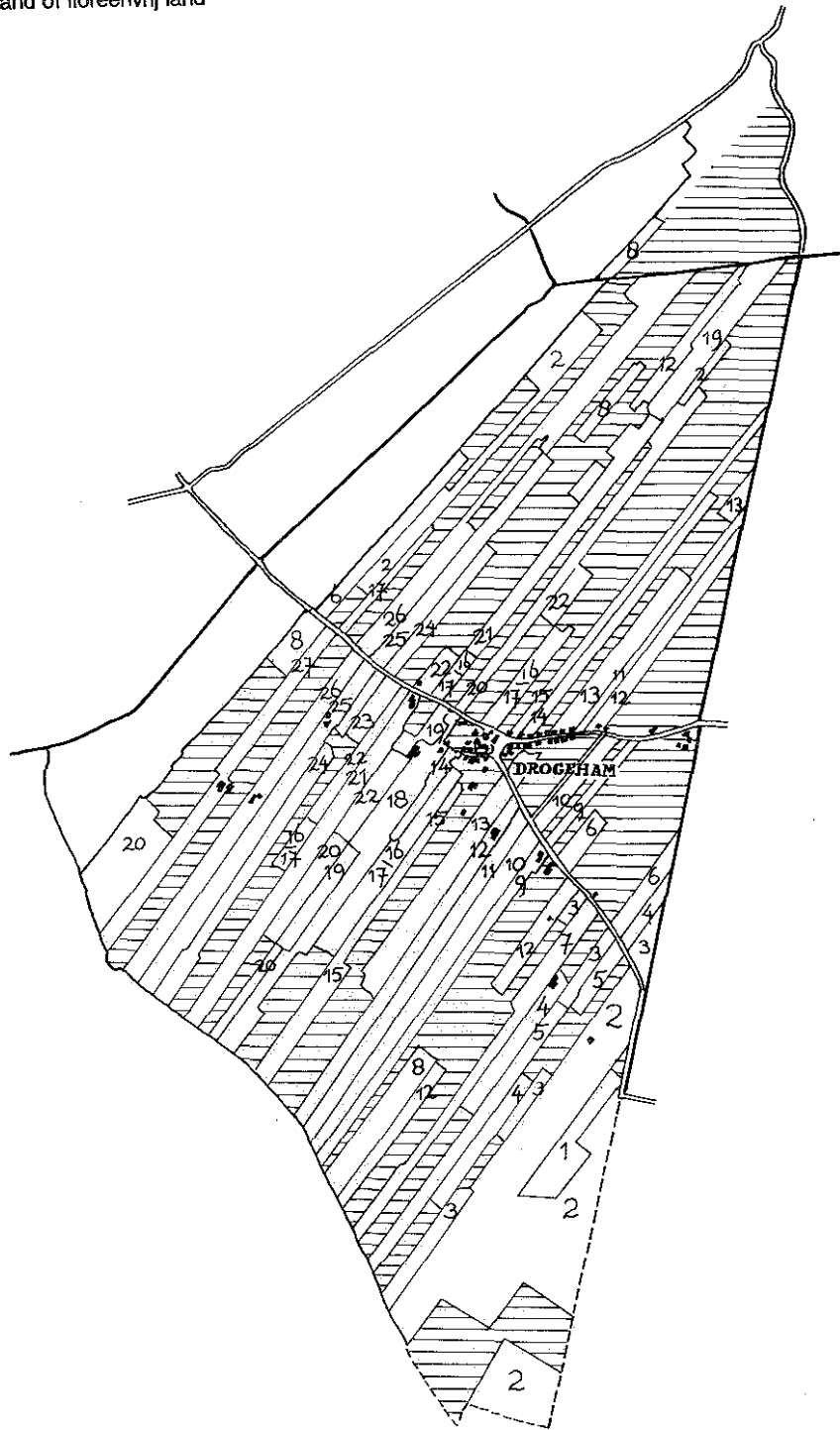
Een nuancering is hier echter op haar plaats. Zoals de kaartjes van de eigendomsstructuur van Drogeham en Surhuizum laten zien, is het beeld voor de zuidelijke en westelijke dorpen (Kooten, Drogeham, Twijzel) duidelijker dan voor de oostelijke. In de dorpen Augustinusga en Surhuizum vinden we – hun territoir op het kwelderland van Gerkesklooster nu buiten beschouwing gelaten – naast de uitgangen langs de weg nog een onregelmatige rij bedrijven dichtbij het water. Deze zijn dáár gelegen, waar door de invloed van de zee langs de Oude Ried en de Lauwers een strook klei is afgezet. Zie bijvoorbeeld de hoeven nrs. 56 tot en met 64 in Surhuizum. De verkaveling rond deze hoeven is met name in het noorden hier en daar meer blok- dan strookvormig.

Afgezien van dit aparte snoer van bedrijven, blijkt in 1700 het opstrekend bezit in beide dorpen al sterk versnipperd te zijn. Van slechts weinig doorgaande hoeven was de doorgaande strook toen nog geheel aanwezig. Alleen de hoeven die behoorden tot fondsen

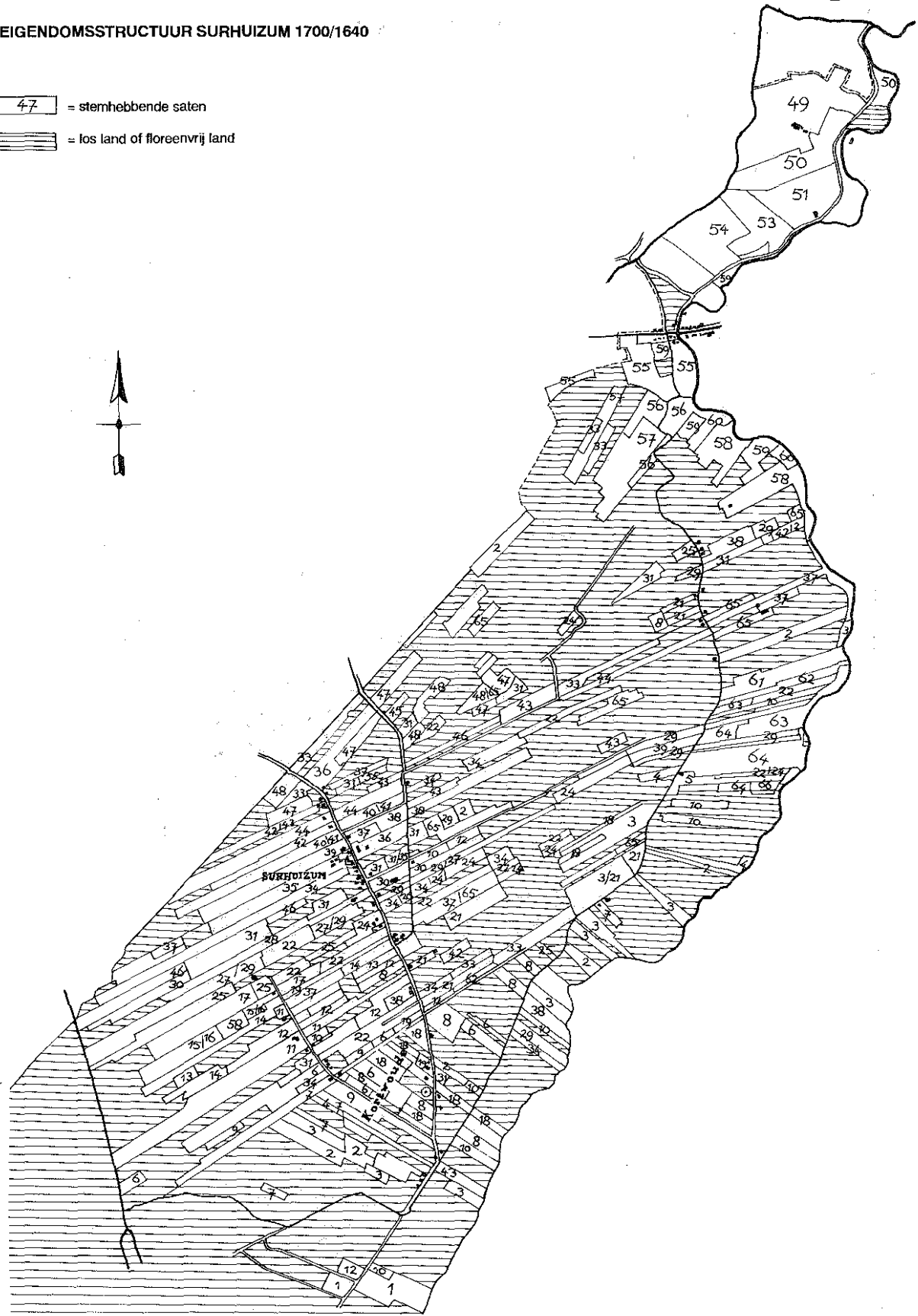
EIGENDOMSSTRUCTUUR DROGEHAM 1700/1640

- = stemhebbende saten
- = los land of florevrij land

EIGENDOMSSTRUCTUUR SURHUIZUM 1700/1640

- = sternhebbende saten
- = los land of florenvrij land

van de parochiekerken (kerkeplaats, pastorie, etc.) waren toen gedeeltelijk nog intact. Bij een nadere beschouwing van het kaartbeeld van Surhuizum valt bijvoorbeeld op, dat het kerkegoed onder nr. 61, in de bovengenoemde aparte serie bedrijven aan het water, precies in het verlengde ligt van de patroons- en pastoriegoederen bij de weg onder de nummers 34 en 35, waarop trouwens ook de kerk van Surhuizum gebouwd is. Wanneer we ons realiseren, dat geestelijke goederen volgens het kerkelijk recht niet vervreemd mochten worden en in het algemeen qua beheer de meest conservatieve bedrijven waren, lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat deze bezittingen aan de uiteinden van dezelfde strook als rudimenten van een oudere eigendomssituatie opgevat mogen worden. Het heeft er alle schijn van dat deze goederen oorspronkelijk niet gescheiden waren en tot één doorgaande hoeve hebben behoord, die van de rivier tot aan de heide strekte.⁷

Er zijn aanwijzingen dat de deling en de versnippering in de 16de eeuw nog niet zover voortgeschreden waren als in 1640 en 1700. Die aanwijzingen zijn te vinden in de fiscale registers van 1511, waarin alle gebruikers de gegevens over hun landerijen, de huurwaarde, de eigendom en het gebruik ervan hebben aangebracht.⁸ Voor de meeste grondgebruikers, die trouwens in deze streek vaak ook eigenaren waren, worden in deze registers steeds de bezittingen onderscheiden in akkers zaadland (= bouwland), mansmaden meden (= hooiland, zoveel als in een dag door een man kon worden gemaaid) en pondematen fennen (= weiland). Er is geen reden om aan te nemen dat die landen niet in elkaars verlengde in dezelfde strook lagen.

Wat betreft het bouwland is het voor de 16de eeuw wel duidelijk dat er, evenals op de essen van de Drentse esdorpen, vooral rogge op verbouwd werd. De aantekeningen over diverse afdrachten aan kerkelijke fondsen in de beneficiale registers van 1543 spreken daarover duidelijke taal.⁹

3.2.1.2 Opstreckende ontginning vanuit de wegen of vanuit de waterlopen?

Hoe zijn nu die wegdorpen en de indeling van het dorps territoir tot stand gekomen? De klassieke mening daarover is in 1970 uitgebreid verwoord door de historisch geograaf K. Bouwer.¹⁰ Hij beschouwt de wegen, waarlangs de boerderijen in de Nieuwe Tijd blijken te liggen, als de occupatie-assen van de oorspronkelijke nederzettingen. In zijn visie zijn de dorpen vanaf het begin op deze wegen georiënteerd geweest. Bij de ingebruikneming van het gebied zouden meteen de hoge zandruggen of de overgang naar de middelhoge zandgronden voor de vestiging van de woonplaatsen zijn uitgekozen. Vervolgens zou men dan collectief de ontginningslijnen naar voren en naar achteren hebben uitgezet. De ontginning zou zo steeds naar twee kanten ondernomen zijn: zowel in de richting van de lage landen bij de beek als in die van het hoogveen of de hooggelegen heide.

Aanvankelijk zouden deze ontginningen niet de gehele lengte van het dorpsgebied in beslag hebben genomen. Eerst na verloop van tijd nam men, volgens Bouwer, door zijwaartse uitbreiding de hele lengte langs de weg in gebruik.

Dit beeld heeft ook voor Achtkarspelen algemeen ingang gevonden.¹¹ Hierbij moeten naar onze mening echter enige vraagtekens worden geplaatst, zeker wanneer men de gang van zaken bij de ontginning van veenstreken elders in Noordwest-Europa voor ogen houdt. Het wetenschappelijk onderzoek naar die veenkolonisatie heeft de laatste decennia grote vorderingen gemaakt.¹² De resultaten kunnen als volgt worden samengevat. Duidelijk werd, dat de riviertjes vaak als primaire ontginningsassen beschouwd moeten

worden. De boerenhuizen lagen meestal op een rij, waarschijnlijk niet vlak aan,¹³ maar toch niet ver van het water. De genoemde watertjes verzorgden zowel de ontsluiting van het gebied als de ontwatering van het veen via loodrecht of in een scherpe hoek erop uitkomende sloten. Aanvankelijk werd, zelfs in laagveengebieden – waarvan het maaiveld hoger lag dan tegenwoordig –, akkerbouw bedreven. Door wateronttrekking en grondbewerking teerde het veenpakket betrekkelijk snel weg. In Holland en Utrecht betekende de wateroverlast, die het gevolg van deze maaiveldverlaging was, het einde van de akkerbouw en het begin van de bedijking en bemaling. In streken waar meer ruimte voorhanden was, zoals in Salland en Vollenhove, werd de nederzetting steeds dieper het veen in verplaatst, verder van de rivier af dus. De bedrijven werden daarbij voortdurend verlengd op grond van het recht van opstrek. Deze verschuivingen konden zich verschillende malen achtereen herhalen. Bij dit proces werd dus steeds het nieuwe bouwland op het nog hooggelegen veen aangelegd; het oude, ingeklonken bouwland diende als weide of zelfs als hooiland.

Een bekend voorbeeld vormen de nederzettingen langs de benedenloop van de Reest. Aan de oostzijde lagen direct aan het water verschillende buurschappen, zoals Zwartewatersklooster en Olde Staphorst. Via herhaalde verplaatsingen ontstonden hieruit de ruim vijf kilometer oostelijker gelegen huidige nederzettingen Rouveen en Staphorst. Opmerkelijk is, dat de kerk van Staphorst nog steeds op dezelfde strook of uitgang staat als haar oorsprong, de kapel van de kloosteruithof Olde Staphorst aan het water. Tussen de kerk van Rouveen en die van het Zwartewatersklooster bestaat een identieke relatie. Ten westen van het water vond een dergelijke verschuiving van de nederzettingen plaats.¹⁴ Ook in Friesland, zo bleek uit recent onderzoek, waren voor veel nederzettingen in het Lage Midden de riviertjes en veenstroompjes de ontginningsbasis, of ten minste de oriëntatie-as. De "olde hoven",¹⁵ oude kerkhoven, die ook na de verschuiving van de dorpen in het landschap herkenbaar bleven en die in het overgrote deel van de gevallen dicht bij de stroompjes en dikwijls op de zelfde kavel als de huidige kerk liggen, vormen daarvoor een duidelijke aanwijzing.¹⁶

De vraag is nu, of een dergelijke "dynamische" gang van zaken zich ook in Achtkarspelen heeft voorgedaan. Hier treffen we tussen de Lauwers en de Oude Ried enerzijds en de dekzandruggen anderzijds een dun, zompig en hier en daar vergraven veenpakket aan. Dit pakket moet eertijds hoger en dikker zijn geweest en heeft wellicht ook een deel van de zandrug overdekt. De ligging is tegenwoordig als gevolg van inklinking en oxidatie erg laag, lager dan de zandrug, maar ook lager dan het noordelijk aangrenzende kweldergebied. Het kan niet anders, of de situatie ten tijde van de inbraak van de Lauwerszee was heel anders: immers, de klei die daarbij via de getijdegeultjes werd aangevoerd, bedekt alleen de direct aangrenzende oeverlanden langs die geulen. Daaruit kan worden afgeleid, dat het naastliggende veen toen nog te hoog lag om overstromd te worden. Bij de randen moet dit veen eutroof zijn geweest. Dat klinkt tenminste door in de toponiemen *Kortwolde* en *Woldmaden* in Augustinusga, even ten zuiden van de Oude Ried¹⁷ en onder Surhuizum tussen de Lauwers en de Oude Veenster Vaart.¹⁸ Meer landinwaarts was het veen oligotroof. Daar was de turfkwaliiteit zo goed, dat er in de 19de eeuw nog verveend kon worden. Door de inklinking van het rondom gelegen veen zijn de oorspronkelijk laaggelegen geulen met hun klei-sediment juist hoger komen te liggen. Men kan ze daardoor als inversieruggen nog goed in het landschap herkennen.

Tegen de achtergrond van het voorgaande is het voorstelbaar, dat men ook hier

"vanuit" de rivier ontgonnen heeft; dat de eerste nederzettingen langs of dichtbij het water lagen; en dat men de akkers aanvankelijk op veengrond heeft aangelegd. Toen het maaiveld daar na verloop van tijd ging zakken en de wateroverlast te groot werd, zouden de nederzettingen verschoven kunnen zijn, verder van de waterloop af naar de plaats waar ze nu liggen, langs de wegen. Alleen daar waar het maaiveld niet sterk daalde, doordat er behalve veen ook klei of zand over een oppervlakte van enige omvang dichtbij de rivier lag, zou dan de oorspronkelijke bewoning dichtbij het water zich hebben gehandhaafd.

Er is reden genoeg om deze hypothese met betrekking tot Achtkarspelen te toetsen, al was het alleen maar omdat bij tenminste drie van de oudste dorpen zogenaamde "olde hoven" of oude kerkhoven bekend zijn, die alle drie dicht bij de waterlopen liggen dan de huidige kerken. Wij komen daar zo meteen op terug. Bij deze toetsing zal ook de datering van de eerste ontginning aan de orde komen.

Vroege bewoning; dorps- en streeknamen

Tot dusver nam men, juist vanwege het domineren van de systematische "Aufstrecksiedlung", aan dat het gebied eerst in de 12de eeuw in ontginning werd genomen. Spahr van der Hoek bijvoorbeeld houdt 1150 als startpunt aan.¹⁹ Hij baseert zich onder meer op de ouderdom van de oudste kerkgebouwen, in de veronderstelling dat deze geen houten voorgangers op dezelfde plaats of elders hebben gehad: kerkbouw en kerkstichting zijn voor hem min of meer synoniem. Daarop is evenwel het nodige af te dingen. Zoals wij verderop zullen beargumenteren, heeft de kerkstichting eerder plaatsgegrepen. Er zijn echter nog andere aanwijzingen, dat het begin van bewoning en ontginning eerder gedateerd moet worden.

Allereerst is er de omstandigheid, dat op de plaats waar later Gerkesklooster ontstond, een terp ligt die zeker in de Karolingische tijd bewoond moet zijn geweest.²⁰ Na de onderzoeken van De Cock betreffende Kennemerland is bovendien duidelijk geworden dat in de Karolingisch-Ottoonse tijd reeds op grote schaal veenontginningen werden ondernomen.²¹ Voor Achtkarspelen moet daarmee eveneens rekening worden gehouden. In het begin van de 13de eeuw was het namelijk geen dunbevolkt pioniersgebied meer, maar een streek met een betrekkelijk dichte bevolking. Een aanwijzing daarvoor biedt het optreden van kruistochtprediker Olivier van Keulen in Surhuizum in 1214: deze zocht in het algemeen bewoningscentra uit om zijn boodschap te verkondigen.²² De twee andere plaatsen waar hij in Friesland sprak, Dokkum en Bedum, waren toentertijd al belangrijke bewoningscentra en bedevaartsoorden van formaat, met Bonifatius en Walfridus als hun respectievelijke schutpatronen en publiekstrekkers.²³ Dat Olivier ook Surhuizum aandeed wijst erop, dat dit dorp toen al tot een volkrijke parochie was uitgegroeid.

Welke kerk de moederkerk van Achtkarspelen was, is niet bekend. Acht kerspelen of parochies werden er eerst in 1338 vermeld.²⁴ Welke deze acht kerkdorpen waren is evenmin met zekerheid te zeggen. In de 15de eeuw waren er negen. Een decanaatsregister uit die periode noemt ze bij naam, met het bedrag dat ze voor een bepaalde kerkelijke belasting verschuldigd waren. De hoogte daarvan zal wel overeengekomen zijn met de rijkdom van hun kerkegoederen.²⁵ Achtereenvolgens zijn het: *Cortwolda* (= het later verdwenen Kortwoude onder Surhuizum) 4 schelling, *Suderhusum* 12 schelling, *De Sancto Augustino* 14 schelling, *Harkingekercke* (= Harkema) 4 schelling, *Asterham alias Drogeham* 8 schelling, *Westerham vel Cottum* 8 schelling, *Uptwysel* (= Twijzel) 11 schelling, *Utpost*

(= Buitenpost) 13 schelling en *Post* (= Lutkepost) 7 schelling. Van deze kerkdorpen behoorde Kortwoude later onder Surhuizum; het werd in de 15de eeuw daarbij geïncorporeerd.²⁶ De kerk van Harkema was een dochterkerk van die van Augustinusga, die vermoedelijk kort na de stichting aan Buweklooster werd overgedragen. Westerham of Kooten en Ooster- of Drogeham hoorden, gelet op de namen, oorspronkelijk bij elkaar, waarbij Kooten – waarover straks meer – wel de moederparochie zal hebben gevormd. Op dezelfde wijze vormden ook Buiten- of Uitpost en Post of Lutkepost een paar. De naamsvormen van die twee plaatsen suggereren dat de laatste, gelegen aan de Oude Ried, de oudste is. Kennelijk is ze op den duur qua omvang en rijkdom door haar dochterstichting overvleugeld. Afgezien dus van Buitenpost moeten we – op grond van de genoemde bedragen – Surhuizum, Augustinusga en Twijzel tot de rijke en daarom wellicht ook oude kerkdorpen rekenen. Juist de pastoors van deze drie kerken waren ook getuige bij de belangrijke bezegeling van de seendbrief van Achtkarspelen in 1395.²⁷ Als vierde oude kerk mag mogelijk nog Kooten worden beschouwd.

Zoals reeds eerder is vermeld, wordt Surhuizum (*Sutherhusum*) al in een 13de-eeuwse bron genoemd in verband met de kruistochtprediking van Olivier van Keulen. Ook Twijzel komt verhoudingsgewijs vroeg in de bronnen voor, zij het niet als parochienaam maar als streeknaam. In de levensbeschrijvingen van de abten van Mariëngaarde uit de eerste helft van de 13de eeuw is tot driemaal toe sprake van de streek van *Twislum* of *Twislem*, en wel op een zodanige wijze dat er ten minste drie parochies in gelegen waren: van kerken gewijd aan St. Augustinus (= Augustinusga), St. Petrus en St. Benedictus.²⁸ De laatste twee zijn niet met zekerheid te identificeren. In de naam *Twislum* schuilt de vorm "twee". Hij is verwant met het oudengelse *twisla* dat "fork of a river" betekent, en het oudhoogduitse *zwisila*: "Gabel, gabelförmiger Zweig".²⁹ Het gaat derhalve om land tussen de gaffeltanden van een zich vertakkende rivier. In verband met Achtkarspelen kan men dan slechts denken aan het land tussen en bij de samenstroom van Lauwers en Oude Ried. Dat het huidige Twijzel aan de andere zijde van de Oude Ried ligt, levert geen probleem op. Zoals we gezien hebben, heette het in de 15de eeuw, en trouwens ook nog in de 16de eeuw, *Op-twijzel*.³⁰

"Op" duidt dan op een hoge ligging en mogelijk latere stichting: vergelijk *Opperkoten* tegenover *Kooten*; *Opeinde Gr.* (= *OpperDoezum* in de 15de eeuw) tegenover (Uter)Doezum³¹ en *Opsterland* tegenover *Utingeradeel*.³² Kortom: het *Twislum* uit de 13de eeuw is geen dorpsnaam, maar een streeknaam. Het toponiem heeft waarschijnlijk betrekking op het gehele gebied van Achtkarspelen; of in elk geval op het noordelijk gedeelte daarvan, dus met uitzondering van Surhuizum en Kortwoude.³³ De naam beklemtoont nog eens het belang van de stroompjes als landschapsbepalende elementen.

Wat betreft de verklaring van de *-um*-uitgang zijn er twee mogelijkheden: 1. datief meervoud (dus: bij de "twizels"); en 2. *twisla*-heem. De eerste uitleg heeft de voorkeur, omdat het een gehele streek betreft waarin stellig wel meer dan één *heem* ontstond. Een meervoudsvorm is daarbij ook mogelijk, aangezien de Oude Ried nog een vertakking – en dus een gaffel of twijzel – ten noorden van Kooten kent.³⁴

Het beeld van de kavelstructuur

Gewapend met deze kennis omtrent de streek- en dorpsnamen kunnen we nu de richting en oriëntatie van de ontginningen nader analyseren. Een eerste bron vormt de op de bijgaande kaart weergegeven globale kavelstructuur, samengesteld op basis van de beschikbare topografische kaarten (kaart "Kavellijnen"). Als we bij de beschouwing

daarvan de regelmatige rechthoekige blokverkaveling van het sinds de 17de eeuw vergraven hoogveen in het zuiden en de esverkaveling van Jistrum in het westen buiten beschouwing laten, is het niet moeilijk in te zien, dat de opstreckende kavels in vrijwel het gehele gebied op de stroompjes georiënteerd zijn. Dat valt direct op, wanneer men bijvoorbeeld de loop van de Lauwers volgt. Steeds staat de verkaveling vrijwel haaks op de stroomrichting. Door de grote bocht die de Lauwers halverwege maakt, convergeren hier de lijnen op het eerste stuk. In het noordoosten van het Surhuizumer gebied eindigen de meeste stroken schuin op kavellijnen, die reeds vroeg doorgetrokken lijken te zijn, waardoor er als het ware een taartpunt is ontstaan. Die taartpunt kan in ieder geval niet vanuit de weg zijn ontgonnen, omdat de weg niet alle stroken daarin doorsnijdt. Men kan veronderstellen dat de bedrijven, die hier oorspronkelijk hebben gelegen,³⁵ zijn opgegeven toen een verdere opstrek hier na de verlaging van het maaveld niet mogelijk bleek.

De Homeer, een kaarsrecht noordoost-zuidwest lopende afwateringssloot, vormt de bepalende grenslijn tussen het Surhuizumer en het Augustinusgaaster gebied. De Surhuizumer verkaveling loopt daarmee niet parallel, hetgeen al evenmin voor een ontginning vanuit de weg pleit. De onderste parallelle grenssloot, de scheiding met de Kortwouder landen die eveneens als Homeer werd aangeduid,³⁶ is duidelijk een latere lijn, wat mag blijken uit het toponiem *Nijland* dat hier gevonden wordt.³⁷

In het deels divergerende gebied (vanuit de Oude Ried gezien) van Augustinusga en Harkema-Opeinde, ten noorden en westen van Surhuizum, zien we de weg halverwege het dorpsgebied afzwenken naar het zuiden. Die weg kan daarom niet voor het oostelijk gebied als ontginningsas hebben gefungeerd. Weliswaar vinden we hier een doodlopende hooiweg, maar die is bezwaarlijk als nederzettingsas te kwalificeren (vergelijk op dit punt de kaart van Eekhoff in de bijlage). De lijnen lijken hier al evenzeer vanuit de stroom getrokken te zijn, te meer omdat de flauwe convergentie en divergentie van die lijnen corresponderen met de bochten in de Oude Ried. Hetzelfde verschijnsel valt waar te nemen aan de noordzijde van de Oude Ried, bij de bocht van Lutkepost. In het oostelijk gebied van Augustinusga moeten, bij het ontbreken van een doorgaande weg en van oude bewoning in de IJzermieden, de Oude Ried en de daarlangs gelegen strook klei bij Dijkhuizen überhaupt wel als ontginningsas gefunctioneerd hebben.³⁸

Aan het eind van de Oude Ried vinden we een kleine gaffel of vertakking, vanwaaruit twee rechte lijnen divergerend naar het zuiden zijn doorgetrokken. Die omsluiten samen een kegelvormige ruimte, waarvan de oostelijke grens parallel loopt aan de uiterste kavellijn van het Harkema/Augustinusga-gebied. Binnen de kegel zien we twee kavelsystemen, die in elkaar overlopen: 1. de westelijke, die vanuit de gaffel enigszins divergerend naar beneden loopt; en 2. de oostelijke die, overigens parallel aan de westelijke, vanuit het zuiden afschuinend tegen de oostgrens van de kegel aanloopt. Deze twee kavelsystemen behoren tot twee dorpsgebieden: respectievelijk dat van Kooten (of Westerham) en dat van Drogeham (of Oosterham). Zoals hiervoor reeds werd verondersteld, lijkt Kooten de oudste van de twee. Of liever, van de moederparochie "De Ham" lijkt het Kootster gedeelte het oudste, en dus het eerst ontgonnen. Het adjectief "droge" voor Drogeham ondersteunt die conclusie. Het wijst op relatief moeilijk te bewerken, onvruchtbare grond. Dat blijkt ook uit de restverkaveling in het zuiden, ten oosten van Hamshorn: het resultaat van een late ingebruikneming. Uit de kloosterbezitskaart is op te maken dat dit complex in de 16de eeuw in handen was van het naastliggende Buweklooster, hetgeen een extra aanwijzing is dat het om een

restgebied gaat (zie de kaart "Kloosterbezittingen").

Het geheel overziend moeten wij concluderen, dat alleen in het hoogstwaarschijnlijk laat ontgonnen gebied van Drogeham de ontginning werkelijk vanaf de weg als nederzettingsas ondernomen kan zijn. Voor alle andere, oudere dorpsgebieden wijst de kavelstructuur op een ontginning vanuit de stroompjes.

Kerken en oude kerkhoven

Het beeld dat uit de kavelstructuur opdoemt, wordt bevestigd door de gegevens betreffende de plaats van de kerken en "oude kerkhoven". Van de kerken van de genoemde, betrekkelijk oude, parochies Augustinusga, Kooten en Surhuizum is bekend, dat ze voorgangsters hebben gehad in dezelfde uitgangen als die waarin de huidige kerken staan. Sporen daarvan kunnen met behulp van toponiemen, eigendomsreconstructie en oude kaarten worden getraceerd in de vorm van oude, verlaten kerkhoven. De plaats van het oude kerkhof van Augustinusga, op de naar het noorden uitlopende zandrug bij de Tjoele, is gemakkelijk te reconstrueren aan de hand van de toponiemen en kadastrale opgaven uit de floreenkohieren (Drogeham sectie B 88, 90, 103).³⁹ Dat geldt ook voor het oude kerkhof van Surhuizum op het oostelijk van de huidige dorpskern gelegen Hoogland (Surhuizum sectie A 75, 82). Het oude kerkhof van Kooten, aan de Oude Dijk, staat nog aangegeven op de kaart van Eekhoff van 1844. Zoals ook bij Surhuizum en Augustinusga ligt het in een uitgang, die eigendom was van de pastorie. In dit geval liep de uitgang parallel aan de Oude Dijk naar het zuidwesten, naar het huidige Kootstertille, waar later een nieuwe kerk gebouwd zou worden. Opvallend is echter, dat de op het oude kerkhof aansluitende uitgang van Opperkoten aan de andere zijde van de Oude Dijk (nummer 13) in zijn geheel eigendom was van de pastorie van Kooten, wat alleen daaruit verklaard kan worden, dat de pastorie vanaf de plaats van de kerk het recht van opstrek in Opperkoten heeft kunnen doen gelden. Dat vormt een wel zeer sprekend bewijs voor de richting van de opstrek vanuit de waterloop. Het pleit er tevens voor, dat de ontginning van Opperkoten eerst na die van Kooten werd aangevat (zie de kaart "Achtkarspelens parochiekerken").

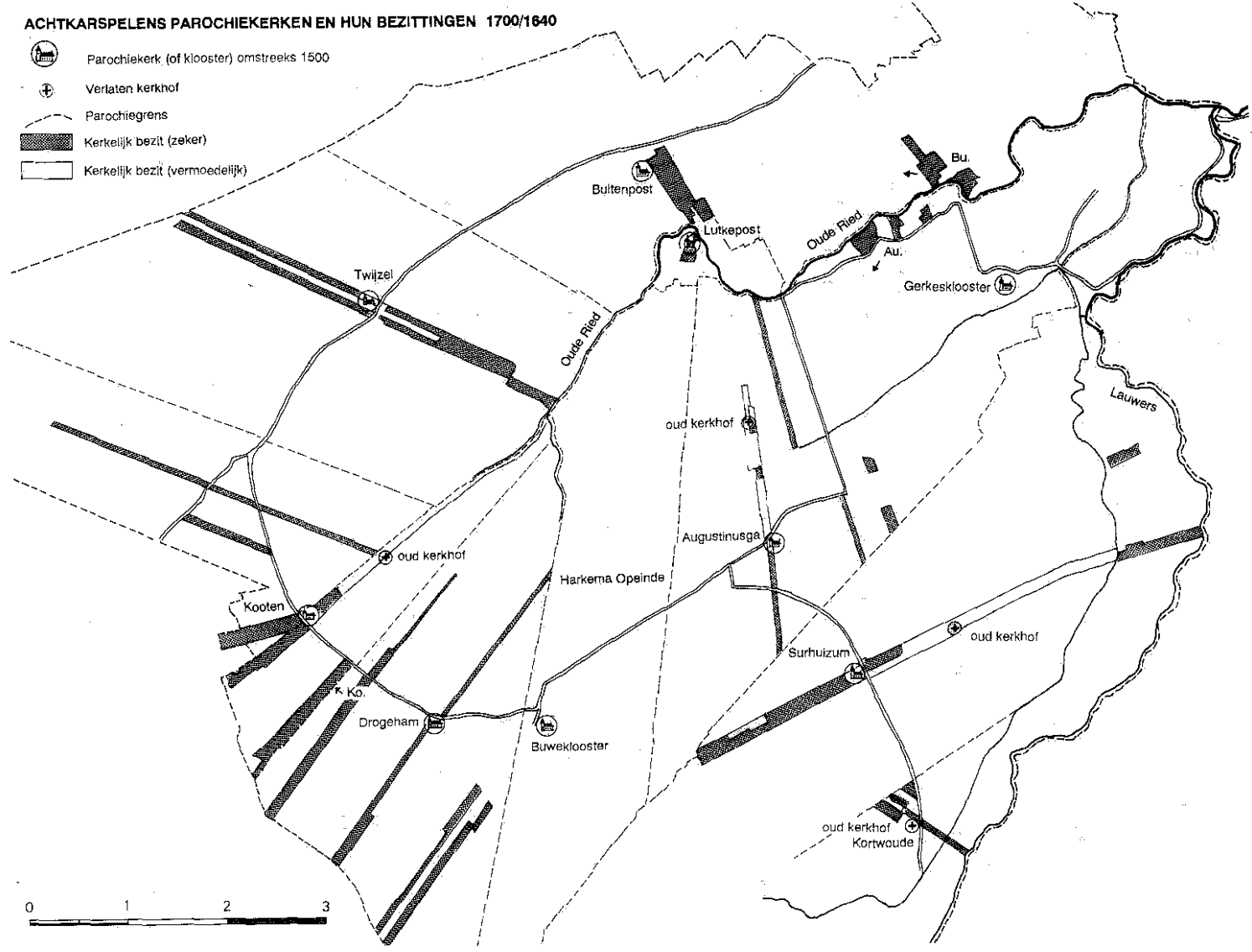
Het oude kerkhof van Kortwoude onder Surhuizum (Surhuizum sectie D 393), dat nu nog als een minieme verhoging in het land zichtbaar is, geeft de oorspronkelijke plaats aan van de kerk, die in 1441 wegens armoe en overstromingen door de parochianen opgegeven werd, om vervolgens bij die van Surhuizum geïncorporeerd te worden.⁴⁰ Hier heeft dus geen verschuiving plaatsgevonden. Dat kon ook niet, want Kortwoude had eenvoudigweg geen achterland (let op de naam!⁴¹) en derhalve geen uitbreidingsmogelijkheden. Zoals de "taartpunt" ten noorden van Surhuizum⁴² bij onmogelijke verdere opstrek uiteindelijk geheel werd verlaten, zo werd – minder vergaand – in Kortwoude bij ontbrekende opstrekbaarheden de eigen parochie opgeheven.

In het geval van Buitenpost en Lutkepost heeft zich een andere ontwikkeling voorgedaan. Hier zien we de kerk van Buitenpost in het verlengde liggen van die van Lutkepost, waar nu overigens alleen het kerkhof nog van over is. Gezien de namen Post (= brug; denkelijk over de Ried) voor Lutkepost, en Utpost voor Buitenpost in middeleeuwse decanaatsregisters, kan Lutkepost als de oudere plaats, en zijn kerk dus als de moederkerk van Buitenpost worden aangewezen.⁴³ De parochie Lutkepost bleef wel bestaan. De kerk was later relatief niet rijk, maar kon hoogstwaarschijnlijk dankzij de relatieve vruchtbaarheid van de kleistrook langs de Oude Ried toch als een zelfstandige instelling worden gecontinueerd. Hier was dus geen sprake van een verschuiving maar

ACHTKARPELENS PAROCHIEKERKEN EN HUN BEZITTINGEN 1700/1640

- Parochiekerk (of klooster) omstreeks 1500
- Verlaten kerkhof
- Parochiegrens
- Kerkelijk bezit (zeker)
- Kerkelijk bezit (vermoedelijk)

alleen van een afsplitsing.

Die afsplitsing moet zich reeds in de 13de eeuw of eerder hebben voltrokken. De toren van de kerk van Buitenpost kan namelijk worden gedateerd op het eind van de 12de of het begin van de 13de eeuw.⁴⁴ Eenzelfde datering wordt aangehouden voor de verplaatsing van de kerken van Augustinusga en Surhuizum. De torens van beide kerken worden eveneens op de 13de eeuw geschat.⁴⁵ Ergo, de kerken bij de oude kerkhoven moeten in een veel vroegere periode tot stand gekomen zijn. Op de vraag naar het wanneer kan alleen de archeologie uitkomst bieden, al is succes bij opgravingen niet gegarandeerd, aangezien het zeer wel mogelijk is dat die eerste kerken van hout waren gebouwd, en die hoeven niet noodzakelijkwijs sporen te hebben achtergelaten.

Bij Kooten is de datering van de kerk op het oude kerkhof nog minder gemakkelijk. De huidige kerk van Kooten in Kootstertille werd in de vorige eeuw gebouwd ter vervanging van een middeleeuwse kerk daar vlakbij. Volgens Spahr van der Hoek dateerde die middeleeuwse kerk eerst van de 15de eeuw.⁴⁶ Ziet men nu even af van het geval Kooten en bedenkt men verder, dat de torens van de niet-verplaatste kerken van Twijzel en Drogeham (het laatste dorp evenals Buitenpost een secundaire stichting) ook al uit het begin van de 13de eeuw stammen,⁴⁷ dan moet men concluderen dat de huidige nederzettingen van alle Achtkarspeler dorpen al in die 13de eeuw bereikt waren. Het ligt daarbij voor de hand te veronderstellen, dat bij de "opschuivende dorpen" de – houten – hoeven eerder dan de – stenen – kerk langs de nieuwe as gevestigd waren. De verplaatsing en de (her)bouw van een kerk vergden nu eenmaal grotere materiële inspanningen dan die van een paar hoeven.⁴⁸

De zojuist genoemde globale datering wordt bevestigd door de gegevens betreffende de afsplitsing van Harkema van de parochie Augustinusga. Evenals Drogeham kan Harkema worden beschouwd als een latere stichting, wat ook wel blijkt uit de keuze van haar patroonheilige: St. Nicolaas is een heilige aan wie zeer veel kerken van relatief jonge ontginningsdorpen waren gewijd.⁴⁹ Uit de Abtenlevens van Mariëngaarde is bekend dat de St. Nicolaaskapel van Harkema kort voor 1240 was gesticht door een zekere Buwe, de man aan wie Buweklooster zijn ontstaan te danken had.⁵⁰ De kapel blijkt later bij het klooster geïncorporeerd te zijn.⁵¹

Samenvattend kunnen we stellen, dat de parochievorming en het proces van de opschuiving van de nederzettingen naar hun tegenwoordige plaats in Achtkarspelen omstreeks 1250 in grote lijnen al waren voltooid.

3.2.1.3 De rol van de kloosters

Welke invloed hebben de middeleeuwse kloosters op de vorming van het landschap van Achtkarspelen uitgeoefend? In de historische en historisch-geografische literatuur wordt ten aanzien van bedijkingen en ontginningen vrij vaak een leidende rol toegekend aan de middeleeuwse monniken, ook wat Friesland betreft.⁵² Met name aan de activiteit van de nieuwe orden van de 12de eeuw, de cisterciënzers en de premonstratenzers, die zich volgens hun statuten steeds ver van de bewoonde wereld in de "woestijn" moesten vestigen en aldaar alleen van het werk van hun handen dienden te leven, hecht men in dit opzicht grote waarde. Twee omstandigheden worden daarbij van bijzonder belang geacht: 1. de kloosters van deze orden richtten *grangiae* (uithoven) of hoeven van bovennormale grootte in en exploiteerden deze op min of meer rationele wijze; 2. zij

deden dit met behulp van lekebroeders, een soort werkmunniken die geen verplichting hadden tot het bijwonen van de koordiensten. Inmiddels is uit tal van recente onderzoeken, zowel in Nederland als in het buitenland, gebleken dat die ontginningsbijdrage sterk genuanceerd moet worden: het is allermist zo, dat *alle* cisterciënzer en premonstratenzer abdijen en priorijen grote stukken land ontgonnen, bedijkten en inpolderden.⁵³ Een en ander dient steeds per klooster te worden nagegaan, waarbij er vanzelfsprekend bovendien rekening mee moet worden gehouden, dat eventuele kloosterlijke activiteiten op dit gebied niet per se sporen in het landschap hoeven te hebben achtergelaten.

Achtkarspelen kende twee kloosterinstellingen van bovengenoemde orden. Hun namen zijn al enkele keren gevallen: Gerkesklooster, alias Jeruzalem, en Buweklooster, alias Mariëngraf.⁵⁴ De eerste was een cisterciënzer mannenklooster met de status van abdiij, de tweede een premonstratenzer vrouwenklooster met de status van proosdiij. Als proosdiij was Buweklooster juridisch niet geheel zelfstandig; het stond onder toezicht van de abt van Mariëngaarde bij Hallum. Beide kloosters werden relatief laat gesticht. De stichting van Gerkesklooster binnen het gebied van de parochie Augustinusga werd begonnen in 1240 en na veel moeilijkheden eerst in 1249 afgerond met de opname in de orde van Citeaux. Buweklooster kwam kort nadien tot stand, in 1252, overigens binnen de grenzen van dezelfde parochie Augustinusga. Het profiteerde daarbij van de aanloopproblemen van Gerkesklooster.

Het ontstaan van de kloosters

We ontkomen er niet aan, enkele woorden aan de ontstaansgeschiedenis van deze kloosters te wijden. Deze ontstaansgeschiedenis was namelijk van grote invloed op hun beider functie en economische organisatie, en is daarom van belang voor het antwoord op de vraag naar de invloed van de kloosters op de landschapsgenese.⁵⁵ Gerkesklooster kwam tot stand op initiatief van een zekere Gerke van Wigarathorpe, een edelman (*nobilis*) uit de streek (niet het dorp) Twijzel.⁵⁶ Deze nodigde achtereenvolgens drie orden uit om het klooster dat hij op zijn landgoed begonnen was, te komen begeleiden. De premonstratenzers van Mariëngaarde gingen ten slotte op zijn voorwaarden in en stuurden een prior met enkele broeders. Toen de cisterciënzers echter na hun aanvankelijke aarzeling met een betere offerte kwamen, wilde Gerke zijn eerste begeleiders de deur wijzen. Een grote twist tussen cisterciënzers en premonstratenzers was uiteraard het gevolg. De ruzie werd beëindigd door een compromis: de cisterciënzers mochten de oude kern van Gerkes landgoed behouden, de premonstratenzers kregen een uithof toegewezen.

De kloostergemeenschap van Gerke was, zoals haast alle Friese kloosters, als dubbelklooster opgezet. De reeds toegestroomde religieuzen waren dan ook van beide sexen. De mannen mochten volgens het compromis beslissen, bij wie ze hun intrek zouden nemen: in de hoofdvestiging, die werd bestemd tot een exclusief mannenklooster, of in de premonstratenzer uithof. De genoemde prior van Mariëngaarde en eerste overste kreeg de leiding over deze uithof.

Korte tijd later nam een zekere Buwe, als in wedijver met Gerke, het initiatief om en vrouwenklooster te stichten. Hij had al een parochiekapel op zijn grondgebied gefundeerd, maar achtte dat niet genoeg om door "de enge poort" binnen te treden. Hij aarzelde niet bij de keuze van een orde en vroeg meteen de door Gerke afgewezen abt

van Mariëngaarde om begeleiding. Deze stuurde een aantal ervaren kloosterzusters uit de priorij Bethlehem onder Oudkerk, alsmede de eerdergenoemde prior, naar Buwe's landgoed, waarna het nieuwe klooster relatief snel tot stand kon komen. Aangenomen mag worden, dat de van Gerkes goederen afgesplitste uithof aan dit nieuwe klooster, Buwe's klooster, werd overgedragen. Daarbij is het ook aannemelijk dat de kapel van "Harkema Opeinde", in de 15de eeuw *Harkingekerke* geheten,⁵⁷ meteen bij het klooster geïncorporeerd werd.

Zo staat de ontstaansgeschiedenis van de beide Achtkarspeler kloosters opgetekend in de "Abtenlevens van Mariëngaarde", een 13de-eeuws werk. Drie belangrijke conclusies kunnen uit dit verhaal worden getrokken.

1. Het startpunt was betrekkelijk laat. De occupatie van de zandrug en een gedeelte van het veen was – zoals in paragraaf 3.2.1.2 werd uiteengezet – al grotendeels voltooid; de rechten op verdere ontginning van het achterliggende gebied waren daardoor reeds vastgelegd.
2. Gerkesklooster werd een zelfstandig mannenklooster, terwijl Buweklooster een van de abdij Mariëngaarde afhankelijk vrouwenklooster werd. Dit vrouwenklooster werd wel voorzien van mannelijke lekebroeders, maar was uiteindelijk toch minder slagvaardig, aangezien het moest opereren onder toezicht van een elders wonende abt.
3. Beide kloosters werden in oud cultuurland gesticht: Gerkesklooster op een terp in het noordoostelijk kleigebied van Augustinusga; Buweklooster op enkele doorgaande hoeven in het westelijk deel van hetzelfde dorp. Van een "woestenijs" is geen sprake. Bij een nadere beschouwing blijkt dat dit ook niet mogelijk was, aangezien deze religieuze huizen, zoals zovele andere, bevolkt en gefinancierd werden door een elite die de basis van haar rijkdom had in grondbezit op oud cultuurland. Norm en praktijk lagen, wat dat betreft, ook hier ver uit elkaar.

Bezitsoverzicht

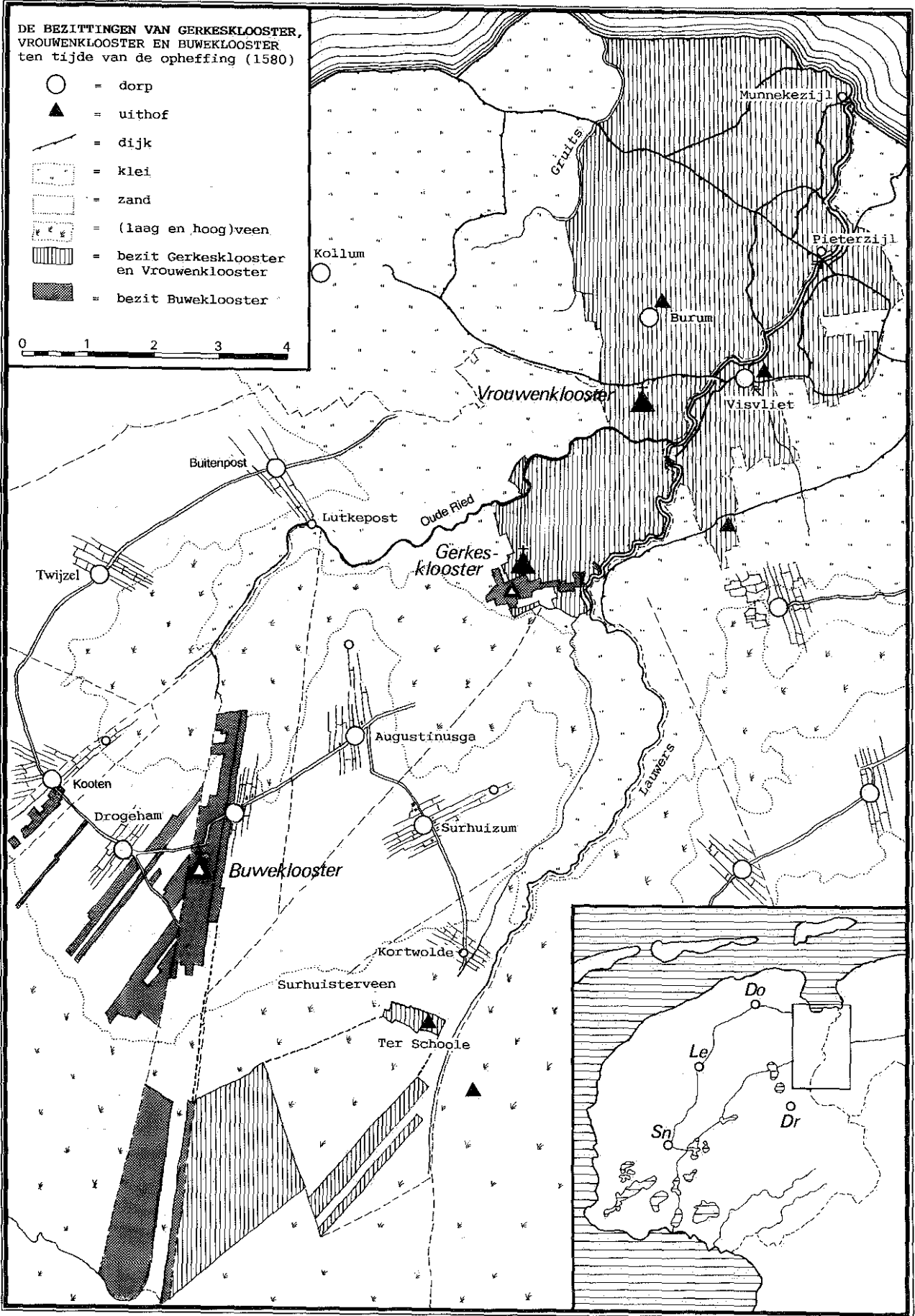
Voor een verdere analyse is een cartografisch overzicht van de kloosterbezittingen onontbeerlijk. Gelukkig kunnen we daar, wat Achtkarspelen betreft, over beschikken. Het bleek mogelijk om door middel van retrospectief bezitsonderzoek de kloostergoederen, die bij de opheffing van beide kloosters in 1580 aan de Staten van Friesland toegevalen zijn, vrijwel geheel in kaart te brengen.⁵⁸

Wat betreft de hoeven kon dit gebeuren door een vergelijking van vroeg-17de-eeuwse lijsten van voormalige kloosterboerderijen met de eerder genoemde bezitsreconstructie van 1700/1640; van de kloostervenen in het zuiden bleken enkele opmetingen uit de eerste helft van de 17de eeuw voorhanden te zijn. Bijgaand kaartje ("De kloosterbezittingen") brengt al deze bezittingen in beeld.

Het eerste wat opvalt is, dat Buweklooster een bezitscomplex had onder de rook van Gerkesklooster. Het kan niet anders of dit was de uithof die bij het uiteindelijke compromis met betrekking tot Gerkesklooster aan de premonstratenzers van Mariëngaarde werd toegewezen. Buiten deze uithof bezat Buweklooster weinig meer dan een serie opstreckende hoeven in Harkema-Opeinde (in het westelijk deel van de oorspronkelijke parochie Augustinusga) en in Drogeham, bij het klooster zelf. Het lijkt er haast op dat de kloosterlingen er niet in geslaagd zijn, buiten de stichtingsdotatie door Buwe, enige goederen van belang te verkrijgen. Een rijk godshuis is dit klooster in elk geval nooit geworden. In 1606 tellen we een oppervlakte van ca. 330 ha cultuurland met een opbrengst van 646 floeren jaarlijks (een floeren = 28 stuivers). Vergeleken met de 2300 ha van Gerkesklooster, gewaardeerd op 9498 floeren jaarlijks,⁵⁹ is dat wel zeer mager.

DE BEZITTINGEN VAN GERKESKLOOSTER,
VROUWENKLOOSTER EN BUWEKLOOSTER
ten tijde van de opheffing (1580)

- = dorp
- ▲ = uithof
- = dijk
- ▭ (with horizontal lines) = klei
- ▭ (with vertical lines) = zand
- ▭ (with diagonal lines) = (laag en hoog)veen
- ▭ (with vertical lines and a central line) = bezit Gerkesklooster en Vrouwenklooster
- ▭ (with diagonal lines and a central line) = bezit Buweklooster

Dit enorme verschil moet ten eerste worden verklaard uit het afwijkende organisatorische karakter van Buweklooster: zoals vele andere afhankelijke vrouwenkloosters "draaide" het economisch voor een belangrijk deel op wat de intredende kloosterzusters aan geld en goederen inbrachten; en ten tweede uit de geheel andere geografische uitgangspositie. Gerkesklooster kon zijn expansie naar het noorden zoeken, in de richting van de vruchtbare kwelderlanden van de Lauwerszee die bij wijze van spreken maar bleven opslibben. Het recht van aanwas leverde hier op lange termijn een fortuin op. Vergeleken met deze rijke klei bleef de opbrengst van de zand- en veengebieden in het zuiden zeer gering. Dat springt wel bijzonder duidelijk in het oog wanneer men constateert, dat het voormalige uithofbezit van Buweklooster onder Gerkesklooster, op kleiland, in 1511 meer opbracht dan alle goederen van Buweklooster in Harkema en Drogeham tezamen: 1652 stuivers tegenover 1475 stuivers.⁶⁰

De invloed van de kloosters op de regelmatige blokverkaveling

Zowel Gerkesklooster als Buweklooster stichtte uithoven en exploiteerde elk een centrale kloosterhoeve die groter was dan een doorsnee boerenbedrijf. Heeft dat nu ook sporen in het landschap achtergelaten? Hofstee en Vlam meenden in hun bekende opstel over de perceelsvormen, dat de kloosters door hun rationele bedrijfsvoering en bedrijfsactiviteiten de regelmatige blokverkaveling geïntroduceerd en mede verspreid hebben.⁶¹ Deze auteurs verwijzen daarvoor onder meer juist naar Gerkesklooster. Inderdaad treffen we rondom de terp van Gerkesklooster, waarschijnlijk het Wigarathorpe waaraan Gerke zijn toenaam ontleende, een min of meer vierkant blok met een regelmatige verkaveling aan. Invloed van de monniken daarop is niet uit te sluiten. Maar generaliseren kan men het niet. De rest van de goederen van Gerkesklooster verder naar het noorden, die in de 13de eeuw zeer zeker nog in eigen exploitatie werd gehouden, laat eenzelfde onregelmatige blokverkaveling zien als de landen in het noordwesten die niet tot het kloosterbezit behoorden. Dat geldt ook voor het land van de uithof van Buweklooster onder Gerkesklooster. In dit kader moet ook worden bedacht dat dit laatste land ten tijde van de stichting der kloosters al lang in cultuur was gebracht. Aanpassing van de oude kavelformen was trouwens noch voor het beheer van het goed, noch voor het door de lekebroeders van beide kloosters uitgeoefende veebedrijf nodig.

Hoogveenlanden en dominante grenslijnen

De invloed van de kloosters op de kavelformen in het kleigebied rond Gerkesklooster en in de opstreckende hoeven rond Buweklooster moet dus betrekkelijk gering worden geacht. Anders ligt dat met enkele lange grenslijnen aan de zuidzijde van Achtkarspelen in het hoogveen. De kaarten van de in de 17de eeuw door de Staten van Friesland verkochte venen van Buweklooster tonen een groot noord-zuid lopend, langwerpig complex dat precies in het verlengde ligt van de opstreckende bouw- en graslanden rondom het klooster zelf.⁶² Het is opmerkelijk dat de oosterburen van Buweklooster er niet in zijn geslaagd hun landen tot diep in het hoogveen door te trekken: hun opstrek loopt dood op de Homeer, de noordgrens van het Surhuizumer dorpsgebied, waar overigens ook een klein veenpakket moet hebben gelegen. Dat die Homeer stilhoudt bij de opstrecklijn van Buweklooster is een aanwijzing, dat Buweklooster hier al vroeg zijn rechten heeft laten gelden. In de tijd vóór de grootscheepse vervening had een klooster ook meer belang bij een grote voorraad turf dan particuliere boeren. Steenbakkerij, brouwerij en kloosterkeuken eisten grote hoeveelheden brandstof.⁶³

Anderzijds moet de omvang van de kloosterlijke energiebehoefte en van de daarmee in verband staande turfgraverij ook weer niet worden overschat. Toen de kloosters werden opgeheven, was hun hoogveen nog grotendeels intact. Het werd in het begin van de 16de eeuw naar verhouding nog weinig waard geacht. Dat blijkt wel uit het feit dat het in 1511 niet in de fiscale registers aangebracht werd. De grenslijnen waren in die tijd zelfs nog niet met een greppel aangegeven. Men volstond met een aanwijzing te geven dat de breedte overeenkwam met de breedte van de akkers "*opt noorden van tvoersz. feen gelegen*", en dat de westlijn van het veen vanuit een bovenloop van de Oude Ried, de zogenaamde Ee ("*dwelck een olde watertochte is*"), als westgrens van de kloosterakkers moest worden gerooid tot aan het riviertje de Lits in het zuiden.⁶⁴ De oostgrens was volgens de kaart van 1617 gerooid op de "tweede grote boom bij Buweklooster". Ondanks deze – naar ons idee niet al te precieze – grensaanduidingen waren de kloosterlingen kien op hun rechten en onderkenden zij wel degelijk het bezitsvoordeel, misschien nog meer met het oog op de schapenhouderij dan ten aanzien van de turfwinning. Buweklooster liet er een schaapskudde op grazen, die in 1580 een omvang had van 300 schapen.⁶⁵

Evenals Buweklooster zag ook Gerkesklooster, eerder dan de boeren in de omgeving, het nut van bezitsrechten over grote stukken hoogveenwoestenberg. Het verwierf de meest zuidelijke opstreckende hoeve in het dorpsgebied van Kortwoude (hoeve nr. 1 Surhuizum) en richtte die in tot de uithof "Ter Schoole" op de plaats van het huidige Surhuisterveen. Er werd wel aan akkerbouw gedaan, maar de uithof functioneerde toch in hoofdzaak als "scheperij" of schapenhouderij en als turfwinningencentrum, precies zoals de Gerkesklooster uithof "Topweer" aan de andere zijde van de Lauwers. Een contract van 1530 voorziet in de aanstelling van een hofmeester hier, die "*den Schaeper ende torffgravers hoir gerack (zal) doen*".⁶⁶ Omdat het de laatste hoeve van Kortwoude was, kon men van hieruit – haaks op de eigen opstrek, naar het noordwesten maar evenwijdig aan de noordoost-zuidwest georiënteerde uitgangen van Surhuizum – de lijnen doortrekken tot aan de venen van Buweklooster en het naar het westen lopende veenstroompje de Lits. In 1576 blijkt het veengebied ruwweg in twee delen gesplitst te zijn: de venen ten noorden en die ten zuiden van het verlengde van de Oude Vaart of Oude Veenster Vaart (Abtsgreppel of Compagniesdiep). Het contract dat de abt en het convent in dat jaar met een groep Utrechtse verveners sloten, stond die verveners voor een periode van 40 jaar de gebruiksrechten op het zuidelijke gedeelte toe. Letterlijk gaat het om:

*"sekere onse conventsveenen, gelegen onder den clockenslach van Surrusum, beginnende by de Schole ende overstreckende nae de olde Lets, soe verre onse convent gerechtigd mach wesen, hebbende de erffgenaemen van Ballinck Phasma ... an't zuydoest, ende streckende halffwech in't Nije diep in veene nu begonnen an des convents andere veenen gelegen an't noordwesten van't vors. diep".*⁶⁷

De zuidgrens van het zuidelijk gedeelte was dus de grens met het bezit van de familie Phasma (de Faasmagreppel). De noordgrens van het noordelijke stuk is niet genoemd. Vermoedelijk gaat het om de even boven de Baukewijk lopende grens met Surhuizum, die aansluit op het kronkelende watertje van de Jerden.

Aan de zuidoostzijde, ten zuiden van de Faasmagreppel, die dus een particuliere kavel begrenste, bleek Gerkesklooster in 1644 nog over een strook van 66 roeden te beschikken. Dan volgden weer een of twee smalle particuliere stroken, en daar weer ten

zuiden van, in de uiterste hoek van het Wildland, bezat Vrouwenklooster bij Burum in 1580 nog een kavel veen van 37 roeden breed. Oorspronkelijk maakte deze echter deel uit van het Gerkeskloostercomplex, aangezien de priorij Vrouwenklooster een dochterstichting van Gerkesklooster was; haar bezittingen op de klei werden eerst in 1479 van die van de abdij gesplitst; de veenlanden werden bij die boedelscheiding echter niet verdeeld en bleven tot in de 16de eeuw gezamenlijk eigendom.⁶⁸

Kortom, het hele veengebied waarop Surhuisterveen, Boelenslaan en een deel van Houtigehage zouden ontstaan, kon Gerkesklooster, ten gevolge van de opstrekrechten die het aan de uithof "Ter Schoole" ontleende, het zijne noemen.

Het is niet zo dat de zuidgrens van het veencomplex precies langs de latere grietenijgrens liep en de loop van die grenslijn ook echt bepaalde. Blijkens de bijgaande kaart "Kloosterbezittingen" botste de opstrek van het zuidoostcomplex ter hoogte van de latere Boelenslaan op de uit de tegenovergestelde richting komende opstrek van Smallingerlandse veeneigenaren, meer in het bijzonder op die van het klooster Smalle Ee. Deze Smallingerlandse opstrek werd aan de noordkant door het blok van Houtigehage begrensd. Dit Houtigehage-blok moet deel hebben uitgemaakt van het Gerkeskloostercomplex, omdat dit complex in 1644 de 40 roeden van Smalle Ee als zuidelijke naastligger heet te hebben en de strook van 66 roeden in het Wildland ook op dit complex (het Rauveen) heet uit te komen. De knik, die de grens van het oostelijk conventsveen hier vertoont, voordat zij als grietenijgrens (de Faasmagreppel) met een paar graden koersverschil naar het zuidwesten verder loopt, moet wel ontstaan zijn ten tijde van de verveningen, wellicht als een compromis ten gevolge van de wederzijdse onzekerheid over de oorspronkelijke rooiing in het nog maagdelijke veengebied. In 1527 en 1548 kende men die rooiing hier niet goed meer en moesten er getuigen aan te pas komen om te verklaren hoe – vanuit het oosten gezien – de grens van het Gerkeskloosterveen precies liep. Als oriëntatiepunt noemde een van hen: "*een heem an die noerder syd der Leths ... (met) III cleyne boempkens*".⁶⁹ Globaal is dus de zuidgrens door het klooster bepaald; de knik bij Boelenslaan/Houtigehage en de afsplitsing van het Houtigehage-veen moeten echter van na de kloostertijd dateren.

Op welk tijdstip Gerkesklooster de uithof "Ter Schoole" heeft gesticht of verworven, is niet bekend. Het is aannemelijk dat de monniken er op kleine schaal al in de 14de eeuw turf lieten graven voor de brandstofvoorziening in de eigen kloostergebouwen. Er is geen enkele aanwijzing, dat het klooster ook voor de markt produceerde. De echte ontsluiting van het gebied dateert eerst van het einde der 15de eeuw. In 1492 kwam de abt van Gerkesklooster met de burens van Surhuizum overeen, dat laatstgenoemden zouden helpen bij het kanaliseren en bevaarbaar maken van wat eerst het Nieuwe Diep (naast de Lauwers als het Oude Diep) en later de Oude Vaart of Oude Veenster Vaart heet.⁷⁰ De Surhuizumers hadden daar belang bij voor hun afwatering, de abt had er een betere afvoer van de turf uit de Schoole mee op het oog.⁷¹

De bemoeienis van de kloosters met waterlopen

Gezien de bochten in het noorden meent Van der Molen, dat de Oude Veenster Vaart een reeds bestaand, natuurlijk water was.⁷² Dat is echter de vraag. Wij achten het niet onmogelijk, dat de vaart door de Surhuizumers als tochtsloot vanuit een restkreek in het kleigebied bij Stroobos verder naar het zuiden uitgegraven is, evenwijdig aan de Lauwers. Doel was een betere ontwatering van hun hier gaandeweg ingeklonken laagveenlanden. Tegelijk kan het kanaal te enigertijd ook een bewoningsas zijn geweest.

In Weststellingwerf vinden we vele van dergelijke sloten op korte afstand van en evenwijdig aan de riviertjes de Tjonger en de Linde. Vermoedelijk voerde Surhuizum al sinds de 13de eeuw zijn water via deze vaart af naar het noorden. Sinds de afdamming van de Lauwers bij Schalkedam tussen Gerkesklooster en Visvliet (zie de kaart van Schotanus/Halma in de bijlage) omstreeks 1250, losten alleen de dorpen aan de oostzijde van de Lauwers hun water nog op deze rivier. De Oude Veenster Vaart werd in elk geval door de Surhuizumers onderhouden. Toen de abt van Gerkesklooster in het begin van de jaren zeventig van de 16de eeuw voor de ontginning van zijn hoogveen een lucratief contract wilde sluiten met een gezelschap Utrechtse verveners, moest hij eerst met de Surhuizumers accorderen over het gebruik van "*hoer nye diep ... om onnze torf uut onse fenen*" af te voeren.⁷³ Daarbij werd duidelijk, dat de Surhuizumers geen veenwater door hun vaart wensten te lossen. De abt moest er maar voor zorgen dat hij dat via de Lauwers kwijtraakte.

Hieruit blijkt, dat Gerkesklooster zelf oorspronkelijk geen bemoeienis had met de afwatering van Surhuizum, tenminste niet wat betreft de bovenloop. Het ligt wel voor de hand om aan te nemen dat het de waterhuishouding in de omgeving van het klooster, meer in het bijzonder die van het Oud Diep langs het klooster naar Sarabosch, regelde. De kunde van de cisterciënzers op het gebied van de waterbeheersing is bekend. Op dit Oud Diep kwam een soortgelijke vaart uit als de Oude Veenster Vaart, maar dan een die de afwatering van het dorpsgebied van Augustinusga verzorgde: een voorgangster van het Kolonelsdiep. Of dit een natuurlijke of een gegraven vaart was, is niet bekend, al doet de rechte belijning het laatste veronderstellen. Evenmin weten we hoever ze liep.⁷⁴ Waarschijnlijk is deze waterafvoer bedoeld in de oorkonde van 1315, waarbij de monniken verplicht werden de "oude watergang" (*aqueductus prior*) voor de bewoners van Augustinusga te onderhouden.⁷⁵ Als tegenprestatie zouden de Augustinusgaasters een kleiweg onderhouden, waarlangs de kloosterlingen hout e.d. met paard en wagen uit de Wouden zouden kunnen aanvoeren. Rienks en Walther identificeren deze kleiweg als de Bruggelaan, die even oostelijk van de dorpskern van Augustinusga naar het noorden loopt en daar aansluit op de weg langs de Oude Ried.⁷⁶ Dat kan heel goed; tenslotte liep er geen weg rechtstreeks van Augustinusga naar het klooster.

De kloosters en de bedijkingen: kritiek op Rienks en Walther

Tot slot nog enkele opmerkingen over de rol van Gerkesklooster bij de bedijkingen. Vooraf dient evenwel te worden vastgesteld, welke de oudste dijken in Achtkarspelen waren. Tot dusver gold de studie *Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân* van Rienks en Walther als het gezaghebbende werk op dit terrein. We moeten ons er echter rekenschap van geven, dat zij bij het samenstellen van hun boek in het begin van de jaren vijftig nog uitgingen van een lage ligging van de huidige laagveenstreken tijdens de middeleeuwse ontginningsfase. Nu dit uitgangspunt inmiddels door historisch, historisch-geografisch, archeologisch en bodemkundig onderzoek is achterhaald, zijn voor diverse streken correcties nodig op het door hen ontworpen beeld.⁷⁷

Dat geldt ook voor Achtkarspelen. Na vooraf geconstateerd te hebben, dat ze voor dit gebied amper over schriftelijk bronnenmateriaal beschikken en dus in hoofdzaak op terreinonderzoek aangewezen zijn, stellen Rienks en Walther vast, dat de Oude Ried reeds vroeg aan banden was gelegd door een dijk die de gehele geul omsloot.⁷⁸ Deze dijk zou van Scharnehuizen naar Lutkepost en Buitenpost hebben gelopen, waar hij aansloot op de hogere gronden; en daarna van Lutkepost terug tot Schalkedam. Daar liep

de dijk verder, om vervolgens langs de Lauwers weer terug te buigen tot het huidige Stroobos en verder stroomopwaarts. Aldus zou de stroomgeul tussen dijken gevangen zijn geweest en het schiereiland tussen de Oude Ried en de Lauwers zijn omringd.

Rienks en Walther meenden stellig de (noord)westzijde als de oudste dijk in het Lauwerszeegebied te kunnen aanwijzen. De oostzijde zou volgens hen jonger zijn. De reden voor deze volgorde is, dat zij ten zuiden van de Oude Ried nog een paar dijken dachten te kunnen aanduiden, die in de tussentijd zouden zijn aangelegd. Zou er al een dijk zuidelijk van de Ried hebben gelopen, dan zouden deze "dijken" in hun optiek geen zeeverende functie hebben gehad, waardoor hun richting en hun ligging moeilijk verklaarbaar zouden zijn. Het betrof de volgende dijken: 1. het verlengde van de Oude Riedslenk, zuidelijk op naar de Kooten, die zich halverwege splitst met een zijtak naar Drogeham; 2. die zijtak zou dan de tweede dijk hebben gevormd, aansluitend op de eerste; de eerste was er dan om de Twijzeler Maden te behoeden voor opdringend zeewater vanuit het noordoosten; de tweede was er voor bestemd op dezelfde wijze de landen van de Ham te beschermen; 3. als derde in deze serie is verder nog de Bruggelaan aangewezen, die vanuit Buitenpost en zuidelijk langs Lutkepost naar Augustinusga loopt, en in de visie van Rienks en Walther het westelijk dorpsgebied van Augustinusga moest afschermen, aldus de dijken 1. en 2. min of meer overbodig makend.

Het is duidelijk, dat Rienks en Walther deze dijken hebben aangewezen vanuit een "modern" stapsgewijs bedijkingsconcept, met als uitgangspunt de gedachte dat het hooiland in de U-vormige laagte al vroeg bescherming nodig had. Zoals hiervoor in paragraaf 3.2.1.2 al uitvoerig werd beargumenteerd, is dit uitgangspunt onjuist gebleken. In de 12de en wellicht ook nog in de 13de eeuw lag dat hooiland nog niet zo laag. Wat door Rienks en Walther als een dijk tussen Buitenpost en de Kooten wordt aangezien, is hoogstwaarschijnlijk de inversie-rug van de Oude Riedgeul. Deze verhoging in het landschap bestaat uit een dik kleipakket, dat in de stroomgeul is afgezet. Bovendien fungeert deze stroomgeul als scheiding van de Twijzeler en de Augustinusgaaster kavelsystemen. Dat de zuidelijke tak naar de Kooten eertijds de Oude Dijk heette (zie de Eekhoffkaart in de bijlage) mag geen bewijs heten. Die naam kan evengoed later gegeven zijn. "Dyk" (dijk) is in het Fries trouwens synoniem aan het Nederlandse "weg": een teken dat in het denken van de bevolking dijken niet in de eerste plaats als zeekeringen werden gezien.

Wanneer we het zeeverend karakter van de hiervoor genoemde "binnendijken annex wegen" ontkennen, vervalt de gehele vroege- bedijkingsconstructie van Rienks en Walther. Eveneens vervalt dan de noodzaak om de bedijking aan weerszijden van de Oude Ried verschillend te dateren.

Het is trouwens zeer de vraag of men ook hier wel van dijken kan spreken. Tussen Lutkepost en de Strobosser Trekvaart hebben wij in het terrein nergens echte dijkskenmerken kunnen vinden. De kronkelige verhogingen bij de Ried zijn volgens ons eerder te beschouwen als sedimenten die door inversie een relatief verheven indruk maken.⁷⁹ Het toponiem Dijkhuizen bewijst op zichzelf niets, omdat ook vele wegen zonder zeeverende functie in Friesland voor "diken" (dijken) doorgaan.

Illustratief voor de "Deltaplan-achtige" grondgedachte van Rienks en Walther is hun datering van deze "dijken". Zij plaatsen die vóór de stichting van het klooster, omdat zij een kloosterstichting in onbedijkt land onwaarschijnlijk achten. Een discutabele zaak! Het land was immers al lang in cultuur gebracht voordat er dijken waren aangelegd. Voor open water liggen betekende allerm minst dat er geen bewoning mogelijk was, en bovendien

was de plaats waar het klooster later kwam te liggen, al opgehoogd. Het zou daarbij onjuist zijn het zeeverend vermogen van de oudste dijken hoog aan te slaan: ze hadden hier geen Zeeuwse of Vlaamse proporties. De dijken in de Friese kustgebieden behoeften trouwens ook niet zo hoog te zijn, gezien het verhoudingsgewijs geringe getijdenverschil hier.

De eerste echte dijk die wij kunnen aanwijzen is die van Scharnehuizen over Vrouwenklooster naar Visvliet. Met de aanleg hiervan werden de Lauwers en de Oude Ried in één keer bedwongen. Vast staat dat Rienks en Walther deze dijk te vroeg dateren.⁸⁰ Zij stellen de aanleg al op circa 1249, kort na de stichting van Gerkesklooster in 1240. Op de veronderstelde loop van die dijk is overigens ook nog wel het nodige af te dingen. Zo kan men zich afvragen of hij – gezien het ontbreken van echte dijkskenmerken onder Burum – toch niet tevens het oude cultuurland van Burum heeft omgeven, zoals Andreae wil.⁸¹ Wat zonder meer in twijfel kan worden getrokken is het geschatte jaar van dijkaanleg: 1249. Die datering is afgeleid van wat Rienks en Walther aangeven als het stichtingsjaar van Vrouwenklooster alias Galilea (alweer op grond van de toch betwistbare stelling, dat een kloosterstichting alleen denkbaar is in bedijkt land). Het jaartal is echter nergens op gebaseerd. De eerste keer dat Vrouwenklooster in de bronnen wordt genoemd, is in de kloosterlijst van 1326.⁸² Het is zeker niet ondenkbaar en zelfs waarschijnlijk, dat deze cisterciënzerinnenpriorij al vóór 1300 tot stand kwam, maar 1249 is toch echt te vroeg.

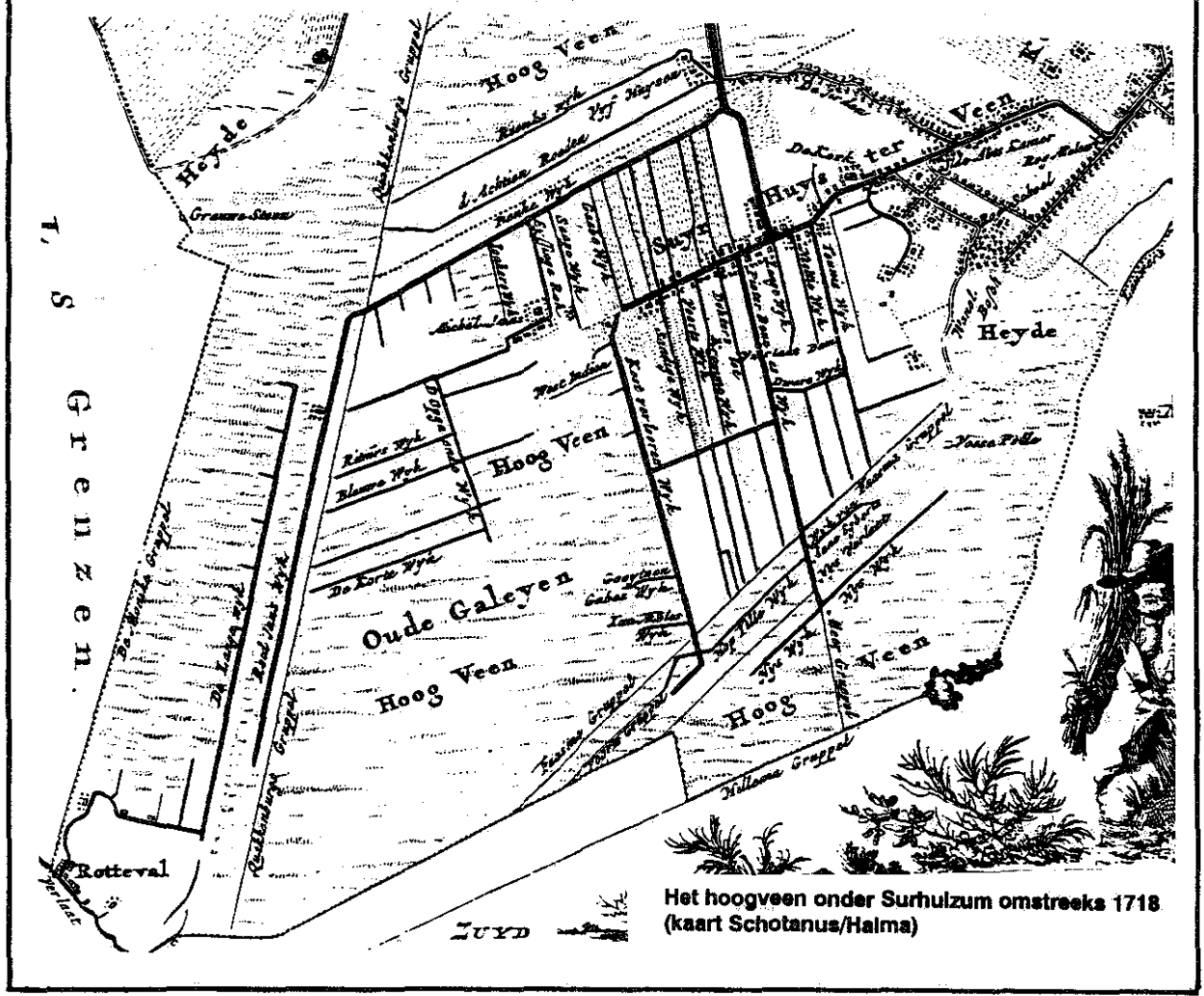
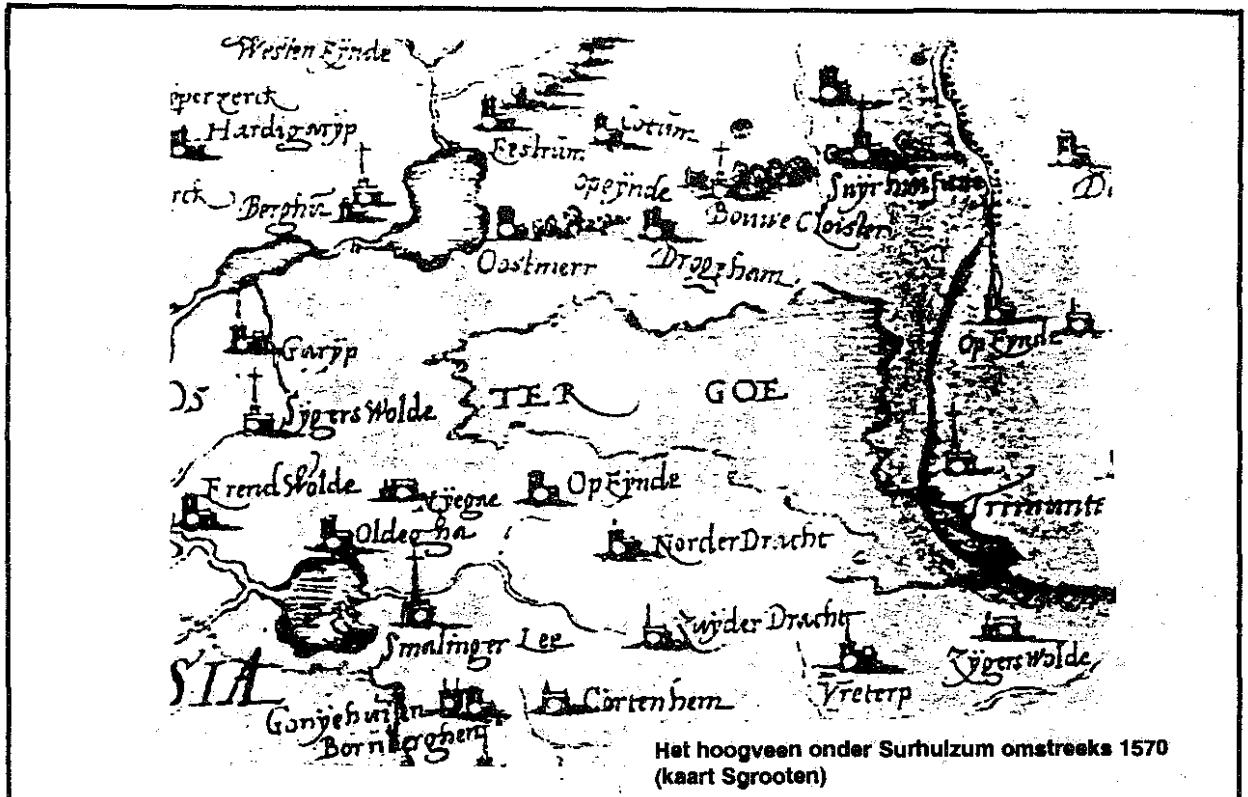
Zo is ook de grote bedijking van de Luine–Kollumerpomp–Warfstermolen–Pieterzijl door Rienks en Walther veel te vroeg in de tijd geplaatst. Zij noemen 1315 als jaar van aanleg. Wij zullen elders uitvoerig uiteenzetten waarom die datering niet klopt.⁸³ In essentie komt het hierop neer. De genoemde bedijking zou Gerkesklooster, vanwege zijn opstrek, tot het rijkste of op-één-na-rijkste klooster van Friesland maken, gelet op de oppervlakte en de vruchtbaarheid van het aangewonnen land. Maar daar blijkt omstreeks 1340 nog niets van. In de belastinglijst van de cisterciënzer orde uit die tijd staat Gerkesklooster of Jeruzalem nog als het armste cisterciënzer klooster van Friesland genoteerd.⁸⁴ Bijgevolg moet de landaanwinning pas in de eerste helft van de 15de eeuw gerealiseerd zijn. Een ander argument is, dat de oorkonde uit 1426 betreffende de verdeling van nieuw land bij "... den olden foerwercke up den uterdick" (de kloosteruithof te Visvliet) duidelijk aangeeft, dat het om pas ingedijkte gronden direct ten noorden van Visvliet gaat, dus niet ten noorden van Pieterzijl, zoals Rienks en Walther menen.⁸⁵

Het is een hele omweg om zo te concluderen, dat er ten aanzien van waterkerende werken langs de Oude Ried eigenlijk niets vaststaat. Wij willen niet uitsluiten, dat Gerkesklooster hier technische ingrepen heeft gepleegd, hetzij ten behoeve van de afwatering hetzij om oprukkend zeewater te keren, maar bij gebrek aan gegevens moeten we veronderstellingen daaromtrent eenvoudigweg in het midden laten. Schriftelijke berichten erover ontbreken en het landschap heeft er geen sporen van nagelaten.

3.2.1.4 De grootscheepse hoogveenexploitatie in de 17de en 18de eeuw

Inschakeling van veencompagnieën

Het omvangrijke hoogveenpakket tussen het cultuurland van Achtkarspelen en dat van Smalingerland was omstreeks 1570 nog maar amper aan snee. De uit die tijd daterende

kaart van Chr. Sgrooten demonstreert dat duidelijk (zie de kaart "Het hoogveen onder Surhuizum omstreeks 1570"). Uit het voorafgaande blijkt, dat het overgrote deel van het hoogveen in Achtkarspelen aan de kloosters Gerkesklooster en Buweklooster toebehoorde. Deze religieuze instellingen lieten al eerder voor eigen rekening graven, maar startten pas in 1570 met een grootscheepse exploitatie. Dat gebeurde door het inschakelen van particuliere consortia naar Utrechts-Hollands voorbeeld. Buweklooster deed dat overigens op een andere wijze dan Gerkesklooster. De conventsgemeenschap van Buweklooster stond in 1577 aan een groep ondernemers, die onder leiding van de Leeuwarder koopman Ulrich Abbes stonden, een kwart van haar veen af, in ruil voor infrastructurele maatregelen zoals het aanleggen van een vaart en een sluis, met het vooruitzicht om de eigen turf op die wijze gemakkelijker te kunnen laten graven en afvoeren.⁸⁶ Gerkesklooster daarentegen zag af van eigen verveningsactiviteiten en droeg in 1576 zijn gebruiksrechten op een groot gebied voor een langere periode over aan een veencompagnie onder leiding van de Utrechtse patriciër Mathias van der Voort. In ruil daarvoor zouden de monniken jaarlijks 12000 tonnen turf geleverd krijgen, zo werd bedongen.⁸⁷ Ze moesten daarbij echter wel zelf zorg dragen voor een belangrijk deel van de infrastructurele voorzieningen.

Hoe verschillend ook, de beide contracten resulteerden in een ontsluiting op grote schaal, die in sterke mate de ontginningsrichting, de kavelindeling en de nederzettingsstructuur zou bepalen. De door Gerkesklooster aangetrokken veencompagnie werkte vanuit het oosten, met de kloosteruithof Ter Schoole en de vaart waarlangs Surhuisterveen zou ontstaan als uitgangspunt. De door Buweklooster gecontracteerde ondernemers werkten vanuit het zuidwesten, vanuit de Lits. Hun vervenings- en ontginningscentrum werd Rottevalle: een schutsluis of vallaat aan het eind van het veenstroompje. Zo werkte men vanuit de twee centra als het ware naar elkaar toe.

De kloosters zouden maar heel kort van de revenuen van deze verveningsactiviteiten genieten. Begin 1580 werden ze opgeheven, waarna de Staten van Friesland in hun rechten traden.⁸⁸ Voor de verveners zelf had dat geen gevolgen. De heren uit Leeuwarden handelden tegenover hen in principe niet anders dan de kloosterprelaten. Zij trachtten zoveel mogelijk inkomsten uit de voormalige kloosterveenen te trekken, onder meer door eerst kleinere stukken aan particulieren te verkopen.⁸⁹ Door geldnood gedreven verkochten ze tussen 1638 en 1644, behalve alle kloosterboerderijen, ook alle overgebleven kloosterveenen. In 1640 wordt de uithof Ter Schoole, waarbij inmiddels een kleine nederzetting was ontstaan, op de onroerend-goedmarkt gebracht. Het betrof een boerderij van 8 koe gras, 12 mad maden, 50 schapegrasingen en 8 of 10 lopen rogge (de latere boerderij De Schoole, Surhuizum nr. 1), alsmede om 30 percelen leien (afgeveende grond) met of zonder huisstede, die tezamen ruim 100 pm beslaan.⁹⁰ Pas in 1644 wordt echter het meeste verkocht, in zes grote kavels.⁹¹ Bij die verkoop blijkt dan van het grote Gerkeskloosterveen (behalve twee opstreekende stukken in het Wildveen) alleen het Rauveen nog over te zijn. Dit werd aan de oostkant begrensd door de Boelenslaan, aan de noordkant door de Abtsgreppel (het verlengde van de Compagniesvaart), aan de westkant door de Quakenburgsgreppel en aan de zuidkant door het Smalle Eester veen (met als grens de Houtigehaagster Wijk). De veenlanden ten noorden van de Compagniesvaart en tussen de Boelenslaan en de Schoole waren kennelijk al eerder van de hand gedaan. Dat betekent, dat de ontginning vanuit Surhuisterveen sneller was verlopen dan die vanuit Rottevalle.

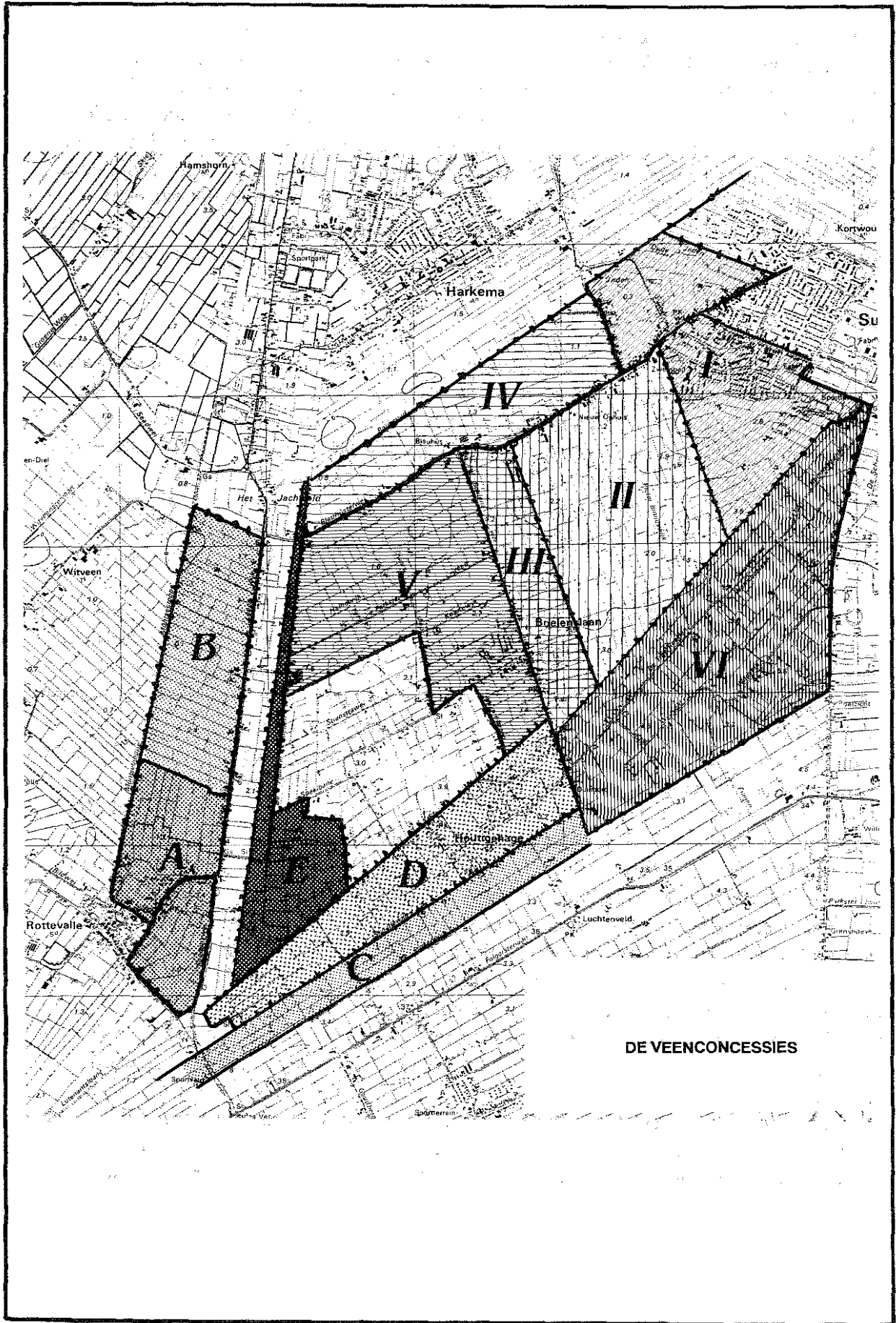
De vervening vanuit het oosten en het noorden

Op de kaart van Schotanus/Halma uit 1718 (zie de bijlage) zijn de eerste fasen in de vervening goed te volgen. Direct ten noorden en westen van de Schoole waren vermoedelijk al grote stukken door de monniken afgeveend (op het kaartje "De veenconcessies" aangeduid met I). Daarvan getuigt de onregelmatige blokverkaveling langs de Jirden en rondom de op de Veenster Vaart uitkomende, hoekige en daarom vermoedelijk gegraven, watergang de Omloopster Wijk. In 1652 blijkt bij die Omloopster Wijk een boerderij "De Omloop" te liggen, met een grote oppervlakte aan rogge- en heideland.⁹²

Meteen ten westen daarvan ligt een groot blok met een rij zuidoost-noordwest lopende wijken die haaks op de Compagniesvaart staan, te beginnen met de Teuniswijk in het oosten, en eindigend met de Kostverlorenwijk in het westen (kaartje "De veenconcessies", blok II). Dit moet de "concessie" van de eerdergenoemde Utrechtse compagnons Van der Voort zijn geweest; na afloop van het 40-jarig contract zijn zij er kennelijk in geslaagd dit stuk met de ondergrond te kopen, om het verder uit te venen. Ten westen ervan zien we een rechthoekig blok met een afwijkende structuur van vervening, tussen de Kostverlorenwijk en de Boelenslaan: er lopen hier enkele wijkjes dwars, vanuit de Kostverlorenwijk als hoofdas (kaartje "De veenconcessies", blok III). Gezien de naam van de hier ontstane buurtschap zal het hele complex wel in eigendom zijn verworven door een lid van de familie Boelens. Boven de Compagniesvaart vinden we een ander systeem, met de Baukewijk als noordgrens (kaartje "De veenconcessies", blok IV). Het is mogelijk, dat de Baukewijk hier meer als ontginningsas fungeerde dan de Compagniesvaart, die volgens de kaart van Schotanus niet helemaal tot in het westen was doorgetrokken, althans niet als echte turfvaart (wel als "Abtsgreppel"). De ontginning moet hier ook al in de eerste helft van de 17de eeuw begonnen zijn. De ontsluiting werd vergemakkelijkt door de tussen 1648 en 1649⁹³ gegraven Nieuwe Vaart, die Surhuisterveen rechtstreeks met het Kolonelsdiep verbond. Dit kanaal verving meteen de Oude Veenster Vaart. Over de exploitatie van dit noordelijke blok zijn we slecht ingelicht. Mogelijk is hier en ook nog verder naar het noorden het veen niet meteen tot op het zand afgegraven. In het begin van de 19de eeuw werd er namelijk ook nog turf "in het nat" gewonnen, waardoor een grote veenplas ontstond, die op de kaart van Eekhoff (zie de bijlage) is aangeduid als de Wijde Pet.

In elk geval is het noordelijk gedeelte van het Rauveen (kaartje "De veenconcessies", blok V) eerst na het graven van de Nieuwe Vaart begonnen. De ontsluitingswijk is immers op de Baukewijk georiënteerd, en niet op de Compagniesvaart. Op de kaart van Schotanus/Halma (1718) heet die ontsluitingswijk de Opgaande Wijk. De zijtakken dragen de namen Ritmeesterswijk, Blauwe Wijk en Korte Wijk.

Bij gebrek aan bronnen en literatuur onttrekt het vervolg van de vervening van het Rauveen zich vooralsnog aan onze waarneming. Wel weten we, dat het stuk van Houtgehage vanuit Rottevalle werd aangesneden. De turf aldaar, en ook die in het middenstuk, was niet van al te beste kwaliteit. De naam Houtgehage zegt het eigenlijk al. Op de kaart van Eekhoff zien we ten noorden van Houtgehage nog grote stukken onverveend land. Grote gedeelten werden niet eens afgegraven, maar waren in gebruik voor boekweitbouw en dergelijke. Ze klonken door ontwatering als vanzelf in tot op het zand.⁹⁴ De individuele kolonisten, die er zich gaandeweg vestigden, hadden daardoor meer vrijheid om hun "spultsjes" naar eigen inzicht in te delen. Het resultaat was een betrekkelijk rommelig kavelpatroon.

Het Wildland aan de zuidoostkant kwam ook pas later aan snee (kaartje "De veenconcessies", blok VI). Hier waren in de kloostertijd wel enkele particulieren gerechtigd (o.a. Balling Faasma), maar die konden hun bezit toch ook pas te gelde maken nadat er een ontsluitingsvaart was gegraven. In die hoedanigheid diende de Pieter Benneswijk van de Surhuistervener compagnons. Zoals eerder is aangegeven, lagen hier nog twee kloosterstroken: de 66 roeden van Gerkesklooster (tussen de Hoptillewijk en de Nijswijk) en verder zuidelijk de 37 roeden van Vrouwenklooster, in de uiterste hoek. Deze stroken werden, tegelijk met het Rauveen en andere kloosterven, in 1644 door de Staten van Friesland verkocht.⁹⁵ Volgens Jan Post zou de exploitatie er pas na 1700 een aanvang hebben genomen.

De vervening vanuit het zuidwesten

De ontginning vanuit Rottevalle kwam pas goed op gang na de definitieve verkoop van de kloosterven in 1644; begrijpelijk, omdat het contract dat Buweklooster had gesloten, slechts de exploitatie van een kwart van het veen mogelijk had gemaakt. De eerste fase betreft dan ook de vervening van het zuidwestelijke kwadrant van de Buwekloosteropstrek, met noord-zuid lopende wijkjes (kaartje "De veenconcessies", blok A). De Staten van Friesland hadden er als rechtsopvolgers van Buweklooster weinig baat bij, doordat de ontsluitingsvaart naar het hoger gelegen veen niet goed genoeg bleek om dat in eigen beheer te kunnen exploiteren. De op hun last getrokken Nieuwe Statengreppel voldeed daartoe al evenmin.

In 1644 werd bij gelegenheid van de publieke verkoop der veenlanden een consortium geformeerd, met daarin onder anderen de grietman van Opsterland en zijn secretaris. Dit gezelschap kocht het grote veen van Buweklooster en de strook van 40 roeden van het klooster Smalle Ee, die zuidelijk aan het Rauveen van Gerkesklooster grensde. Even later slaagde dit gezelschap er ook in de driehoek van Houtgehage te verkrijgen. De compagnons bedachten een apart systeem om het Buwekloosterveen te verdelen. Vanuit de Langewijk (de uitgediepte Nieuwe Statengreppel) werd het hele blok in 14 parten gesplitst, die onder de aandeelhouders werden verloot naar rato van ieders aandeel. Zo ontstond omstreeks 1655 de karakteristieke horizontale kavelstructuur van dit rechthoekige blok (kaartje "De veenconcessies", blok B).⁹⁶ De stroken ernaast werden ten dele door particulieren geëxploiteerd en behielden daardoor hun verticale lijnen.

Bij de strook van de 40 roeden, die even later (omstreeks 1657) in exploitatie werd genomen, paste men het lotingsstelsel niet toe (kaartje "De veenconcessies", blok C). Hier viel de keus op exploitatie voor gemeenschappelijke rekening. Vandaar, dat het strookvormige karakter van deze kavel gehandhaafd bleef.

Het wigvormige gedeelte van Houtgehage ten slotte (kaartje "De veenconcessies", blok D) bleek dermate slecht van kwaliteit te zijn, dat men in het begin van de 18de eeuw, toen de hausse in de turfwinning voorbij was, besloot dit in partjes te verdelen en aan "kleine" particulieren ter vervening te verkopen, met inbegrip van de ondergrond.⁹⁷ Door de langwerpige vorm van dit blok resulteerde dat als vanzelf in een dwarsverdeling noord-zuid. Sommige van die dwarskavels werden daarbij nog in tweeën gesplitst.

3.2.1.5 "Aanzienlyke hofsteden"

Op de in 1718 in opdracht van de Staten van Friesland vervaardigde kaart van Schotanus/Halma (zie de bijlage) zijn voor verschillende categorieën van wat de tegenwoordige planoloog "puntelementen" zou noemen, aparte symbolen gereserveerd. Molens, parochiekerken, "geweesen kloosters", verstrooide en dichte buurten zijn alle met een afzonderlijk tekeningetje aangegeven. De hoeven zijn eveneens ingetekend. Ze vallen in twee groepen uiteen: de "stemdraagende staaten" en "stemdraagende stellen" enerzijds, en de "adelyke staaten" en "aanzienlyke hofsteden" anderzijds. De eerste groep omvat alle volwaardige hoeven, elk met een volledige opstreckende uitgang, zoals die in de late middeleeuwen hun plaats kregen. Met "staaten" duidde men in dit verband die bedrijven aan, waaraan in de 17de eeuw het recht was verbonden dorpsgewijs mee te stemmen in de verkiezing van de grietman. Onder "stellen" verstond men de huisplaatsen, waarop in eerdere tijd een volwaardig agrarisch bedrijf, dat een dergelijk stemrecht bezat, gevestigd was geweest. Inmiddels was zo'n bedrijf als volwaardige hoeve verdwenen, door deling of versnippering. Soms stond op de huisplaats zelfs geen enkele bebouwing meer. Een voorbeeld hiervan bieden de op de kaart aangegeven "stellen" of verlaten huisplaatsen in de in paragraaf 3.2.1.2 beschreven "taartpunt" in het noordelijk deel van Surhuizum. Ondanks het verdwijnen van de hoeve als zodanig bleef aan de huisplaats of "stelle" echter het stemrecht verbonden. Het overgrote deel van zowel de "staaten" als de "stellen" kan met behulp van de floreen- en stemcohierien worden geïdentificeerd.⁹⁸

Voor de vaststelling van de cultuurhistorische waarden bij de landinrichting zijn als afzonderlijke objecten de door Schotanus/ Halma aangegeven "adelyke staaten" en "aanzienlyke hofsteden" belangrijker dan de stemdragende staaten en stellen. In juridisch opzicht onderscheidden deze hoeven zich weinig van de stemmende staaten en stellen. Een scherp onderscheid met de voornaamste "stemmende staaten", die vaak eveneens met een familie- of hoevenaam worden aangeduid, bestond dan ook niet. Sociaal en landschappelijk namen ze, samen met de voornaamste "stemmende staaten", echter wel degelijk een afzonderlijke plaats in ten opzichte van de overige agrarische bedrijven. Het betreft hoeven die in de Middeleeuwen, maar soms ook pas in de Nieuwe Tijd, korte of langere tijd eigendom waren van families, die in de streek een zekere hegemonie bezaten; en dan met name die hoeven, die als woonplaats of buitenverblijf door de landheer zelf werden gebruikt. Uit deze families, waarvan in de Nieuwe Tijd sommige tot de Friese adel gerekend werden (zoals de Jeltinga's van Buitenpost) en andere beter als grote eigenerfden en/of patriciërs getypeerd kunnen worden, was in de regel de grietman van Achtkarspelen afkomstig. Aannemelijk is, dat men deze maatschappelijke bovenlaag als de verre opvolgers mag zien van het milieu, waaruit in de 13de eeuw de edelen Buwe Harkema en Gerke van Wigarathorpe waren voortgekomen (zie paragraaf 3.2.1.3). Dezelfde namen die op de kaart van 1718 worden aangegeven, zoals Jeltinga, Boelens, Haersma, Siccama, Gaykema, Jensma en Aykema, kan men ook op fraaie grafstenen, herebanken en rouwborden in de dorpskerken van Achtkarspelen en aangrenzende gemeenten aantreffen.⁹⁹ Sommige van deze familienamen werden ook in de grondregisters van 1511 reeds vermeld.

Landschappelijk waren deze aanzienlijke hoeven van belang, omdat hun "heerlijke" status werd beklemtoond door grachten, singels, plantages en oprijlanen. Uiterlijk gezien vertoonden ze daardoor gelijkenis met de in de 17de eeuw in privé-handen geraakte kloosteruithof "Ter Schoole" en de daarbij behorende "Abtskamer" in Surhuisterveen,¹⁰⁰

met de huizen van grote verveners, zoals het "Blauwhuis" van Michel Jans ten noorden van Boelenslaan,¹⁰¹ en met sommige pastorieën en prebendevoenen. In paragraaf 4.2.1 hebben wij enkele van deze aanzienlijke huizen als "puntelement" gesignaleerd. Het betreft Siccama, Gaykema en Jensma bij Augustinusga,¹⁰² de Prebendesate bij Dijkhuizen, Blauwhuis bij Boelenslaan en de hoeve op de Tjoele.¹⁰³ Ten slotte zij gewezen op de omgrachte huisplaats ten zuiden van de kerk van Drogeham. Op het kadastraal minuutplan van 1832 staat het als omgracht erf aangegeven. Het zuidelijke deel van de brede gracht is thans nog aanwezig (zie ook het kaartje in hoofdstuk 4). Blijkens de eigendomsreconstructie van 1700/1640 behoorde het erf in de 18de eeuw aan de familie Haersma.¹⁰⁴ Het gaat hier waarschijnlijk om een relict van een "fraaie buitenplaats", waarvan in 1786 wordt gezegd, dat ze "voor eenige jaaren door den Raadsheer Mr.J.L. Dois van Haersma" is gesticht.¹⁰⁵

3.2.2 Nieuwste Tijd (1800-heden)

De historisch-geografische ontwikkelingen van de laatste tweehonderd jaar in ons onderzoeksgebied hebben zich afgespeeld binnen de ruimtelijke hoofdstructuur, die in de voorgaande eeuwen tot stand was gekomen. Het effect van die "recente" ontwikkelingen op het landschap moet daarom vooral worden gezien als een verdere invulling van die hoofdstructuur met deelstructuren. In deze paragraaf worden vier ontwikkelingen nader beschreven, te weten het ontstaan en de uitgroei van de heidedorpen, de lage verveningen, de veranderingen in de landbouw en de infrastructurele ontwikkelingen.

3.2.2.1 Ontstaan en uitgroei van de heidedorpen

Het nederzettingstype van de heidedorpen krijgt in dit rapport bijzondere aandacht, omdat het door zijn specifieke verschijningsvorm een stempel drukt op het zuidelijk deel van het onderzoeksgebied en omdat dit nederzettingstype met zijn verspreide bebouwing in landschappelijk opzicht een geheel eigen karakter heeft. De morfologie van deze heidedorpen is enerzijds bepaald door de mogelijkheden of misschien juist onmogelijkheden van de grond, en anderzijds door sociale omstandigheden. We willen hierna het heidedorp eerst plaatsen naast de andere dorpstypen in de streek, en zullen vervolgens in het kort hun ontwikkeling beschrijven, waarbij we overigens in belangrijke mate steunen op de studie van Spahr van der Hoek over *De heidedorpen in de Noordelijke Wouden*.

In het noordelijk deel van de Friese Wouden, waartoe ons onderzoeksgebied behoort, kan men qua genese een drietal dorpstypen onderscheiden: boerendorpen, veenkolonies en heidedorpen. Als de oudste nederzettingen – waarvan het begin in de Middeleeuwen ligt – zijn de boerendorpen aan te merken. In paragraaf 3.2.1.2 is hun ontstaan beschreven. Ze kunnen als boerendorpen worden aangeduid, omdat de agrarische bestaanswijze hier lange tijd de boventoon voerde. Ambachtslieden en arbeiders vormden maar een gering deel van hun bevolking.

Met het op grote schaal ter hand nemen van de veenontginning in de 17de en 18de eeuw ontstond een nieuw type nederzetting: de veenkolonie. De veenkolonie was aanvankelijk de woonplaats van veenbazen en veenarbeiders, naast wie zich later nog

diverse neringdoenden vestigden. Zo ontstonden dorpen van een vrij aanzienlijke omvang. Surhuisterveen, dat als veenkolonie in het begin van de 17de eeuw opkwam, overvleugelde in grootte al gauw het moederdorp Surhuizum. Dat niet elke veenkolonie tot dergelijke proporties uitgroeide, zien we bijvoorbeeld aan Rottevalle.

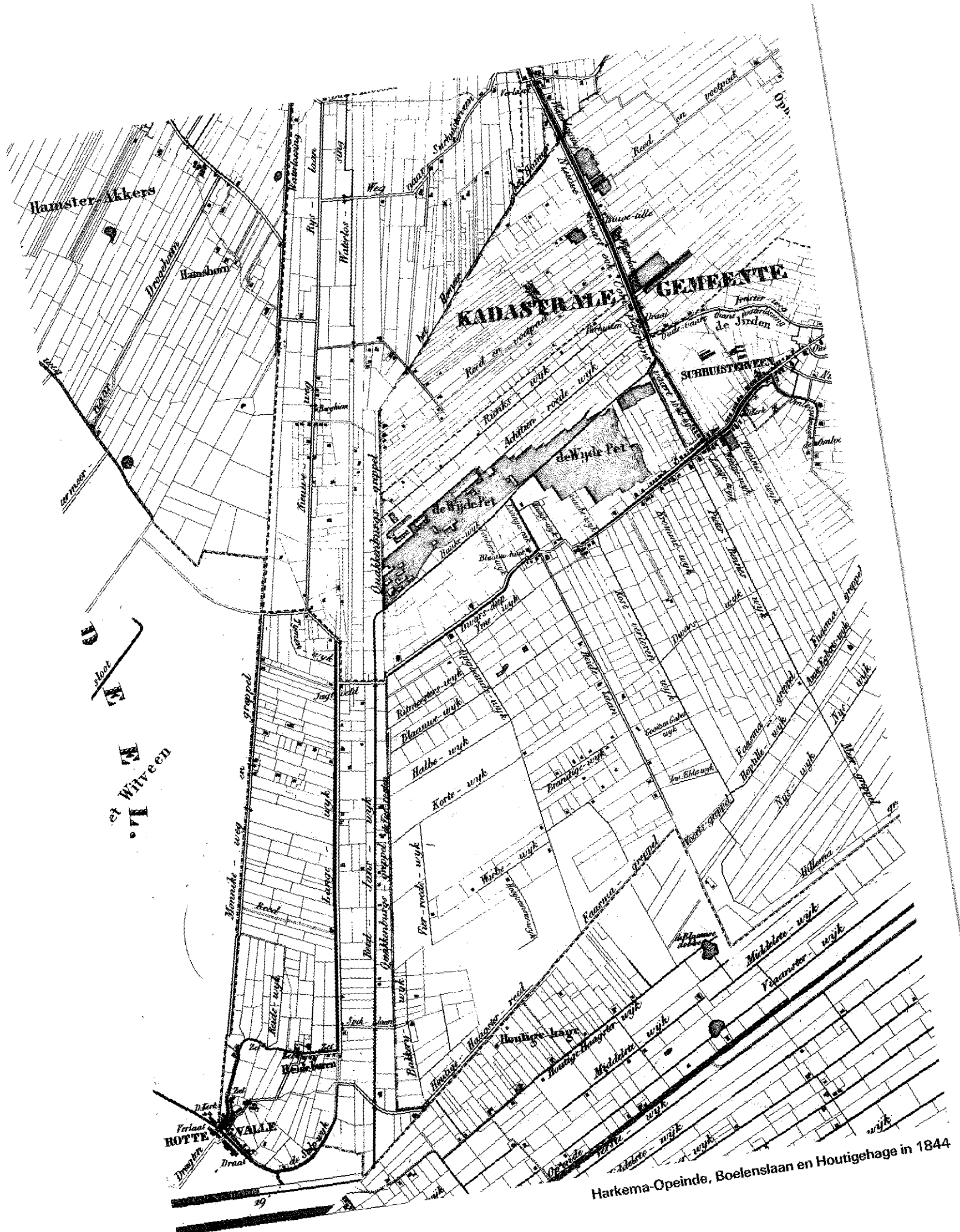
Eerst in de 19de eeuw begon het derde nederzettingstype duidelijk vorm te krijgen: het heidedorp. Heidedorpen kunnen worden omschreven als nederzettingen, die zijn ontstaan op de onontgonnen heidevelden van een ouder dorp; de bevolking wijkt er qua samenstelling af van de andere dorpen in de directe omgeving. Niet boeren of neringdoenden vormden hier de hoofdgroep, maar arbeiders, vandaar ook wel de benaming arbeidersdorpen. Harkema-Opeinde, Boelenslaan en Houtgehage zijn in ons onderzoeksgebied daar voorbeelden van.¹⁰⁶

Het ontstaan van de heidedorpen hangt samen met het aflopen van de veenontginning. Nadat het hoogveen afgegraven was, bleef er een min of meer "verwoest" gebied achter. Anders dan bijvoorbeeld in de veenkoloniën van Groningen en Drenthe rustte in Friesland op de verveners geen plicht de bonkveenlaag met de zandondergrond tot dalgrond te mengen om zo een teeltlaag te verkrijgen.¹⁰⁷ Alle veenmateriaal, inclusief de bonkveenlaag, werd hier afgevoerd. Op de afgeveende terreinen, die vrij onegaal waren, ontwikkelde zich daarna een schraal en ruig heidegebied. Een deel van de voormalige veenarbeiders is in staat geweest op die nieuwe gronden een klein agrarisch bedrijfje te beginnen.

De bewoning kwam het eerst op gang langs de wijken. Een ander deel van het arbeidsoverschot van veenarbeiders vond daar geen plaats. Door de nood gedwongen vestigden de minst succesvollen zich op de restanten heide. Restanten, die wegens hun geringe vruchtbaarheid noch door de boeren van de bijbehorende dorpen, noch door de eerste kleine keuters als cultuurland in gebruik waren genomen. De heide-nederzettingen liggen alle wel in het territorium van oudere dorpen, maar dan aan de randen en in de uithoeken. Van een algehele vrije vestiging op de heide was echter geen sprake.¹⁰⁸ Veel vestigers kochten of huurden een kampje grond om er een eenvoudig onderkomen te bouwen en in het dagelijks bestaan te voorzien door het houden van een paar schapen en een geit en door de verbouw van wat aardappelen. Bijverdiensten door seizoenwerk elders, bijvoorbeeld in de hooioogst in het midden en westen van Friesland, en door eenvoudige huisvljijt als bezemmaken en mattenweven, maakten niet meer dan slechts een uiterst karig bestaan mogelijk. Wie geen grond kon kopen was aangewezen op het bouwen van een plaggenhut op de heide, met of zonder toestemming van de grondeigenaar. Ook holwoningen in wijkswallen kwamen wel voor.

De nederzettingen die aldus ontstonden en die als heidedorpen worden aangeduid, zijn echter niet geheel gelijk aan elkaar. Tussen Harkema-Opeinde en Boelenslaan met Houtgehage, de laatste nog aangevuld met de nederzetting op de Surhuisterveenster heide, zijn qua ontstaan en ruimtelijke structuur enkele verschillen aan te wijzen. Harkema-Opeinde was vanouds een kleine boerennederzetting tussen Drogeham en Augustinusga. De verspreide bewoning op de voormalige heidevelden van Drogeham (Hamsterheide), Augustinusga, Surhuizum en Surhuisterveen werd omstreeks 1920 samengebracht onder de naam Harkema-Opeinde. Het nieuwe dorp kreeg dus de naam van een oudere nederzetting.

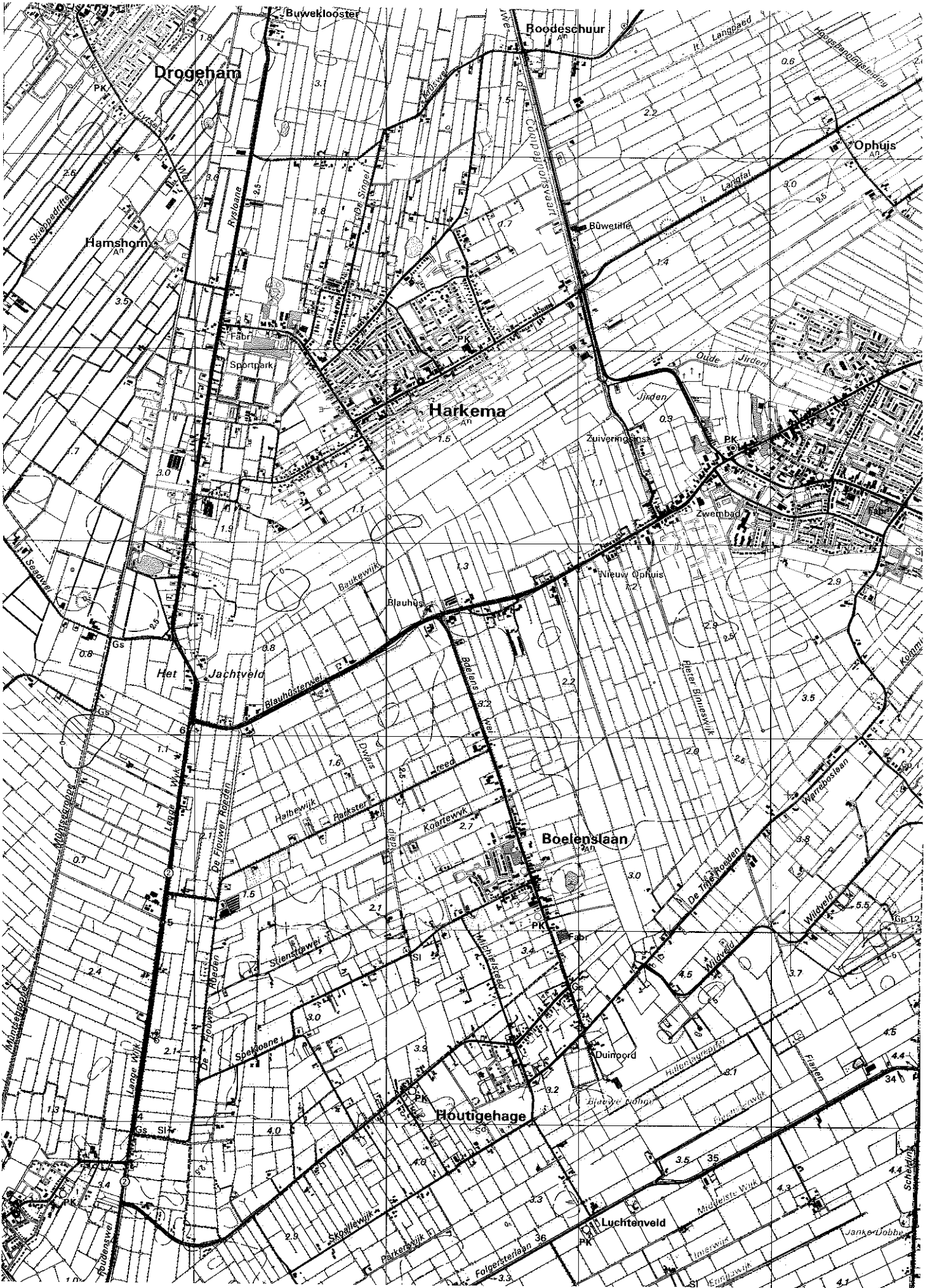
Boelenslaan en Houtgehage vertoonden sociaal en economisch wel de nodige overeenkomsten met Harkema-Opeinde, maar de bewoning heeft er zich meer gevoegd naar de wijken, waardoor ze in aanleg meer het karakter van een veenkolonie kregen,

Harkema-Opeinde, Boelenslaan en Houtgehage in 1844

Harkema-Opeinde, Boelenslaan en Houtgehage in 1926

echter met dit verschil, dat er langs de wijken en in de tussenruimten een aanzienlijk aantal verspreide huizen en kleine boerderijtjes is komen te staan. Dezelfde opbouw is ook aanwezig in het Wildland op de heide van Surhuisterveen.

Surhuizumermieden dankt zijn ontstaan als nederzetting langs de Oude Vaart wel aan de (lage) veenontginning op het dorpsgebied van Surhuizum,¹⁰⁹ maar kan niet als heide-nederzetting worden aangemerkt.

Een eerste aanwijzing over de tijd van ontstaan van deze nederzettingen op de heide biedt ons een vergelijking van de kaart van Schotanus/Halma uit 1718 met die van Eekhoff uit 1844 (zie de bijlagen). Voor Harkema-Opeinde is op de Schotanuskaart buiten de boerenhoeven nog geen verspreide bebouwing aangegeven. In 1844 treffen we er een min of meer verspreide bewoning ter hoogte van Roodeschuur aan, nabij Barghiem, alsmede enkele pandjes ten zuiden van de Homeer op het dorpsgebied van Surhuizum.

Boelenslaan wordt rond 1718 nog niet genoemd. In 1844 is er enige verspreide bewoning op de plaats waar later de Speklaan loopt, ter weerszijden van de Langewijk. Verder is dan een aantal panden aangegeven langs de Heidelaan door de Surhuisterveenster heide. Houtigehage wordt rond 1718 ook nog niet genoemd. In 1844 is er enige bewoning langs de wijken en staat de naam Houtigehage op de kaart vermeld. Als zelfstandig dorp is Houtigehage een afsplitsing van Rottevalle.

Behalve door kaartvergelijking kan men, zoals Spahr van der Hoek indertijd geprobeerd heeft, ook trachten een nadere datering van het begin van de heidedorpen te krijgen met behulp van gegevens over de ontwikkeling van het inwonertal. Voor zowel Harkema-Opeinde als Boelenslaan en Houtigehage is daaruit echter moeilijk een nadere tijdsaanduiding af te leiden. Spahr meent, dat het begin van de bewoning van Houtigehage gesteld moet worden in de 18de eeuw. Boelenslaan zou volgens hem ook rond 1700 al bewoning hebben gehad en in Harkema-Opeinde zouden al vóór 1700 een aantal huisjes hebben gestaan. De kaarten van Schotanus laten geen bebouwing zien, misschien ook vanwege het feit dat de weinige bebouwing onaanzienlijk was. Als we met Spahr vaststellen, dat de verveningen rond Surhuisterveen en Boelenslaan omstreeks het begin van de 19de eeuw afgelopen waren, evenals trouwens de hoogveengraverij bij Rottevalle, dan kunnen we gevoeglijk aannemen, dat de groei van de heidedorpen pas nadien goed op gang is gekomen. De werkloos geworden veenarbeiders die zonder voldoende middelen van bestaan in de oude veenkoloniën achterbleven en niet in staat waren om een plekje te bemachtigen op de afgeveende grond, hebben zich noodgedwongen gevestigd op grond die eigenlijk niet geschikt was om in cultuur gebracht te worden. Ze gingen naar de "arme Friese heide".

Doordat de topografisch-militaire kaart (TMK) van 1904 slechts een gedeeltelijke herziening biedt van de TMK van 1854, is het niet mogelijk door vergelijking van beide kaarten de ontwikkeling van de bebouwing in de heidedorpen stapsgewijs te volgen. Pas op de zogeheten Bonnekaartjes van 1926 treffen we een volgend stadium in de bewoning aan. Op de drie bijgevoegde kaartjes, die de situatie in 1844, 1926 en thans tonen, zien we de ontwikkeling van Harkema-Opeinde, Boelenslaan en Houtigehage. Met name de kaart uit de jaren twintig toont ons het heidedorp Harkema-Opeinde op zijn hoogtepunt als een ongeordende cluster van sobere bedoeninkjes op de heide. Een van de relictten die tegenwoordig nog aan de armoede aan het einde van de vorige eeuw herinneren, is de armenbegraafplaats aan de Betonweg in Harkema-Opeinde. Deze kwam in 1871 tot stand, nadat de gemeente Achtkarspelen ten behoeve van een "algemeene begraafplaats" 40 are

grond van de Armvoogdij van Drogeham had verworven.¹¹⁰ Na 1920 is de begraafplaats in onbruik geraakt.

Tegenwoordig is Harkema–Opeinde een dorp van behoorlijke omvang; het heeft de armoede van eertijds achter zich gelaten. Boelenslaan en Houtigehage zijn weliswaar kleiner gebleven, maar ook zij zijn sociaal en economisch niet meer te vergelijken met de dorpen van weleer.

3.2.2.2 Lage verveningen

Sedert het begin van de 19de eeuw is in het noordelijk deel van ons onderzoeksgebied op vrij grote schaal in het nat verveend. De aanzet daartoe was er overigens al in de 18de eeuw. Er is dan sprake van laagveenwinning ten zuiden van Harkema–Opeinde ter weerszijden van de Baukewijk (de Wijde Pet), in de IJzermieden, in de hooilanden van Augustinusga ten zuiden van het Kolonelsdiep, in de Woudmaden boven Roohel en in de Hamster Mieden.

Het verloop van de 19de-eeuwse graverijen is goed te volgen op de kaarten, en wel successievelijk op de kadastrale minuutplans van 1832, de Eekhoffkaart van 1844, de TMK van 1854 en de topografische kaart schaal 1:25.000 van 1926.

Op het kadastrale minuutplan worden in de zojuist genoemde gebieden veel percelen aangeduid als "vergraven land". Er zijn weinig petgaten, er is weinig open water dus. Alleen de Wijde Pet is een grote waterplas, en voorts staat een aantal waterplasjes aangegeven in de Surhuizumer Mieden. De TMK 1854 geeft niet meer details. Pas op de kaart die de toestand in 1926 weergeeft, zien we dat er petgatencomplexen bij zijn gekomen, en wel in een strook ten zuiden van de Oude Ried in de polder Roohel en in de IJzermieden, alsook in de Buitenposter Mieden. Met behulp van de cijfers over de turfproductie in ons gebied, zoals die vermeld staan in de Provinciale Verslagen tussen 1859 en 1914, kan dat beeld nog enigszins worden aangevuld. In de genoemde periode zien we een geleidelijke teruggang van de hoeveelheid geproduceerde hoogveenturf, van 57.000 ton in 1860 tot 320 ton in 1914. De productie van laagveenturf neemt na 1860 toe, van 13.000 ton in 1860 tot rond 300.000 dubbele hectoliters rond 1890. Daarna neemt de productie van laagveenturf sterk af, tot 94.000 dubbele hectoliters in 1914.¹¹¹

Voor de verkavelingsstructuur heeft deze veengraverij in het algemeen geen grote veranderingen meegebracht. Alleen in de Wijde Pet en in de Hamster Mieden, die beide in deze eeuw opnieuw in cultuur zijn gebracht, wijkt de kavelstructuur af van de omgeving. In de Polder Roohel, de Buitenposter Mieden, de IJzermieden en de Hooilanden van Augustinusga en Surhuizum ten zuiden van het Kolonelsdiep, zijn petgaten in diverse stadia van verlanding nog aanwezig.

3.2.2.3 Ontwikkelingen in de landbouw

Gedurende de afgelopen twee eeuwen hebben de landbouwers in Achtkarspelen zich steeds meer op de melkveehouderij toegelegd. Als gevolg daarvan is het areaal bouwland aanzienlijk verminderd. De vroegste betrouwbare bodemstatistiek kan worden ontleend aan de eerste kadastrale opname rond 1830. De gemeente Achtkarspelen bestond toen uit vier kadastrale gemeenten. Per kadastrale gemeente kan een overzicht worden gemaakt van de

oppervlakte bouwland, wei- en hooiland, lage vergraven landen en heide. Als we de lage vergraven landen en de heide als één categorie tezamen nemen, dan zien we dat van de totale oppervlakte in Buitenpost 2%, in Kooten 14%, in Drogeham 25% en in Surhuizum 26% tot deze categorie behoorden.¹¹²

Om een beeld van de landbouw te krijgen moeten we hier in het bijzonder naar de verhouding bouwland-grasland kijken. In de kadastrale gemeente Buitenpost verhiel zich het bouwland tot het grasland in 1832 als 15:85 en in de andere drie kadastrale gemeenten als 28:72. In het begin van de vorige eeuw was er dus nog sprake van een gemengd bedrijf. De in 1949 gehouden landbouw-enquête laat zien, dat het weidebedrijf toen al overheerste. Niet meer dan ca. 10% van het agrarisch cultuurland werd toen nog als bouwland gebruikt. Als gewassen werden met name hakvruchten, aardappelen en rogge verbouwd.¹¹³ Het beeld van een gestaag afnemend areaal bouwland wordt ook bevestigd, wanneer de grondgebruikskaart anno 1832, die met behulp van de kadastrale gegevens kan worden vervaardigd, en de topografische kaarten van 1854, 1926 en 1982 met elkaar worden vergeleken: men treft er steeds minder bouwlandpercelen op aan.

Voor de structuur van het landschap heeft die verschuiving in grondgebruik echter weinig effect gehad. De verkaveling veranderde er niet door; die dateert immers al van veel langer geleden.

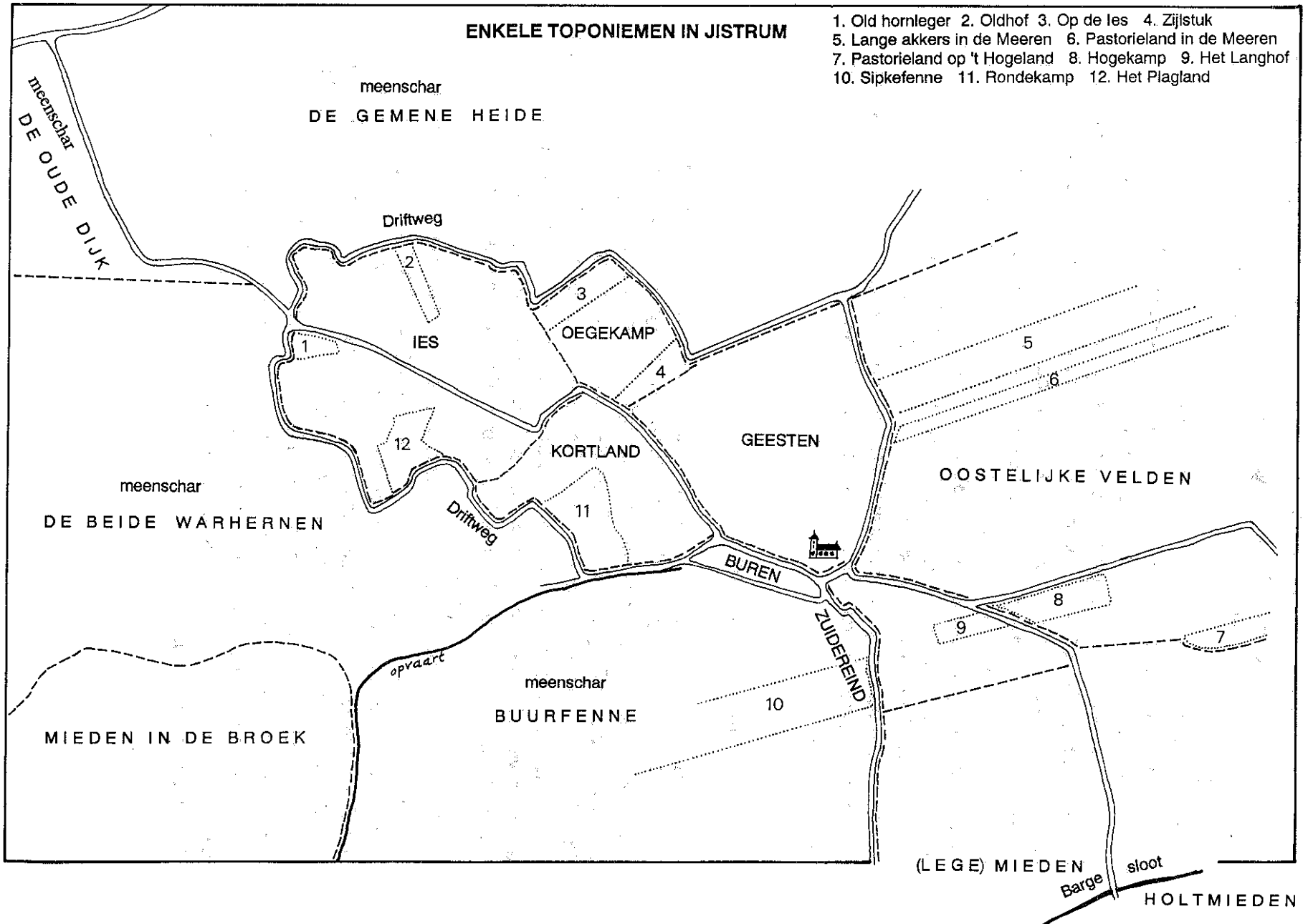
3.2.2.4 Infrastructuur en de dorpen

De infrastructuur van landwegen en waterwegen stamt in hoofdzaak uit voorgaande perioden. Een belangrijk nieuw element in het onderzoeksgebied vormde de spoorlijn Leeuwarden-Groningen, die in 1866 is aangelegd. Nieuwe vaarverbindingen werden gerealiseerd tussen Drogeham en het Kolonelsdiep (Drogehamstervaart 1891) en in de Oude Vaart ten zuiden van Gerkesklooster. De laatstgenoemde verbinding was in feite het doortrekken van de Broekster Wijk naar de Oude Vaart, waardoor het oude bochtige tracé kon vervallen. De verbreding van het Kolonelsdiep in de jaren vijftig en de gedeeltelijke omlegging van dit kanaal bij Kootstertille en Stroobos hebben plaatselijk tot ingrepen in het landschap geleid.

Een andere ontwikkeling, die niet zozeer de hoofdstructuur van het landschap heeft beïnvloed als wel de detaillering ervan plaatselijk ingrijpend heeft gewijzigd, is de uitbouw van de dorpen. Rond de oude dorpskernen, die tot de Tweede Wereldoorlog in hoofdzaak nog een lineair karakter hadden, zijn met name na 1960 en in versterkte mate na 1970 blokvormige concentraties van bebouwing ontstaan. In Surhuisterveen bracht de geleidelijke uitbouw van het dorp aan het begin van deze eeuw al met zich mee, dat de vaart door het dorp voor een deel werd gedempt. Nieuwere uitbreidingsplannen hebben oude elementen en structuren geheel bedekt en onzichtbaar gemaakt. Behalve in Surhuisterveen is dat met name ook het geval in Harkema-Opeinde, Drogeham, Surhuizum, Augustinusga en Buitenpost.

ENKELE TOPONIEMEN IN JISTRUM

1. Old hornleger
2. Oldhof
3. Op de Ies
4. Zijlstuk
5. Lange akkers in de Meeren
6. Pastorieland in de Meeren
7. Pastorieland op 't Hogeland
8. Hogekamp
9. Het Langhof
10. Sipkefenne
11. Rondekamp
12. Het Plagland

3.3 Jistrum

3.3.1 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

3.3.1.1 De structuur in de zeventiende eeuw

De grens van het dorpsgebied van Jistrum wordt in het oosten gevormd door de gemeentegrens met Achtkarspelen, in het westen door het Bergumermeer en de Kuikhornstervaart of Zwemmer en in het zuiden door de Bargesloot.

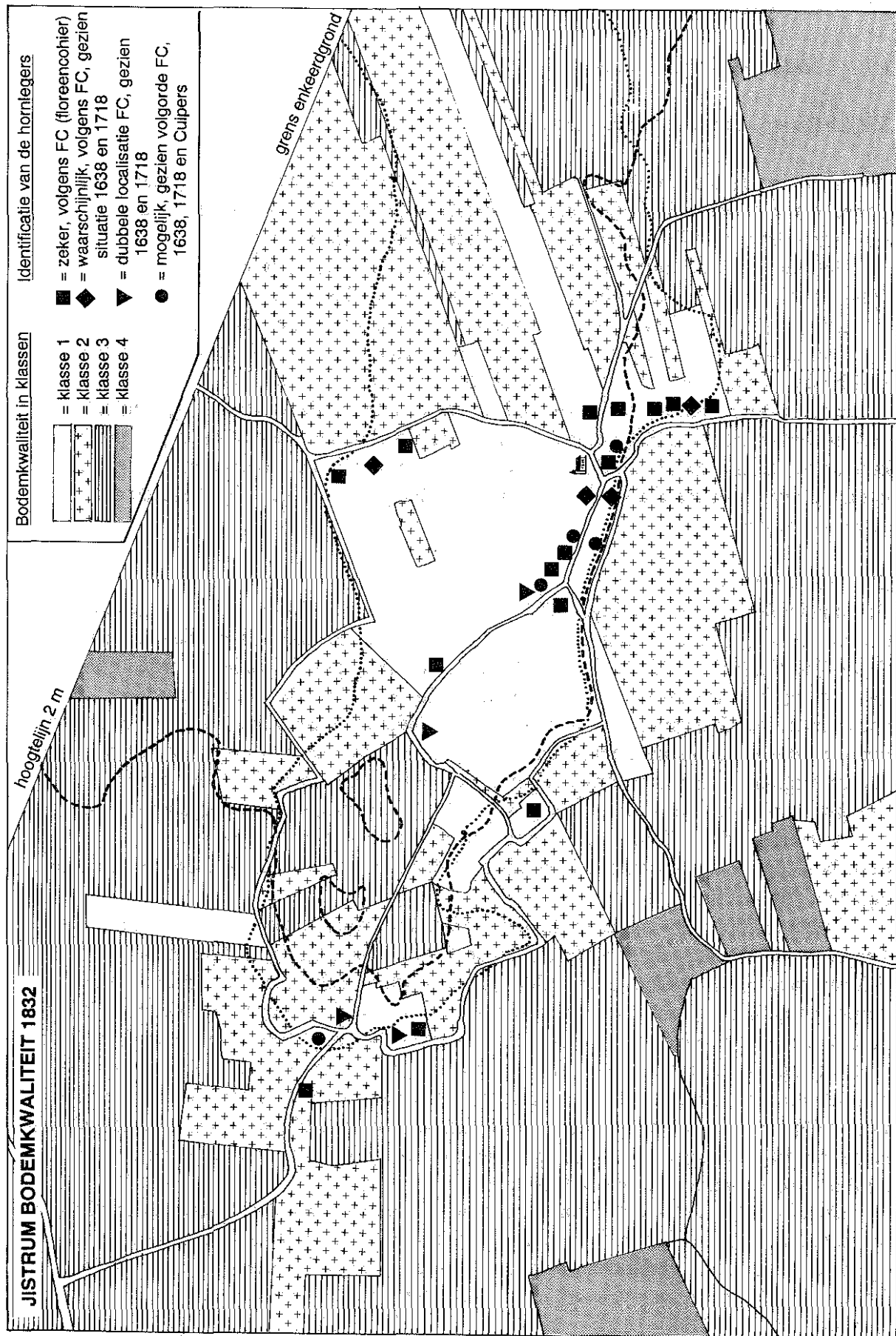
Het dorp onderscheidt zich van de meeste andere dorpen in de gemeente Tytsjerksteradiel, en ook van de naburige dorpen in Achtkarspelen, door zijn onregelmatige verkaveling. Alvorens in te gaan op het ontstaan en de datering van dit verkavelingspatroon en op de veranderingen die zich daarin in de Nieuwe en Nieuwste Tijd hebben voltrokken, is het nuttig een beschrijving te geven van het bodemgebruik op het eerste tijdstip waarop de historische bronnen een dergelijke beschrijving mogelijk maken. Dat is het jaar 1638, het jaar waaruit een uitgebreid overzicht met bijbehorende kaarten bewaard is gebleven. Dit overzicht werd vervaardigd in verband met de verdeling in dat jaar van gronden die tot dan toe door de zaten gemeenschappelijk bezeten en gebruikt werden.

De bouwlanden en de hornlegers

De bouwlanden van Jistrum lagen blijkens de stukken van 1638 in vijf aaneengesloten complexen, die in latere bronnen worden aangeduid met de toponiemen "de Geesten", "de Oostelijke Velden", "de Ies", "het Kortland" en "de Oegekamp" (zie het kaartje "Enkele toponiemen").¹¹⁴ Omdat in 1638¹¹⁵ en eerder al in 1612¹¹⁶ bij de meting van deze bouwlanden wordt gesproken van "lopenstallen roglandt" – een lopenstal is ongeveer een pondemaat – mag men aannemen, dat rogge een der meest verbouwde gewassen was. Enige voorzichtigheid is hier trouwens wel geboden: het idee, dat op de Oostnederlandse zandgronden in de 17de eeuw reeds sprake was van "eeuwigduurende roggebouw" werd recent weerlegd door Bieleman.¹¹⁷ Hij toonde aan dat niet alle land binnen akkerlandcomplexen ook voortdurend als bouwland in gebruik was. Verschillende percelen lagen van tijd tot tijd braak.

Direct ten noorden van de kerkbuurt van het dorp lagen tussen de Buren en de Twijzelerweg de Geesten. Ten oosten van de Twijzelerweg en de huidige Joost Wiersmaweg lagen de Oostelijke Velden. In het oosten strekten ze zich uit tot aan de dorps- en gemeentegrens, in het zuiden ongeveer tot aan de huidige Jisteboerewei. Zowel de Geesten als de Oostelijke Velden hadden – en hebben nog steeds – een strookvormige verkaveling. De oriëntatie van de stroken in beide complexen was dezelfde: van zuidwest naar noordoost. Hier en daar zetten de perceelsgrenzen van de Geesten zich voort in die van de Oostelijke Velden. Ten westen van deze strookverkavelingen lagen drie complexen met een onregelmatiger, es- en kampachtige verkaveling: de Ies, het Kortland en een blok rond een akker met het toponiem Oegekamp.¹¹⁸

Deze bouwlandcomplexen vormden samen de kern van het dorp Jistrum. Zowel de uit de vroege 13de eeuw daterende kerk als de "hornlegers", de huisplaatsen van de agrarische bedrijven, waren daar te vinden. In 1638 bedroeg het aantal boerderijen in Jistrum 24. De ligging van vele ervan kan met behulp van de floreen- en stemadministratie (1640–1850) worden bepaald.¹¹⁹ Ten gevolge van de ingrijpende

ontwikkelingen na 1638 – waarover in paragraaf 3.3.1.3 meer staat vermeld – is het voor sommige huisplaatsen zonder een zeer tijdrovend onderzoek niet mogelijk een precieze uitspraak over de ligging te doen. Op de bijgaande kaart ("Bodemkwaliteit en hornlegers") wordt daarom onderscheid gemaakt tussen vier graden van waarschijnlijkheid met betrekking tot de juiste localisatie. Voor het verkrijgen van een globaal beeld van de ontwikkeling van de nederzetting leveren deze punten van onzekerheid evenwel geen onoverkomelijke problemen op. Vast staat, dat de huisplaatsen van de meeste bedrijven – evenals de kerk – aan de rand van de twee strookvormig verkavelde complexen lagen: 3 à 4 op de Ies en het Kortland. De ligging van de meeste boerderijen op één streek komt ook tot uiting in de benamingen voor de drie onderdelen van het dorp: het "Suydereynde", het "Middelquartier" en het "Noordereynde". In 1612 wezen bijvoorbeeld de landgebruikers en –eigenaren van ieder van deze onderdelen een "eygen arffde" en een "meyerman" aan als hun vertegenwoordigers bij het opstellen van een schaarbrief.

De hooilanden

Evenals de bouwlanden waren de hooilanden in 1638 individueel eigendom en werden ze individueel gebruikt. Ze lagen bijeen in twee complexen: de Broek ten westen van de huidige Meerweg en de Mieden of Legemieden ter weerszijden van de Miedwei. De Meerweg en de Miedwei kunnen als ontsluiting van deze hooilandcomplexen worden opgevat. Naar de omringende meenscharren toe waren de hooilanden waarschijnlijk door een sloot afgegrensd.¹²⁰ Ten zuiden van de Bargesloot waren verschillende Jistrumer hornlegers bovendien nog gerechtigd in de Mieden in het Holt, die officieel onder het dorpsgebied van Oostermeer behoorden.¹²¹

De, in vergelijking met de weidegronden, relatief vroege verdeling van de hooilanden kan deels uit de kwaliteit worden verklaard. De in 1832 als hooiland gebruikte percelen onder Jistrum – ook toen nog gedeeltelijk in de Broek gelegen – bestonden uit betrekkelijk goed hooiland.¹²² Ook in Drenthe werden trouwens de hooilanden, waarop de gebruiksrechten niet, zoals op ongedeelde weidegrond, op eenvoudige wijze per grazend stuk vee konden worden gedefinieerd, in het algemeen eerder verdeeld dan de weidegrond.

De meenscharren

Het is opmerkelijk dat in Jistrum volgens de beschrijving van 1638 en de daarbij behorende kaart geen weidegrond bestond, die privé-eigendom was en individueel gebruikt werd. Waarschijnlijk zal bij deze uitspraak echter een relativering moeten worden gemaakt. Recent onderzoek in Drenthe toonde namelijk aan, dat daar de essen, de bouwlanden bij uitstek, niet voortdurend als akkerland in gebruik waren. Vooral percelen met een minder goede grondkwaliteit lagen nu en dan braak. Indien de in de 19de eeuw op de Oostelijke Velden, de Geesten en hier en daar in het Kortland en de Ies aanwezige boomsingels ook in de 17de eeuw al bestonden, dan ligt de veronderstelling voor de hand, dat sommige percelen nu en dan ook als weide kunnen zijn gebruikt.¹²³

Hoe het ook zij, vast staat dat buiten de hierboven genoemde bouwlandcomplexen in Jistrum geen individueel weiland voorkwam. Alle niet als bouw- en hooiland gebruikte grond werd in vijf complexen door de gebruikers van de 24 boerderijen als "gemene en ongescheydene meenschar" gemeenschappelijk gebruikt. Ten zuiden van het dorp lag de Buurfenne, ten westen de Beide Warhernen, ten noordwesten de meenschar van de Oude Dijk en de Leyen, ten noorden de Gemene Heide. Over het gebruik van deze

meenscharren licht de schaarbrief van 1612 ons nader in. Iedere boerderij of "hornleger" had naar "den quotisatie ende grotichyt van den boulanden" het recht er "peerden ende (koe)beesten" te weiden.

De Driftweg, die om het akkerland van de Ies, het Kortland, de Oegekamp en de Geesten heen loopt, diende met zijn begroeide houtwallen aan beide zijden niet enkel als een bescherming van het bouwland tegen vee, maar – zoals de naam aangeeft – tevens als een ontsluiting van de rondom gelegen meenscharren.¹²⁴ Omdat het land vóór 1 maart meestal nog te drassig was, mocht men met het weiden van het vee pas na die datum beginnen. Een uitzondering werd gemaakt voor diegenen die "door gebreck van foeder van hoi ende stroe hun beesten noodtwendich moesten uuldrieven". Op de Buurfenne¹²⁵ mochten zij in dat geval hun koeien al eerder laten weiden.

In combinatie met de hoogtekaart en de kadastrale classificatie van 1832 is deze uitzonderingspositie van de Buurfenne wel verklaarbaar. De Buurfenne bestond relatief uit de beste weidegrond. Anders dan het overgrote deel van de rest van de meenscharren bestond ze niet uit grond van klasse 3 of 4, maar van klasse 2. De ligging was bovendien relatief hoog en gunstig: op de helling naar het Kortland en de Geesten en dicht tegen de Buren en het Zuideinde – waar het merendeel van de boerderijen lag – aan. Een vergelijking met de wegdorpen in Zuidoost-Friesland dringt zich op. Ook daar kon de kwaliteit van de weidegronden zeer verschillend zijn. Enerzijds had men goed grasland, vaak individueel gebruikte "fennen", vlak bij huis. Anderzijds vielen onder het begrip weide ook de door natheid en droogte geteisterde heidevelden, die gemeenschappelijk werden gebruikt.¹²⁶ De naam Buurfenne, de ligging en de grondkwaliteit, alsmede de uitzonderingspositie in 1612, tonen aan dat dit complex, hoewel gemeenschappelijk gebruikt, het meest intensief geëxploiteerd moet zijn.

Hoewel het dorpsgebied van Jistrum in het zuiden officieel begrensd werd door de Bargesloot, deden de Jistrumers ook ten zuiden daarvan, tussen de Bargesloot en het Kolonelsdiep, aanspraken gelden op de meenschar de Duinen. Een conflict daarover met het dorp Oostermeer verloren zij in 1742 uiteindelijk.¹²⁷

Aan de stukken die werden vervaardigd met het oog op het verdwijnen van de Jistrumer meenscharren ten gevolge van de verdeling ervan tussen de verschillende hornlegers in 1638, danken we – zoals reeds eerder is gezegd – het gedetailleerde inzicht in het grondgebruik in dat jaar. In andere dorpen rond het Bergumermeer bestonden eveneens meenscharren. Ze zouden er zelfs nog lang blijven bestaan; de laatste te Oostermeer zelfs tot 1911.¹²⁸ Van de Jistrumer meenschar verschilden deze gemeenschappelijke weiden echter, doordat ze niet – zoals wel in Jistrum – de enige weidegronden in het dorp waren. Ieder bedrijf had er vanouds, naast bouw- en hooiland, ook weiland in eigen gebruik.

Volledigheidshalve moet hier nog een laatste categorie van het dorpstoebehoor van Jistrum worden genoemd, dat gemeenschappelijk werd uitgebaat: het Eestrumermeer, waaronder men het Jistrumer deel van het Bergumermeer verstond. In 1622 wordt bijvoorbeeld vermeld, dat "Noordermeer, Eestrum, Oostermeer en Suameer haer verstaen gerechticht te zijn tot de voorschreven meer".¹²⁹ Behalve voor visvangst werd het meer onder andere gebruikt voor zandwinning.¹³⁰

Op basis van oudere grondregisters (uit 1511, 1543 en 1581) kan worden vastgesteld dat het hierboven met behulp van de scheidingsbrief van 1638 en de floreencohieren van 1700 beschreven beeld van het Jistrumer cultuurland in grote lijnen ook geldig is voor het

einde van de 15de eeuw. Hoewel het uiteraard niet juist is de geografische details van de eigendomsstructuur van 1700 – die hierna nog ter sprake komt – naar 1500 terug te projecteren, is het namelijk opmerkelijk dat er, zowel wat betreft het aantal bedrijven, als wat betreft de wijze waarop de verschillende delen van het dorpsgebied worden benoemd, van een opmerkelijke continuïteit sprake is.

Hoewel dat niet hoeft te betekenen, dat het in alle gevallen dezelfde bedrijven betreft, is het opvallend dat het aantal agrarische bedrijven in 1511 precies gelijk is aan het aantal hornlegers in 1638 en 1640/1700: namelijk 24.¹³¹ De pastoriezate is in 1511 zelfs al voor exact hetzelfde bedrag aangeslagen als in 1700. De meeste in 1700 genoemde onderdelen van deze boerderij zijn ook in de twee 16de-eeuwse registers van geestelijke goederen al nauwkeurig terug te vinden.¹³² Daaruit valt af te leiden dat de akkerlandcomplexen – inclusief de gehele Oostelijke Velden tot aan de dorpsgrens met Kooten – ook in 1511 reeds ontgonnen waren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit, dat de pastorielanden "in de Meeren" (kad. nrs. Oostermeer sectie G 196 en 198) en op en bij het Hogeland (kad. nrs. Oostermeer sectie G 294, 296, 244) in de 16de-eeuwse registers reeds te vinden zijn.¹³³ De meenscharren werden in 1511 eveneens reeds genoemd: er is in het dorp geen particuliere weidegrond, maar "den grasingen sint al ghemeen daer den beesten in gaen".¹³⁴ Ook de miedcomplexen "de mieden in de Broek", "de Lege mieden" en "de Houtmieden"¹³⁵ waren in 1511 reeds verdeeld over de hornlegers: per bedrijf werd steeds een aantal "mansmat meden" vermeld.

3.3.1.2 Genese van het landschap

Jistrum en het stroomgebied van de Wijde Ee

Over het ontstaan van Jistrum is naar verhouding veel geschreven.¹³⁶ Omdat wij in deze studie een aantal nieuwe inzichten naar voren brengen, is onze behandeling van dit dorp niet louter descriptief, maar tevens discussiërend. De oorzaak van de aandacht die Jistrum van eerdere onderzoekers kreeg is tweeledig. Enerzijds trok de excentrische ligging ten opzichte van de rest van Tytsjerksteradiel de aandacht. Anderzijds intrigeerde de uitzonderlijke, "Drents" aandoende, onregelmatige vorm. Wij zullen proberen uiteen te zetten, dat beide verschijnselen juist in hun onderlinge samenhang goed te verklaren zijn.

Zoals met betrekking tot Achtkarspelen (paragraaf 3.2.1.2) uitgebreid is uiteen gezet, fungeerden de watertjes daar als de ontginnings-, of althans als de oriëntatie-as. Elders in de Friese Wouden was het niet anders. Zuidelijk Tytsjerksteradiel is zo op de Wijde Ee, Smalingerland op de Smalle Ee, Opsterland op de Boorne en de Stellingwerven op de Tjonger en de Linde georiënteerd. Bij de oorsprong van deze riviertjes was een regelmatige parallelle opstrek uiteraard niet mogelijk. De gekozen oplossing werd meestal grotendeels door het natuurlijke reliëf en de hydrografie bepaald.¹³⁷ Noorder- en Zuiderdrachten en Twijzel, Kooten en Drogeham voegen zich zo als een convergerende en een niet-convergerende waaier om respectievelijk de oorsprong van de Smalle Ee en de Oude Ried. Langs de bovenloop van de Boorne, die ver naar het oosten in het Zuidelijk Westerkwartier ontsprong, ontbraken daarentegen in de middeleeuwen nederzettingen: de bewoningsassen van Siegerswoude–het Voorwerk en Duurswoude–Westerbakkeveen liepen in het oosten abrupt dood tegen de heide en het hoogveen. Rond de oorsprong van de Tjonger en de Linde ten slotte ontstond, afhankelijk van de waterhuishouding en het reliëf ter plaatse een krans van afwisselend streekdorpen (Haule, Fochtelo, Elslo bijv.) en

kamp- en esgehuchten (Weper, Oosterwolde, Oud-Appelscha, Tronde, Rijsberkampen en Boekelte bijv.). De situatie rond het Bergumermeer valt daarmee goed te vergelijken. In het Bergumermeer "ontsprong" de Wijde Ee door het samenvloeien van de Zwemmer (Kuikhornstervaart), een veenstroompje vanuit de richting van Kootstertille en de Lits. Tussen deze watertjes was het reliëf bijzonder onregelmatig. De dorpen rond het meer (Noardermar, Jistrum, Eastermar en Sumar) vormden daarom geen waaier, maar hadden – gedeeltelijk – meer de vorm van onregelmatige es- en kampnederzettingen. De onregelmatige vorm van deze dorpen moet daarom niet gezien worden als een teken dat ze ouder zijn dan de regelmatiger gevormde streekdorpen stroomafwaarts: veeleer zijn ze juist als relatief late, marginale ontginningen te beschouwen. Daarmee komt ook overeen dat de oudste kerk van dit gebied, de St. Maartenskerk van Burgum die als moederkerk van dit gebied is te beschouwen, in de strookverkaveling van Burgum ligt.

Doordat de grote rol, die de watertjes bij de ontginning speelden, aan vroegere auteurs veelal is ontgaan, viel het hun evenmin op, dat de kerkelijke en de wereldlijke organisatie van de Friese Wouden zich volledig naar de stroomgebieden hebben gevoegd. Daardoor verbaasden zij zich erover, dat Jistrum in de late middeleeuwen niet bij Achtkarspelen, maar bij Tytsjerksteradiel behoorde. Zij veronderstelden, dat dit een latere ontwikkeling was en dat Jistrum oorspronkelijk een onderdeel was van Kooten in Achtkarspelen, dat tot het bisdom Münster behoorde. Pas later zou de parochie Jistrum van Kooten zijn afgesplitst. Joosting en Cuipers meenden dat Jistrum pas in de late middeleeuwen van het diocees Münster naar het diocees Utrecht zou zijn overgegaan.¹³⁸ Van Buijtenen, die zich verbaasde over de vorm van Achtkarspelen als Münsterse "hap" uit het Utrechtse bisdom, veronderstelde – hierin gevolgd door Spahr van der Hoek en Dekker¹³⁹ – evenals Joosting, dat Jistrum en Kooten bijeen hadden gehoord. Hij meende echter ook dat geheel Achtkarspelen oorspronkelijk juist tot Utrecht had behoord, om pas later naar Münster over te gaan.¹⁴⁰

De vaststelling, dat de stroomgebieden de doorslag hebben gegeven bij de kerkelijke en wereldlijke indeling van het gebied, maakt de constructie van dergelijke hypothesen overbodig. De ogenschijnlijk vreemde vorm van de bisdomsgrens is verklaarbaar, aangezien het hele stroomgebied van de Lauwers en het zijriviertje de Oude Ried in 805 aan Münster zal zijn toebedeeld; het stroomgebied van de Boorne met zijriviertjes (o.a. de Wijde en Smalle Ee) daarentegen aan Utrecht. Niet het Bergumermeer moet dus als een oude scheiding worden opgevat, maar de venen en het hoge heidegebied ten oosten van Jistrum. Daar lag namelijk de waterscheiding tussen het systeem van de Oude Ried en de Lauwers enerzijds en de Wijde Ee anderzijds. Jistrum zal vanouds dus onderdeel zijn geweest van het bisdom Utrecht en Achtkarspelen van het bisdom Münster.¹⁴¹

De ligging boven in het stroomgebied van de Wijde Ee verklaart dus zowel Jistrums onregelmatige nederzittings- en verkavelingsvorm als de excentrische ligging binnen Tytsjerksteradiel. Evenmin als de onregelmatigheid op hoge ouderdom hoeft te wijzen, hoeft de excentrische ligging er aanleiding toe te geven om veranderingen in de grenzen van het diocees aan te nemen.

De ontginning

Tegen de achtergrond van het voorgaande moeten bij de typering als "esdorp" enige kanttekeningen worden gezet. Uiteraard ontleent Jistrum een groot deel van zijn landschappelijke kwaliteit aan het in deze streek uitzonderlijke es-achtige akkerlandcomplex dat als "Ies" bekend staat. Het is naar onze mening evenwel onjuist om

JISTRUM: KAMPHOEVEN EN UITGANGEN OP HET OUDSTE BOUWLAND

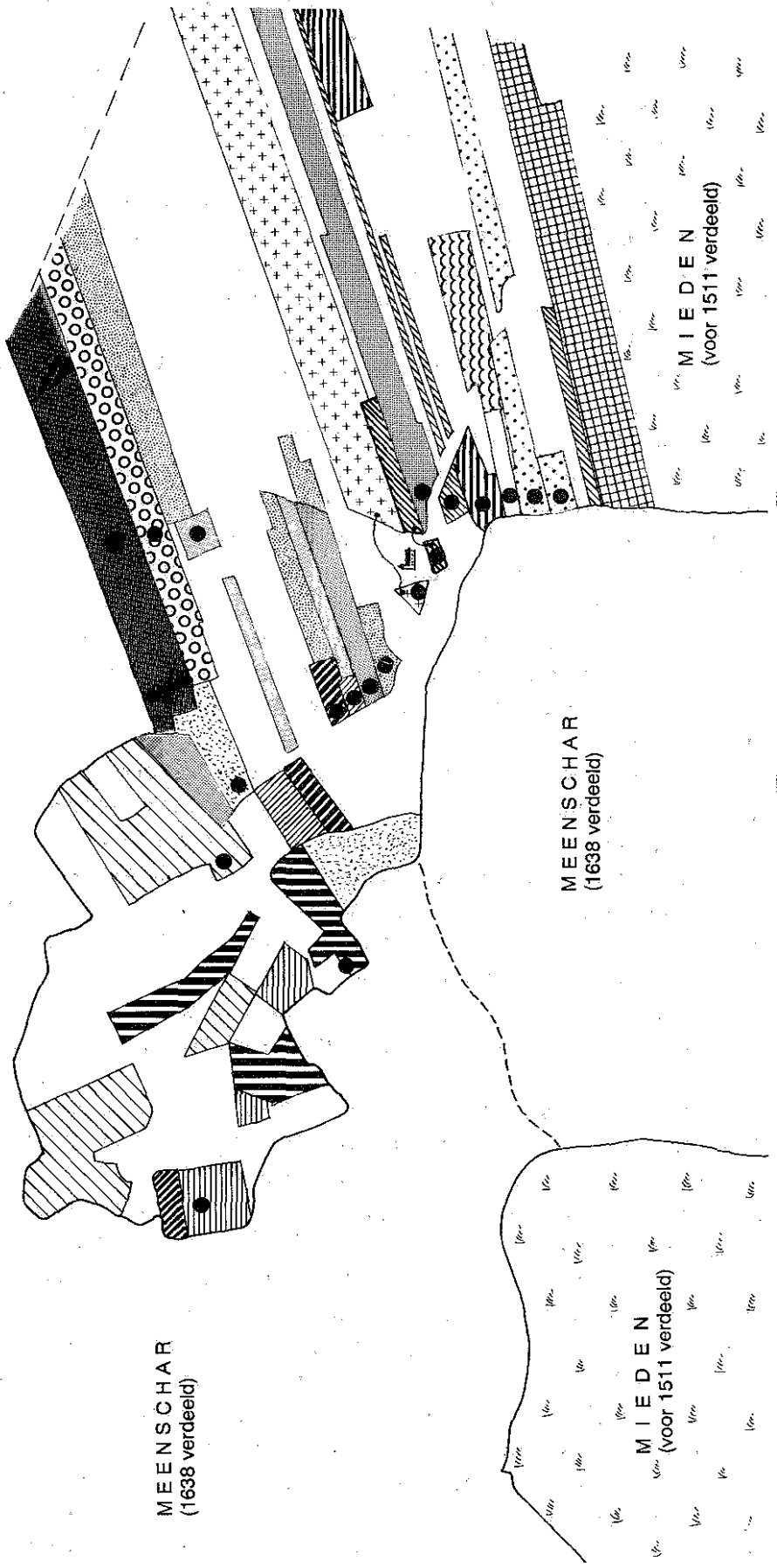
MEENSCHAR
(1638 verdeeld)

MEENSCHAR
(1638 verdeeld)

MEENSCHAR
(1638 verdeeld)

M I E D E N
(voor 1511 verdeeld)

M I E D E N
(voor 1511 verdeeld)

de "Ies" als het oudste – of als het enige oude – bouwland van het dorp te zien.¹⁴² Het volgende moge ter verduidelijking dienen.

De ligging van de hierboven beschreven akkerlandcomplexen de Ies, de Oegekamp, het Kortland, de Geesten en de Oostelijke Velden wordt bepaald door de hoogtelijn van 2 m +NAP (zie de kaart "Jistrum: bodemkwaliteit 1832"). Zoals reeds is gezegd, liggen de meeste hornlegers in het strookvormig verkavelde deel van deze bouwlanden. Tussen het akkerland en de Buurfenne – de meenschar die we hiervoor als de beste en meest intensief gebruikte weidegrond aanwezen – ligt bovendien precies op de hoogtelijn 2 m +NAP de niet-agrarische bebouwing bij de kerk. De kerk dateert van het begin van de 13de eeuw. Nadat hiervoor reeds werd bestreden, dat de onregelmatigheid van de Ies een teken van hoge ouderdom zou zijn, rijst daarom de vraag of we hier, aan de rand van de Geesten en de Oostelijke Velden, het oudste bouwland en het zwaartepunt van de nederzetting moeten zoeken.

Zolang archeologische gegevens ontbreken zijn we voor het beantwoorden van deze vraag aangewezen op bodemkundige, historische en geografische data. Vooropgesteld zij, dat er in bodemkundig opzicht niets pleit voor de Ies als oudste bouwland. Een groot deel van de Ies, het Kortland en de Oegekamp ligt weliswaar op enkeerdgrond, maar de Geesten en de Oostelijke Velden bestaan eveneens grotendeels uit enkeerdgronden. Deze grondsoort (eenheid zEZ 23) strekt zich uit tot in Opperkoten over de grens met Achtkarspelen. Naamkundige aanwijzingen, dat de Ies het oudste akkerland is, ontbreken eveneens. Toponiemen als "Es" en "Ies" duiden wel op oud land, maar ook de term "Gast", "Gaast", "Geest" doet dat.¹⁴³ Beide veldnamen zijn bovendien de hele Middeleeuwen door in gebruik gebleven.

Gegevens van historische, institutionele en juridische aard, die een antwoord op de gestelde vraag kunnen geven, zijn voor Jistrum niet overvloedig voorhanden. Voor de ouderdom van de afzonderlijke parochie Jistrum zou kennis van het patrocinium (de patroonheilige) en van het patronaatsrecht (het recht de pastoor aan de bisschop ter benoeming voor te dragen) van groot belang zijn. Deze kennis ontbreekt evenwel. Ook oude kerkhoven, die in andere dorpen vaak waardevolle aanwijzingen opleveren, ontbreken. Ten slotte helpt ook de naam Jistrum of Eestrum, die wel met de Ies in verband is gebracht, ons niet verder: doordat de naam betrekkelijk laat voor het eerst wordt vermeld, kan moeilijk worden uitgemaakt, welke van de voorgestelde etymologieën de juiste is.¹⁴⁴

De eigendomsstructuur ten slotte, zoals die met behulp van de florencohieren (1700–1860) te reconstrueren valt, moet eveneens met grote voorzichtigheid worden gehanteerd. De oudst gedetailleerd reconstrueerbare situatie is die van 1700 (zie de kaart "Jistrum: kamphoeven en uitgangen").¹⁴⁵ Dat jaartal ligt ver na de verdeling van de meenscharren. De grote groei van het individueel gebruikte cultuurland, welke plaatsvond ten gevolge van de verdeling in 1638, heeft ongetwijfeld ook gevolgen gehad voor de eigendomsverhoudingen binnen de oude bouwlandcomplexen, doordat ineens veel meer grond voorhanden was die onderling geruild kon worden (zogenaamde "wandelkoop"). De ligging van de landerijen binnen het oude bouwland, die onder de hornlegers nr. 1 en 2 (in het Zuidereind) behoorden, mag bijvoorbeeld niet worden teruggeprojecteerd naar de situatie vóór 1638. Duidelijk is, dat zich tussen 1638 en 1700 tussen die bedrijven grondruil heeft voorgedaan, waardoor hornleger 2 in 1700 zijn grond niet meer – zoals voor 1638 – tussen de huidige Joost Wiersmawei en de Miedwei had liggen, maar uitsluitend in de zogenaamde Sipkefenne in de voormalige meenschar Buurfenne. Dit

voorbeeld, dat de eigendomsstructuur binnen de traditionele bouwlandcomplexen beïnvloed is door de meenscharverdeling, staat niet alleen en zou met vele andere uitgebreid kunnen worden.¹⁴⁶ Desondanks is de eigendomsstructuur van 1700 van grote waarde bij de interpretatie van de hiervoor beschreven situatie rond 1638.

In de oude bouwlanden van de Geesten en de Oostelijke Velden toont de eigendomsstructuur van 1700 bijvoorbeeld nog duidelijk aan, dat hier oorspronkelijk sprake was van een doorgaande, naar het oosten opstreckende verkaveling. Bouwer stelde in zijn dissertatie, dat de hornlegers op de rand van deze complexen met een strookvormige verkaveling niet op een "uitgang" lagen, dus geen duidelijke samenhang met de bijbehorende kavels bezaten. Een nadere beschouwing van de eigendomsstructuur van 1700 weerlegt deze conclusie. Vele hornlegers hadden toen in de opstreckende strook voor of achter het huis wel degelijk nog land liggen.¹⁴⁷ Hoewel het meeste land in die strook meestal niet meer bij het betreffende hornleger behoorde, is dit patroon toch zo duidelijk dat de conclusie geoorloofd is, dat de percelen die nog wel tot een hornleger in dezelfde strook behoren als rudimenten van de oorspronkelijke eigendomssituatie geïnterpreteerd mogen worden.¹⁴⁸ Op basis daarvan kan worden vastgesteld, dat de Oostelijke Velden vanuit de Geesten en vanuit het Zuidereind ontgonnen zijn door middel van opstrek.

Wat betreft de kamp- en es-achtige bouwlandcomplexen (Ies, Kortland en Oegekamp) verschaft de eigendomsreconstructie van 1700 eveneens waardevolle informatie. Indien het land dat daar vast bij een hornleger behoort wordt ingekleurd, blijkt dat men dit complex eerder als een verzameling aaneengesproeiende kampboerderijen moet zien dan als een "typisch" escomplex. Het is opvallend, dat de buiten dit complex gelegen hornlegers er geen eigendom hebben. De toponiemen "Oud hornleger" (G 480) en "Oudhof" (G 85)¹⁴⁹ duiden erop, dat aan de rand van de Ies oorspronkelijk nog enkele andere kamphoeven gelegen zullen hebben. Het enige echt "es-achtige" stuk, met lange smalle akkers, bestaat grotendeels uit losland, dat niet vast onder een hornleger behoort. Bouwer¹⁵⁰ veronderstelde, dat dit streepvormig verkavelde stuk het oudste deel van de Ies is en dat de kampachtige verkaveling daaromheen uit jongere uitleggen bestaat. Naar onze mening zou ook het omgekeerde goed te verdedigen zijn.¹⁵¹ In Oost-Nederland en in Westfalen bleken de kamp- en blokachtige percelen dicht bij huis op veel plaatsen ouder dan de akkers met een streepverkaveling midden in de escomplexen. In Jistrum zouden we dan het stuk met de smalle akkers niet als het oudste deel van het Ies-complex moeten zien, maar juist als een secundair element. Het zou eerst later ontgonnen kunnen zijn om een verbinding te krijgen tussen de afzonderlijke kamphoeven. Deze veronderstelling krijgt een sterke ondersteuning, indien ook de bodemkwaliteit volgens de kadastrale schatting van 1832 en de gegevens van de bodemkaart en de hoogtekaart in de beschouwing worden betrokken (zie de kaart "Jistrum: bodemkwaliteit"). Het stuk met de smalle akkers, dat midden op de Ies en zeer hoog ligt (deels boven 3,50 m +NAP), blijkt in vergelijking met de overige bouwlanden in Jistrum een matige kwaliteit te hebben, namelijk klasse 3.¹⁵² Juist daar is het enkeerdek hier en daar dan ook dunner dan 50 cm.¹⁵³ De percelen die bij de kamphoeven behoren liggen daarentegen op de zelfde hoogtelijn (2 m +NAP) als de middeleeuwse kerk en de daarbij gelegen hornlegers op de westflank van de Geesten. Ze zijn overwegend in de betere klasse 2 aangeslagen, die in het Kortland zelfs in klasse 1!

Conclusie

"Het behoeft geen betoog, dat men voor de reconstructie van de ontginningsgeschiedenis van één dorp over veel meer materiaal dient te beschikken" merkte Bouwer ten aanzien van Jistrum terecht op bij zijn bestrijding van Cuipers' vaak ongefundeerde hypothesen over dit dorp.¹⁵⁴ Inderdaad is het niet mogelijk voor de verschillende onderdelen van het cultuurland rond Jistrum een absolute datering te geven. De hiervoor uiteengezette gedachtengang maakt het naar onze stellige overtuiging echter wel mogelijk een relatieve chronologie op te stellen.

De signaleerde excentrische en marginale ligging van Jistrum in het stroomgebied van de Wijde Ee, dat, zoals wij uiteenzetten, ook in landschapgenetisch opzicht een eenheid vormt, toont aan dat Jistrum binnen dit gebied – althans als zelfstandig dorp – relatief een laat fenomeen moet zijn. De nabije grens met het Achtkarspeler dorp Kooten, die in de literatuur tot zoveel speculaties aanleiding heeft gegeven, onderstreept dit nog. Het is namelijk opvallend, dat het middeleeuwse akkerland van Jistrum zich – met de bijbehorende enkeerdgrond – tot aan de dorpsgrens met Kooten uitstrekt. Indien we ons realiseren, dat het huidige dorp Kooten – blijkens het meer naar de Oude Ried gelegen oude kerkhof – binnen het Kootster dorpsgebied een secundaire nederzetting is, dan trekt het de aandacht, hoe zelfs dit "tweede Kooten" met zijn bouwland door middel van een wig de Jistrumer bouwlanden binnendringt. Het marginale dorp Kooten bereikte aan de Achtkarspeler zijde de natuurlijke grens dus eerder dan het marginale dorp Jistrum aan de Tytsjerksteradielster kant.

Hoewel een nederzetting van een of enkele boerderijen uiteraard al eerder kan hebben bestaan, lijkt Jistrum als volgroeid dorp daarom een relatief jonge nederzetting. Jonger in ieder geval dan de weliswaar regelmatigier verkavelde nederzettingen Burgum in het westen en Twijzel en waarschijnlijk ook Kooten in het oosten. Op grond van het hiervoor over de Ies en de Geesten meegedeelde, is het naar onze mening onjuist te stellen, dat binnen de nederzetting Jistrum, de Ies het oudste akkerlandcomplex is. Het lijkt ons het meest waarschijnlijk, dat het zwaartepunt van de aanvankelijke nederzetting heeft gelegen op de westelijke rand van de Geesten en eventueel op het Zuidereind en op het Kortland, langs de hoogtelijn van 2 m +NAP. De Buren, het merendeel van de hornlegers en de plaats van de middeleeuwse kerk markeren deze lijn nog. Als datering, waarvoor deze eerste ontginning in elk geval plaats moet hebben gevonden, kan het tijdstip van de kerkstichting, op zijn laatst in het begin van de 13de eeuw, worden aangenomen.

Gelijktijdig of daarna zullen meer westelijk de kamphoeven langs de hoogtelijn van 2 m +NAP zijn ontstaan, die na verloop van tijd, onder andere door de aanleg van de streepvormige akker bovenop de Ies tot één complex aaneengroeiden. De naam "Ies" behoeft niet uitsluitend op dit streepvormige deel betrekking te hebben gehad. In Oost-Nederland dragen ook kamp- en blokvormig verkavelde complexen cultuurland dikwijls de naam "es". Een fraai voorbeeld hiervan is de voormalige Noordes van Groningen, eveneens vlak boven de hoogtelijn van 2 m +NAP.¹⁵⁵

Vanuit de Geesten en het Zuidereind zullen geleidelijk de Oostelijke Velden zijn ontgonnen. Cuipers meent, dat dit in drie fasen is gebeurd: het eerst het onderdeel het Hogeland in het zuiden, het laatst het onderdeel de Meeren in het noorden.¹⁵⁶ Bouwer heeft deze veronderstelling afdoende weerlegd. Uit de bezitsreconstructie blijkt – naar wij aantoonen – trouwens eerder een opstrek van west naar oost dan een ontginning van zuid naar noord. Hoewel het toponiem Oostelijke Velden het secundaire karakter van dit akkerlandcomplex nog doet herkennen, moet men zich de ontginning daarvan niet te laat

ENKELE BEDRIJVEN NA DE VERDELING VAN DE MEENSCHARREN VAN JISTRUM

(bron: Rijksarchief in Friesland, floeencochieren 1700 en 1850)

voorstellen; in 1511 was zij reeds voltooid. Het toponiem "de Meeren", dat volgens Cuipers niets met het Nederlandse "meer" en het Friese "mar" te maken zou hebben, maar – meer algemeen – "woeste, onontgonnen grond" zou betekenen, moet terzijde worden geschoven als argument dat althans dit deel van de Oostelijke Velden laat ontgonnen zou zijn. De bodemkaart, waarover Cuipers nog niet kon beschikken, toont aan dat tussen de hornlegers (nr. 28, 29 en 30) op de oostelijke rand van de Geesten een dobbe heeft gelegen. Van andere plaatsen uit de Friese Wouden is bekend, dat men dobben als "meer" en "mar" aanduidde.¹⁵⁷ Uit Drenthe is genoegzaam bekend, dat dergelijke dobben ook in oude akkerland-complexen kunnen voorkomen. Water en turf dicht bij huis waren puur voordeel! Het enkeerdek dat zich ook over het grootste deel van de Oostelijke Velden uitstrekt, wijst er ten slotte eveneens op, dat we ons de ontginning van dit bouwland niet als te recent moeten voorstellen.

3.3.1.3 Voortschrijdende ontginning en meenscharverdeling

Zoals al eerder is gezegd, vonden in 1638 ten gevolge van de verdeling van de meenscharren, grote veranderingen in Jistrum plaats. Als motivatie voor die verdeling voerden de Jistrumers aan, dat zij hadden ondervonden hoe schadelijk communaal grondbezit in het algemeen en het gemeenschappelijk gebruik van graslanden in het bijzonder was.¹⁵⁸ Zij besloten, dat ieder hornleger mee zou delen naar verhouding van de grootte van de bij het hornleger horende scharrechten.¹⁵⁹ Omdat die scharrechten weer afhankelijk waren van de grootte van het bouwland, wekt het geen verbazing dat bij deze verdeling de eigenaren van de grootste bedrijven het initiatief namen.

Met het oog op de verdeling werd elke meenschar in brede stroken verdeeld, die dwars op de hoogtelijnen staan en daardoor als het ware uitwaaiëren vanuit het akkerland. In het huidige landschap is deze verkaveling bijna nog geheel aanwezig. Ieder hornleger kreeg land toegewezen in één of meer van deze stroken. De grootste bedrijven verkregen zelfs één of meer volledige stroken. De gevolgen van deze individualisering van het weideland treden in de eigendomsstructuur van 1700 zeer duidelijk aan de dag. Sommige van de nieuw verkregen landerijen sloten niet aan bij het oude bouwland; vele echter wel. Daardoor verkreeg bijvoorbeeld het bedrijf nr. 24 drie grote aaneengesloten kavels direct grenzend aan het oorspronkelijke bouwland (zie de kaart "Enkele bedrijven na de verdeling").¹⁶⁰ Het profijt dat juist de grootste landeigenaars bij de verdeling hadden, wordt eveneens aardig geïllustreerd door de herinnering die honderdvijftig jaar later in Jistrum nog leefde aan één van de ontginners van 1638. Een van die grote eigenaars in 1638 was namelijk Aeth Gattiedochter, de weduwe van wijlen Siurd Boelens, geweest. Zij bezat in 1640 twee hornlegers, haar zoon Gaatse één.¹⁶¹ *De Tegenwoordige staat van Friesland* vermeldt in 1786 nog over haar: "Verscheiden personen zyn hier ryk geworden door de heidvelden in goed bouwland te veranderen, en wel voornamelyk zekere vrouw, met naame Aat Boelens, die eene zeer groote uitgestrektheid van dorre heidvelden dus nuttig heeft aangelegd, zelve de arbeiders voorgaande en in eigen persoon werkende".¹⁶²

In wezen groeide het cultuurland door de verdeling van de meenscharren niet. Ook voordien werden de meenscharren immers zo intensief als mogelijk was benut. Op een enkele uitzondering na zijn er in de 17de en 18de eeuw dan ook geen nieuwe bedrijven gesticht. Het voordeel van de verdeling zal vooral hebben gelegen in de grotere vrijheid

in de bedrijfsvoering die nu mogelijk werd. De agrarische hoogconjunctuur van het begin van de 17de eeuw zal aan deze ontwikkelingen niet vreemd zijn geweest.¹⁶³

De als veekering fungerende houtwallen in het noorden van het dorpsgebied wijzen erop, dat vele van de door ontginning ontstane percelen als weiland zijn gebruikt.¹⁶⁴ In dit droge gebied werden vele drinkdobben voor het vee aangelegd. Ten westen van het dorp, waar waterhoudende sloten als veekering dienden, waren drinkdobben voor het vee niet nodig. Het citaat over Aeth Boelens toont evenwel aan, dat het verdeelde land eveneens voor akkerbouw werd gebruikt; ook in 1832 was dit ten noorden van het dorp nog het geval.¹⁶⁵

3.3.2 Nieuwste Tijd (1800 tot heden)

Op basis van een vergelijking van de kaartbeelden die door het kadastrale minuutplan van 1821/1832 en de topografische kaarten van 1854, 1904, 1926 en thans worden geboden, kan worden nagegaan welke elementen in het gebied Jistrum verdwenen zijn, dan wel zijn toegevoegd. Van de ontwikkelingen in de laatste twee eeuwen zullen met name de ontwikkeling van de landbouw en van de infrastructuur van wegen en bebouwing nader worden bekeken. Daarbij wordt aangegeven, tot welke structurele veranderingen deze hebben geleid in het oude historisch-geografische patroon, zoals dat in de voorgaande paragrafen is beschreven.

3.3.2.1 Landbouw

In de Nieuwste Tijd is de aard van het agrarisch bedrijf in dit gebied langzamerhand verschoven van een gemengd bedrijf naar een meer uitsluitend op rundveehouderij gerichte bedrijfsvoering. We kunnen ook vaststellen dat het aantal boeren is toegenomen, hetgeen bij een dorpsgebied van beperkte omvang onvermijdelijk tot verkleining van de gemiddelde bedrijfsgrootte heeft geleid.

Tijdens het opmaken van de eerste kadastrale registratie in 1832 was de verhouding in oppervlakte tussen bouwland en weiland nog ongeveer 30:70.¹⁶⁶ Op de topografische kaarten 1:50.000 van 1854 en 1904 kunnen we vaststellen, dat de oppervlakte van het bouwland ten opzichte van 1832 nog weinig is veranderd. Ondanks dat de kaart van 1904 betreffende het gebied rondom Jistrum voor wat de bebouwing betreft wel is geactualiseerd, hebben we twijfels over de details van de kartering van het grondgebruik. De kaart 1:25.000 van 1926 levert een betere vergelijkingsbasis op. Er kan worden geconstateerd dat in de jaren twintig alleen nog bouwland is overgebleven op de Ies, in het Kortland, in de Oegekamp en op de Oostelijke Velden langs de weg naar Kooten en op enkele percelen in de opstrek van Opperkoten. Bouwlandpercelen op de Geesten, langs de hogere rand van de Warhernen en op de voormalige heide zijn in 1926 verdwenen. Vooral de omvorming van het oude bouwlandcomplex tot weiland op de Geesten is opvallend. Thans is het meeste akkerland verdwenen. Op de Ies en op een aantal percelen, her en der in het gebied verspreid, wordt momenteel nog maïs verbouwd. Voor de verkaveling heeft die functieverandering over het algemeen geen consequenties gehad.

Als een relict van de grenzen tussen akker- en weiland en tussen weilandpercelen

onderling¹⁶⁷ treffen we houtwallen aan. De houtwallen liggen voornamelijk op de hogere gronden, waar greppels met houtsingels onvoldoende waren voor de veekering. Binnen het dorpsgebied van Jistrum liggen de houtwallen nu temidden van percelen grasland, maar wanneer wordt nagegaan waar in het begin van de vorige eeuw de akkerlandpercelen lagen, dan blijken die in het gebied te liggen waar ook van aanwezigheid van houtwallen sprake is. In het stuk terrein bij Opperkoten zijn veel meer houtwallen aanwezig. Een vergelijking tussen de situatie in 1854 en de huidige stand van zaken leert ons, dat zowel rond Jistrum als bij Opperkoten houtwallen zijn opgeruimd. Er zijn echter ook nieuwe bijgekomen, bijvoorbeeld langs de Opperkootsterweg. Bovendien lijken de houtwallen van Opperkoten in de richting Kooten te zijn verlengd.

3.3.2.2 Infrastructuur en bebouwing

De oude wegenstructuur in dit onderzoeksgebied, zoals die is aangegeven op de kaart van Schotanus/Halma van 1718, is in de recente tijd niet gewijzigd. Wel zijn er aanvullingen op gekomen, die te maken hebben met een toegenomen transportbehoefte. De eerste toevoeging betrof de aanleg van de nieuwe weg tussen Leeuwarden en Groningen in 1830. De onverharde Zomerweg en de Harsteweg verloren daarmee hun functie van doorgaande weg. Het meest westelijke stuk van de Zomerweg is uiteindelijk helemaal verdwenen en opgenomen in het aangrenzende weiland. De bermsloot aan de noordzijde laat het tracé echter nog wel zien. Oostelijk van de Iesweg is de oude weg als onverhard pad nog duidelijk aanwezig. Het wegtracé wordt begrensd door boomsingels, heggen en deels door houtwallen. Een belangrijk gevolg van de aanleg van de nieuwe rijksweg is echter ook geweest, dat de meest noordwestelijke punt van het dorpsgebied van Jistrum, de Zwartkruispolder, van de rest van het dorp werd afgesneden. Als een nieuwe en korte verbinding tussen Jistrum en de nieuwe rijksweg is vervolgens de Kooiweg aangelegd. Als de meest recente toevoeging aan het wegenbestand kan worden genoemd de Jisteboerewei, de belangrijkste verbinding tussen Jistrum en Kootstertille.

In de afgelopen tweehonderd jaar is de bebouwing flink toegenomen. Bebouwing kwam in deze periode tot stand langs de nieuwe rijksweg en langs de kleinere wegen en paden in het dorpsgebied van Jistrum. Aan de hand van de topografische kaart van 1926 kunnen we constateren dat er boerderijtjes en huisjes zijn gebouwd langs de Iesweg, langs de randen van en midden op de Ies, langs de Heideweg en de Opperkootsterweg en langs de weg naar Kooten. De meest recente dorpsuitleg heeft zich over een deel van de oude Buurfenne uitgebreid.

Op het grondgebied van Kooten, dat nu Kootstertille heet, is in recente tijd een aanslag op de ruimte gedaan door de aanleg van de sportvelden en de bouw van grote bedrijven langs het Prinses Margrietkanaal. Hierdoor is het agrarische karakter van dit deelgebied sterk teruggedrongen.

Noten

1. Enige nuancering op deze stelling is noodzakelijk. Met name marginaal gebruikt land behoort niet altijd tot hetzelfde ontginningsgebied als waarop het afwatert. Bovendien kunnen het huidige afwateringspatroon en het reliëf door het verdwijnen

- van het veen en door inklinking van de bodem verschillen van die ten tijde van de ontginning. De afwatering van het gebied rond Twijzelerheide bijvoorbeeld is tegenwoordig niet meer op de bovenloop van de Oude Ried in het oosten, maar op de Zwemmer of Kuikhornstervaart in het westen gericht.
2. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*, 5–7; idem, "Cultuurlandschap Drenthe", 113–117.
  3. De term "hoeve" was en is in Friesland en Groningen niet in gebruik. Gebruikelijk waren termen als sate, state, plaats, stede, huis, goed en heerd. Gemakshalve spreken wij steeds over hoeve.
  4. De – o.a. in het Beneficiaalboek (bijv. *BB I*, 211, 215) vermelde – meenscharren interpreteren wij op deze wijze.
  5. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*, 236.
  6. De Prekadastrale atlas fan Fryslân (Mol en Noomen ed.) wordt uitgegeven door de Fryske Akademy en zal in totaal 41 delen omvatten.
  7. Vergelijk: Mol en Noomen, *Weststellingwerf ten noorden van de Linde*, 19–23.
  8. *RvdA I*, 201–224.
  9. *BB I*, 206–224, passim.
  10. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*, 5–7 e.v.
  11. Knehans en Meijering, *Achtkarspelen – Tietjerksteradeel*, 19–22; Toelichting op de *Bodemkaart*, bladen 2 en 6, p. 48 en 53; en De Jong, *Advies landschapsbouw Twijzel – Buitenpost*, 29–35.
  12. Zie bijv.: H. van der Linden, *De Cope*, en van dezelfde, "Het platteland in het Noordwesten", 48–82; De Cock, *Historische geografie Kennemerland*; Borger, *De Veenhoop*, en van dezelfde, "Ontwatering en grondgebruik". Een overzicht van de Oostfriesse "Aufstrecksiedlungen" biedt: Wassermann, *Aufstrecksiedlungen in Ostfriesland* en van dezelfde, "Opstreknedertzettingen", 18–26. Zijn verklaring van het regelmatig patroon uit toezicht van hogerhand is o.i. aanvechtbaar.
  13. In een met Achtkarspelen vergelijkbaar landschap leveren de 17de-eeuwse kaarten van de kloostergoederen in Everswolde of Zuidlaarderveen hiervan ter gedachtenbepaling een goed beeld. Folkerts, "Zuidlaarderveen" (1981), 45; Van Heuveln, "Verveningen", 104.
  14. Vergelijk: Kroes, "Giethoorn", 1–8; Van Schrier, "Verplaatsing van Staphorst en Rouveen", 35–45.
  15. Zie voor het toponiem Olde hof: Noomen, "De middeleeuwse namen op –hove en –hafe", 33.
  16. Spahr van der Hoek, "Hoe't it lân der hinne lei", 9–27; De Cock, "Veenontginningen rond Sneek en IJlst", 139–149; Huisman, "Riperkrite"; zie voor oude kerkhoven in het Dollardgebied: Molema, "Scheemda", 130–134.
  17. *BB I*, 215; zie de kaart van Schotanus/Halma (1718) in bijlage.
  18. *BB I*, 209–214.
  19. Spahr van der Hoek, *Heidedorpen*, 7; van dezelfde, *Achtkarspelen, oars as oars* (manuscript), par. 1.5.
  20. Zie de vondsten, gedaan door G. Elzinga en bewaard op het Fries Museum.
  21. De Cock, *Historische geografie Kennemerland*, samenvatting.
  22. Van Moolenbroek, "Signs in the heavens", 251–272.
  23. Halbertsma, "Bonifatius' levenseinde"; Van Schaik, *Walfridus van Bedum*, 30–34.
  24. *OGD* nr. 354.
  25. *OfUB* nr. 961.

26. *FPU*, 47; Van Veenen en Vries, *Surhuizum*, 16–17.
27. *OGD* nr. 907.
28. *Gesta abbatum*, 134, 212.
29. Buma, "Twizel", 2 en 3. Er zij hier op gewezen, dat Buma de zinsnede "Twislum, parrochia Beati Augustini" in de *Gesta* verkeerd interpreteerde, in zoverre hij Twijzel zag als behorend tot de parochie Augustinusga; blijkens de aangehaalde andere tekstgedeelten, waarin sprake is van de parochies van St. Petrus en Benedictus in Twislum, kan die interpretatie niet juist zijn.
30. *RvdA* I, 202: "in Optwijzel".
31. Theuerkauf, "Kirchenverzeichnis", 366.
32. Huisman, "Opsterland en Utingeradeel", 89–96.
33. Vergelijk voor het zwenken van namen tussen grotere woongebieden en woonkernen: Blok, "Geschiedenis en plaatsnaamkunde", 183–184.
34. Een interessante parallel vormt de ligging van twee nederzettingen met de verwante toponiemen Twixel en Twist (vgl. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, 238–239). De sate Grut Twixel bij Reduzum (Roordahuizum) ligt tussen het Zwin en de Moezel. Het dorp Twist met de buurschappen Rühlertwist, Hesepertwist en Wietmarscher Twist in de Nedergraafschap Bentheim is duidelijk georiënteerd op de gaffelvormig vertakte bovenloopjes van de Grenzaa of Schoonebekerdiep. Zie *Grote Topografische atlas van Nederland 2* (Groningen 1987), 50, 110–111.
35. Zie de kaart "Eigendomsstructuur Surhuizum", alsmede de kaart van Schotanus/Halma (1718) in de bijlage; en de kartering van middeleeuwse bewoning in het verslag van het archeologisch onderzoek in opdracht van de Landinrichtingsdienst met betrekking tot de herinrichtingsgebieden "Achtkarspelen–Zuid", "Eestrum" en "Drachten".
36. "gelegen in Cortwold, streckende vant Haudmeer ant Oldedyep". *BB* I, 212 (1543). In 1612 is er te Surhuisterveen sprake van een huis met land, "streckende vant diep aent haudmeer". S.J. van der Molen meende, dat die Haudmeer de Homeer tussen Augustinusga en Surhuizum was. Gezien de topografische situatie lijkt dat echter vrijwel onmogelijk. Onze veronderstelling wordt nog bevestigd door een ander verkoopdocument waarin sprake is van "tot aen d'Ophuijster Houdtmeer". Van der Molen, *Feanster Flucht*, 24.
37. De Haan, "Fjildnammen Surhuzum", nr. (E) 70.
38. Zie voor de oude bewoning hier: de kartering van middeleeuwse bewoning in het verslag van het archeologisch onderzoek "Achtkarspelen–Zuid", "Eestrum" en "Drachten".
39. Vergelijk *BB*, I 215.
40. Zie ook noot 26. In de Surhuizumer Woldmaden, dus eveneens dicht bij de Lauwers, lag trouwens wellicht de "Sint Jacobs Capelle" (*BB* I, 212; indien dit tenminste de kapel zelf en niet de landerijen van de kapel betreft).
41. Een parallel in Smallerland biedt Kortehebben.
42. Zie noot 35.
43. Vergelijk Van der Molen, *Achtkarspelen*, 110.
44. Steensma, *Langs oude Friese kerken*, 130.
45. *Ibidem*, 129.
46. Spahr van der Hoek, *Achtkarspelen, oars as oars* (manuscript), par. 1.5.
47. Steensma, *Vroomheid in hout en steen*, 6–7.

48. De kerk ligt daardoor tegenwoordig nog dikwijls buiten de dorpsas in de richting van de waterloop, bijvoorbeeld in Ruinerwold/Blijdenstein, Koekange, Kolderveen, en – tot 1711 – in Hurdegaryp.
49. Verhoeven, "Kerkpatrocinia", 76, passim.
50. *Gesta abbatum*, 220.
51. Theuerkauf, "Kirchenverzeichnis", 369; *OfUB*, nr. 961; RAF, Archief Buweklooster, inv. nr. 1.
52. Lambert, *Dutch landscape*, 86 e.v.; Keuning, "Geografisch milieu", 585–586.
53. Ch. Higounet, "L'économie rurale cistercienne", 345 e.v.; Rösener, "Wirtschaftstätigkeit", 120 e.v.
54. Voor Gerkesklooster, zie vooral Andreae, *Jeruzalem*; Backmund, *Monasticon* II, 195–196; en Mol, "Friesische Zisterzienserklöster". Over Buweklooster raadplege men: Reitsma, "Buweklooster", en Backmund, *Monasticon Praemonstratense* II, 186–188.
55. De basistekst is te vinden in de *Gesta abbatum*, 212–216, 219–226. Vergelijk: Andreae, *Jeruzalem*, 2–9; Reitsma, "Buweklooster" en Van Buijtenen, "Achtkarspelen", 180–185.
56. Vergelijk de noten 28 en 33.
57. *OfUB*, 961; vergelijk noot 25.
58. Een verantwoording van de ten aanzien van kloosterbezittingen in Friesland te hanteren reconstructiemethode zal worden opgenomen in: J.A. Mol, *De Duitse Orde in Friesland* (diss., te verschijnen Leeuwarden 1991).
59. Zie, ter vergelijking met andere Friese kloosters, de tabel bij: Mol, "Friesische Zisterzienserklöster".
60. *RvdA* I, 217, 219, 224.
61. Hofstee en Vlam, "Perceelsvormen", 208.
62. Wij nemen hier als uitgangspunt voor de reconstructie de omschrijvingen van de kloosterven en zoals deze in 1638, 1640 en 1644 door de Staten te koop werden aangeboden: RAF, Statenarchief Gf 63 XXXII nr. 20. Volgens twee, door een landmeter vervaardigde kaarten van Buwekloosters venen, uit resp. 1613 en 1617, waren de venen gescheiden in een Wester- en een Oosterveen. Dit impliceert dat een of meer particulieren een smal tussenkavel hadden weten te verwerven, mogelijk door de aankoop van Buweklooster: RAF, Kaartenverzameling, stamnr. 13259 en 13260. Van particuliere percelen, aangekocht van het klooster, is overigens al sprake in 1529 (Burmania en Quackenbrugge): *GPCV* I 559. De begrenzing van het kloosterlijk veencomplex in 1613 en 1617 is niet helemaal duidelijk, doordat sommige van de opgegeven maten strijdig zijn met de omschrijvingen van 1644; zoveel is echter zeker dat dit Oosterveen direct aan dat van Gerkesklooster grensde. Daaruit volgt in ieder geval, dat de oostlijn ook meteen de dorpsgrens van Harkema was. Het Oosterveen blijkt echter in 1644 verdwenen te zijn; het is dan opgenomen in het Rauveen. Vergelijk de reconstructie bij Post, *Rottefalle*, 25.
63. Gerkesklooster bezat in ieder geval een steenbakkerij of tichelwerk: RAF, Archief Gerkesklooster, inv. nr. 90 (1528, juni 5).
64. Deze omschrijvingen vindt men in het verbaal van het proces dat Buweklooster in 1540 voerde contra Wopke Sjoerds c.s., die zich ter hoogte van de grenslijn tussen Achtkarspelen en Tytsjerksteradiel delen van het kloosterveen hadden toegeëigend en vergraven. *GPCV* II, 795–798.

65. RAF, Statenarchief Gf 63 VIII nr. 1. Op gelijke wijze hield ook het klooster Smalle Ee bijvoorbeeld een grote kudde op de uitgestrekte veen- en heidevelden tussen zijn voorwerk Siegerswoude en het Groningse Niebert: Van der Molen, *Opsterlân*, 98–99.
66. RAF, Archief Gerkesklooster, inv. nr. 53.
67. Van der Molen, *Feanster flucht*, 13.
68. *GPCVI*, 690–692.
69. Van der Molen, *Turf uit de Wouden*, 48.
70. RAF, Archief Gerkesklooster, inv. nr. 136.
71. Vergelijk: Van der Molen, *Feanster flucht*, 7.
72. Van der Molen, *Turf uit de Wouden*, 45.
73. RAF, Archief Gerkesklooster, inv. nr. 140.
74. Anders dan Rienks en Walther, die zonder reden als zekerheid aannemen, dat de dijk ter hoogte van het huidige Kootstertille begon: *Binnendiken en slieperdiken I*, 50.
75. *OGD* nr. 249.
76. Rienks en Walther, *Binnendiken en slieperdiken*, 53.
77. Zie hierover de uitvoerige beschouwing van Kerst Huisman in diens opstel over de "Riperkrite", 3 e.v.
78. Rienks en Walther, *Binnendiken en slieperdiken*, 47–65.
79. De 13de-eeuwse spuisluis, die in de buurt van Buitenpost opgegraven werd, hoeft niet noodzakelijkerwijs in een dijklichaam ter plaatse te hebben gelegen. Een dijklichaam werd bij de opgraving trouwens ook niet aangetroffen. Het is mogelijk dat de sluis verspoeld is vanuit de dijk Scharnehuizen-Visvliet, maar zij kan evengoed bij Buitenpost in de hoog opgeslibde kwelderwal zijn aangebracht om de afwatering van de achterliggende landen te vergemakkelijken: Reinders, "Dertiende-eeuwse sluis", 264.
80. Rienks en Walther, *Binnendiken en slieperdiken*, 47 en 55.
81. Andrae, *Lauwerszee*, 28–29.
82. Van Moolenbroek, "Vrouwenkloosters", 214.
83. Mol, "Friesische Zisterzienserklöster", noot 88.
84. Johnsen en King, *Taxbook Cistercian Order*, 56,70,78.
85. *GPCVI* 469; vergelijk Kuipers en Offringa, *Visvliet*, 55.
86. RAF, Familiearchief Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen, inv. nr. 1292; transcriptie bij Post, *Rottefalle*, 73–75.
87. RAF, Archief Gerkesklooster, inv. nr. 53; vergelijk Van der Molen, *Turf uit de Wouden*, 53–54.
88. L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1915) II, 369–472.
89. In 1606 staan de inkomsten uit het Gerkesklooster-Compagnonsveen keurig onder de kloosterrevenue van de Staten genoteerd: 12.000 tonnen oftewel ruim 214 schuiten turf: Breuker, "Midsieuske kleasters", 423.
90. RAF, Statenarchief, Gf 63 XXXII nr. 20.
91. Ibidem; vergelijk: Post, *Rottefalle*, 23–26; en Atsma e.a., *De Rottefalle troch de ieuwen hinne*, 51–57.
92. De Boer, "Een Pama-boerderij".
93. Van der Molen, *Feanster flucht*, 2, 23.
94. Post, *Rottefalle*, 37; alsmede Van der Molen, *Turf uit de Wouden*, 94–96.

95. Post, *Rottefalle*, 26.
96. Post, *Rottefalle*, 35–36, 42–43.
97. Ibidem, 37–38.
98. Deze identificatie zal mettertijd worden gepubliceerd in de *Prekadastrale Atlas* voor Achtkarspelen.
99. Zie bijv. Heerma van Voss, *Grafschriften Achtkarspelen*.
100. Ook elders in de Friese Wouden werden uithoven en kloosters in de Nieuwe Tijd als landgoed in gebruik genomen. Bekende voorbeelden zijn Fogelsingstate in Veenklooster en de op de uithof Mariënhof teruggaande Slotplaats in Bakkeveen. Elders in Noord-Nederland vormen het klooster Aduard, de uithof Terheyl bij Roden en de commanderij Bunne dergelijke voorbeelden.
101. Zie de kaarten van Schotanus/Halma (1718) en Eekhoff (1844) in de bijlage.
102. "Naby (de fraaie kerkbuurt van Augustinusga) liggen twee aanzienlyke oude staten, met naame Gaykama en Siccama, op welke laatste plaats verscheiden grietslieden uit het geslagt van Haersma hebben gewoond; ook was 'er weleer het thans vernielde Jensma". *Tegenwoordige Staat* II 231.
103. De sate op de Tjoele wordt in 1511 reeds genoemd: "Tyerck opden Tyolen 14 mansmet meden, 6 pondten meden, 7 pondematen fennen (...), bet 3 pondten seedlant (...)". *RvdA* I, 223. De kaart van Eekhoff (1844) geeft een gracht rond het huis aan, waarvan een restant nu nog aanwezig is.
104. Het maakte destijds dus deel uit van hetzelfde eigendomscomplex als de nabijgelegen huisplaats "Haersma", die op de kaart van Eekhoff (1844) staat aangegeven.
105. *Tegenwoordige Staat* II, 232–233.
106. Spahr van der Hoek, *Heidedorpen*, 10–11.
107. Post, *Rottefalle*, 23.
108. Bouma, *Sociologisch onderzoek*, 33.
109. Spahr van der Hoek, *Heidedorpen*, 20.
110. Dotinga, *De Ham*, 67.
111. De maten "ton" turf en "dubbele hectoliter" turf zijn vrijwel aan elkaar gelijk.
112. Van Tonderen, *Beschouwing der kadastrale uitkomsten in Friesland*, 1842.
113. E.T.I.F., *Sociale en economische problemen van de gemeente Achtkarspelen*.
114. Aan het kaartje "Enkele toponiemen" ligt het namenmateriaal, dat in de floorencohieren is opgeslagen en dat in de *Prekadastrale Atlas* gepubliceerd zal worden, ten grondslag. Tevens is gebruik gemaakt van de studie van Cuipers, *Dorpsgronden*, en van die van Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*.
115. De stukken betreffende de scheiding van de meenscharren in 1638 werden gedrukt bij Cuipers, *Dorpsgronden*, 266–278 bijl. B, C en G. Vergelijk ook: RAF, Archief Hof van Friesland, bijlagen civiele sententies 705/1; ibidem, Hof van Friesland WW 1739; ibidem, kaartenverzameling nr. 10.720a.
116. De Eestrumer schaarbrief van 1612 werd afgedrukt bij Cuipers, *Dorpsgronden*, 263–265, bijl. A.
117. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, passim.
118. De Oegekamp lijkt, wat betreft de verkaveling, een van de Ies te onderscheiden eenheid. De meest westelijke percelen liggen volgens de floorencohieren (1700–1850) evenwel ook op de Ies. Het middelste gedeelte is de eigenlijke Oegekamp. Het oostelijke stuk heette "Zijlstuk"; niet naar een watertje het Syl, zoals Cuipers, *Dorpsgronden*, 244, meent, maar naar de vorm.

119. Uitbreider zijn de mogelijkheden, die de floreen- en stemcohieren (berustend in het Rijksarchief in Friesland) voor de historische geografie bieden, beschreven in: Mol en Noomen, *Weststellingwerf ten noorden van de Linde*, passim.
120. Cuipers, *Dorpsgronden*, 116.
121. RAF, floreencohier 1850, nr. 40 en 49: o.a. 3 mat "int Hout".
122. Archief van het Kadaster, Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels, Jistrum: hooiland van klasse 2.
123. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*.
124. Cuipers, *Dorpsgronden*, 115, 237, archiefvindplaatsen in de bijlage I.
125. Zie voor de localisatie: Cuipers, *Dorpsgronden*, 234.
126. Spahr van der Hoek, "Verdeling van het landschap", *Boven-Boorngebied*, 285.
127. Algra, *Ein*, 169-171.
128. Spahr van der Hoek en Ypma, *Tietjerksteradeel*, 35, 98-99.
129. Daarom waren deze dorpen verplicht jaarlijks een symbolisch bedrag te betalen voor het onderhoud van de Driezumerszijl. Winsemius, *Chronique* (1622), katern KKKK iiiii.
130. Cuipers, *Dorpsgronden*, 116; Van Apeldoorn, "De historische ontwikkeling van het grondbezit", 214-215.
131. *RvdA I*, 243-244.
132. *BB I*, 103 (1543); *Register van geestelijke opkomsten*, 147-148 (1581).
133. Zie voor perceel G 244: *BB I*, 219.
134. *RvdA I*, 243-244. In 1543 heeft de pastorie haar "graslandt in de meenschaer" (*BB I*, 103-104); in 1581 weidt de pastoriemeier "sin koon in de meenschar" (*Register van geestelijke opkomsten*, 147-148).
135. In de registers van 1543 en 1581 worden deze miedcomplexen met name genoemd: "maetlandt, leggende tusschen Eestrum ende Oestermeer", "hoylandt, leggende ende hietende in de Brouck", "mansmat, hietende int Holt", "meede in de Leege Meeden", "meede by 't Hogelandt".
136. Genoemd moeten worden: Cuipers, Van Buijtenen, Spahr van der Hoek, Algra en Bouwer.
137. Zie voor de verkaveling rond de oorsprong van waterlopen: De Cock, *Historische geografie Kennemerland*, 104-111.
138. Joosting, *De bisdommen Münster en Osnabrück*, 26; Cuipers, *Dorpsgronden*, 231.
139. Dekker, "De vorming van aartsdiakonaten", 356; Spahr van der Hoek, *Tietjerksteradeel*, 181.
140. M.P. van Buijtenen, "Door Oostergo's agrarisch verleden"; van dezelfde, "Achtkarspelen", 172-212.
141. Spahr van der Hoek deelde ons mondeling mee, dat hij tegenwoordig Van Buijtenens theorie in twijfel trekt. Hij veronderstelt nu dat de moeilijk te localiseren parochies, waar het klooster Bergum in 1328 het institutierecht verkreeg en die door Van Buytenen in Achtkarspelen werden gezocht, in Tytsjerksteradiel gezocht moeten worden. Dit lijkt ons een vruchtbare hypothese.
142. Contra: *Herinrichting Eestrum*, 7 sub 3.5.
143. Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen*, 487.
144. Voorgesteld zijn: "het heem dat in het oosten ligt", "op of bij de schapekampen, of bij de melkplaats", "de hem, het dorpsgebied, van hen die bij de Ies wonen", "nederzetting bij de (Wijde) Ee". Zie Beetstra, *Toponimen*, 97, en de daar aangehaalde literatuur.

145. De kaart "Kamphoeven en uitgangen" bevat uiteraard slechts een kleine selectie uit de gegevens die de floreencohieren over de eigendomsstructuur verschaffen. Ook per aangegeven bedrijf is niet naar volledigheid gestreefd: met name die percelen die de kampstructuur van de Ies en de opstrek op de overige bouwlanden illustreren, zijn ingetekend.
146. Dat niet alle hornlegers van 1640 met behulp van de floreencohieren zijn te reconstrueren, was mede daarvan een gevolg. In 1733 is zo sprake van "een hornleger sonder huisinge opt oost der Buren tot Ystrum gelegen, wordende bij Johannes Jeens gebruikt, geregtigt met een volle stem op no. 7" (RAF, familiearchief Van Harinxma thoe Slooten, inv. nr. 178: acte van scheiding en deling der nalatenschappen van Hector van Glinstra en zijn echtgenote Johanna van Vierssen). Ook in 1638 was trouwens reeds sprake van hornlegers, waarbij geen volwaardig bedrijf meer behoorde. Zie bijv. Cuipers, *Dorpsgronden*, 267 post 1: "een klein hornleger tot vierdehalff lopenstal", en Algra, *Ein*, 172-173.
147. RAF, floreencohier 1700 en 1850, nr. 28 en 29 op de Geesten en in de Oostelijke Velden, nr. 15 en 30 op de Geesten, nr. 8, 7, 5, 4, 3, 1 en nr. 11 (stem 10), alle in de Oostelijke Velden. Vergelijk voor de localisering van het laatste hornleger: Cuipers, *Dorpsgronden*, bijlage F.
148. Ter vergelijking wijzen wij op de situatie in Weststellingwerf. Ook daar zijn de oorspronkelijke "uitgangen" in de bezitsreconstructie van 1700 vaak nog slechts rudimentair grijpbaar. Contemporaine kaarten laten de uitgangen dikwijls nog in hun oude vorm zien. Zie Mol en Noomen, *Weststellingwerf ten noorden van de Linde*, 12, 18.
149. RAF, floreencohier 1850, nr. 50; Cuipers, *Dorpsgronden*, 242-243. Als aanduiding voor oude huisplaatsen komt het toponiem "hof" ook in Drenthe voor. Uitvoerig over dit toponiem: Noomen, "De middeleeuwse namen op -hove en -hafe", noot 133.
150. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*, 85.
151. Uitgebreid over de discussie rond het ontstaan van de essen handelen verschillende opstellen in: Nitz, *Historisch-Genetische Siedlungsforschung*. Een kort overzicht van de verschillende visies op de chronologie van de aanleg van essen geeft Vervloet, *Inleiding historische geografie*, 47.
152. Vergelijk Cuipers, *Dorpsgronden*, 246.
153. *Bodemkaart*, toelichting bij 6 West etc., 91.
154. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*, 86.
155. Noomen, "Koningsgoed in Groningen", 117-118, 283-284.
156. Cuipers baseerde zich daarbij vooral op de ligging van de percelen, die aan de pastorie behoorden. Later zou Van Buijtenen eveneens de ligging van een deel van het pastorieland ten opzichte van de geestelijke goederen te Kooten aanvoeren voor zijn stelling dat Jistrum van Kooten zou zijn afgesplitst (vergelijk de noten 133 en 140 en de kaarten "Achtcarspelens parochiekerken" en "Enkele toponiemen in Jistrum"). Omdat het betreffende perceel niet tot de kern van de oorspronkelijke pastorie lijkt te behoren, beschouwen wij de naburigheid van deze Jistrumer en Kootster geestelijke goederen eerder als een toeval.
157. Bakkeveen kende zo bijvoorbeeld een "Meeuwmeer" of "Miûmer" en de "Vijfmeren" of "Fiûmer". De vraag, of de "vogelkooy" die in 1718 in de Oegekamp lag, ook op een dobbe teruggaat, verdient in dit kader een nader onderzoek.

158. "hoe schadelyck is commanie van landen ende insonderheit van graslanden by maniere van meenscharren leggende". Cuipers, *Dorpsgronden*, bijlage C.
159. Over de procedure die bij deze verdeling werd gevolgd, is in de rechtshistorische literatuur veel discussie gevoerd, waarop wij hier niet ingaan. Cuipers, *Dorpsgronden*, meende dat ook de eigenaars van losse bouwlanden meedeelden. Algra, *Ein*, 162–175, weerlegde dit.
160. De kaart "Enkele bedrijven na de verdeling van de meenscharren" is, evenmin als de kaart "Kamphoeven en uitgangen" (zie noot 145), volledig. Met name enkele grote bedrijven zijn aangegeven.
161. RAF, stemcohier 1640, stem 6, 8 en 9.
162. *Tegenwoordige staat*, II 296. Zie over haar en haar milieu voorts: Cuipers, *Dorpsgronden*, 70, 94, 131; R. van der Ley, "Haersma fan Eastemar", 70; De Haan Hettema en Van Halmael, *Stamboek*, nalezingen op het tweede deel, p. 9.
163. Zie Faber, *Drie eeuwen Friesland*, passim.
164. Zie voor de houtwallen in dit gebied: Langbroek en Borsboom, "Houtwallen", 90–98. Behalve als veekering tussen weidekampen en als afgrenzing van akker- en weideland zullen de houtwallen en boomsingels ook andere functies hebben gehad, zoals windkering en leverancier van geriefhout.
165. Archief van het Kadaster, Oorspronkelijke aanwijzende tafels. Vergelijk ook de *Topographisch-Militaire Kaart*, blad 6: Leeuwarden (1854).
166. Archief van het Kadaster, Oorspronkelijke aanwijzende tafels; Van Tonderen, *Kadastrale uitkomsten*.
167. Zie noot 164.

4 Inventarisatie, beschrijving, analyse en waardering

4.1 Opzet

Dit hoofdstuk bestaat uit twee hoofdonderdelen, namelijk de beschrijving van de nog in het gebied aanwezige historisch-geografische elementen en de waardering daarvan. In de paragrafen 4.2, 4.3 en 4.4 worden de historisch-geografische elementen en structuren beschreven, die thans nog in het terrein zichtbaar aanwezig zijn. Op de relictenkaarten, die bij dit rapport zijn gevoegd, is de locatie van die elementen en structuren aangegeven. De elementen worden onderscheiden in punt-, lijn- en vlakelementen. Bij de opbouw van dit hoofdstuk is het stramien van die drie categorieën aangehouden.

Elke paragraaf is voorts onderverdeeld in een beschrijving van het deelgebied Achtkarspelen en het deelgebied Jistrum. Voor zover de elementen in het voorgaande hoofdstuk reeds uitgebreid zijn beschreven en in hun historische context zijn geplaatst, wordt de beschrijving in dit hoofdstuk kort gehouden. Waar dat het geval is, zal naar hoofdstuk 3 worden verwezen. Indien historisch-geografische elementen in een bepaalde samenhang voorkomen, op zodanige wijze dat ook oude functionele relaties daarin nog zichtbaar zijn, kan worden gesproken van historisch-geografische structuren. In paragraaf 4.5 komt het onderdeel waardering aan de orde. Bij de waardering van de historisch-geografische elementen en structuren gaat het er om tot uitdrukking te brengen in hoeverre de aanwezige relicten een historisch-informatieve waarde hebben en in hoeverre zij in het huidige landschap nog als ruimtelijke structuren herkenbaar zijn.

4.2 Puntelementen

4.2.1 Puntelementen Achtkarspelen

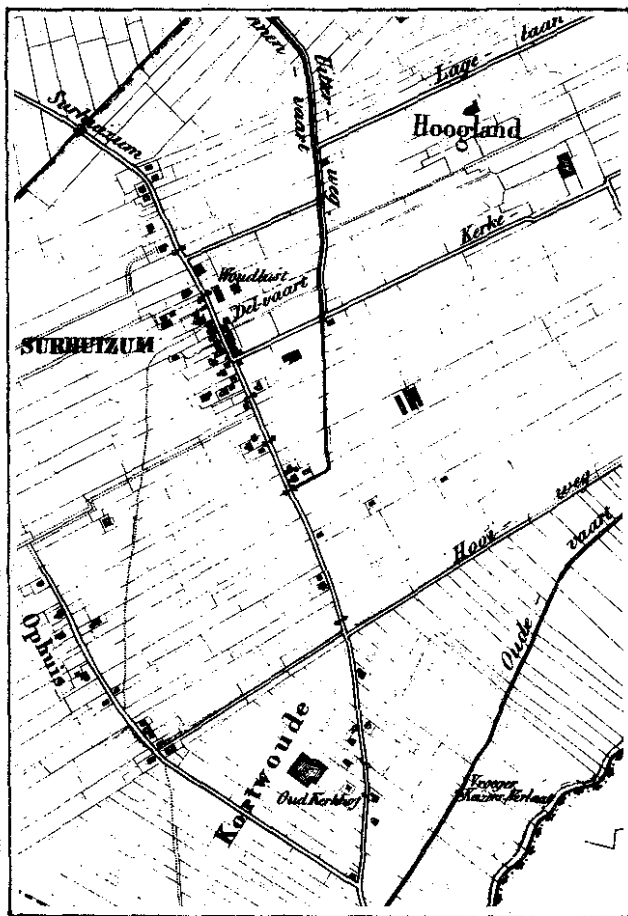
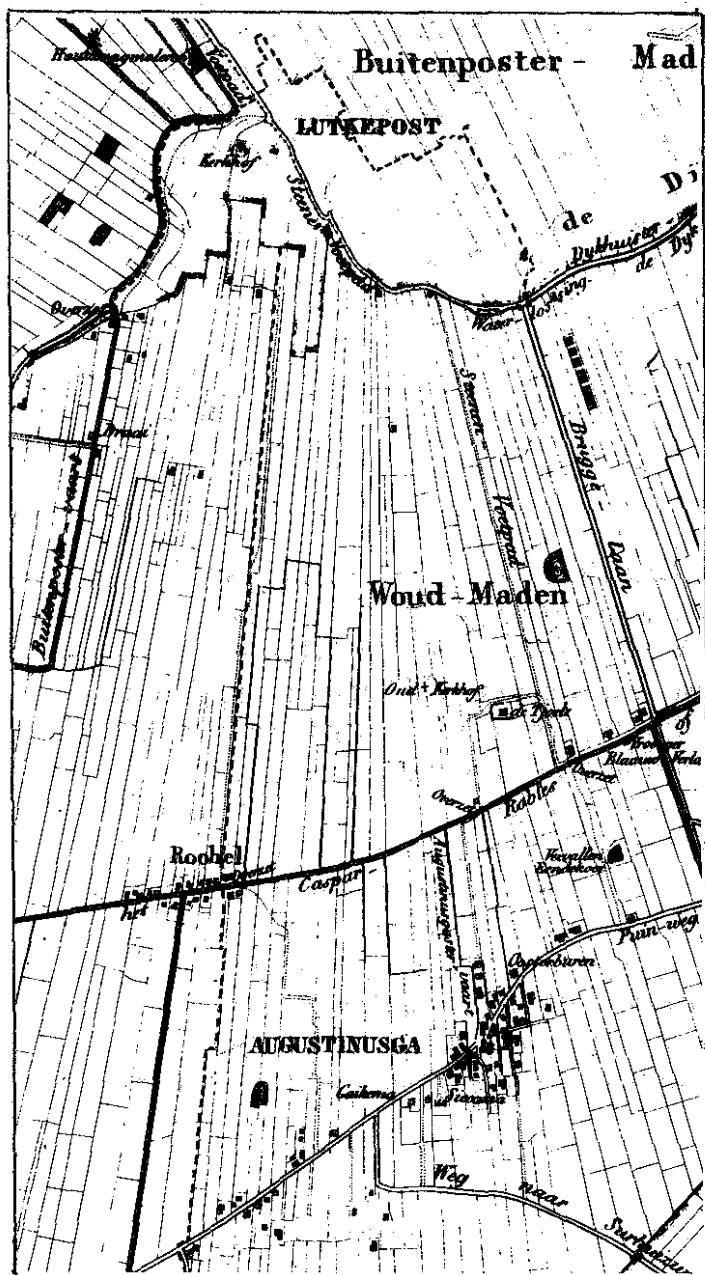
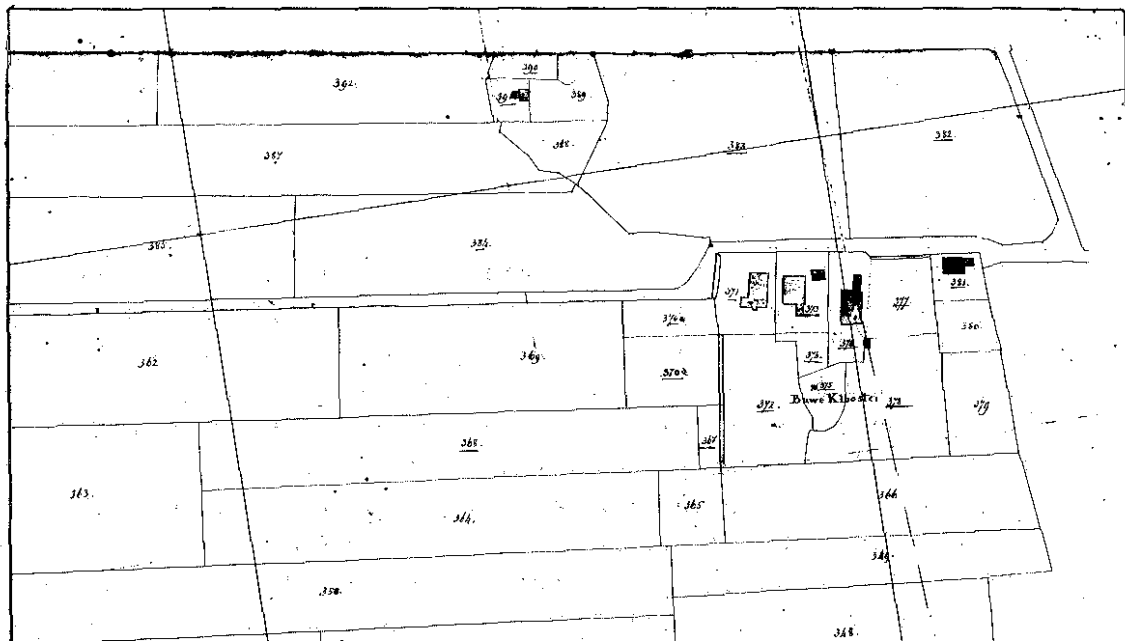
Kloosterterrein Buweklooster

Buweklooster of Mariëngraf, een premonstratenzerinnenklooster, is in 1252 gesticht op de grond van enkele doorgaande hoeven in het van Augustinusga afgesplitste, westelijk daarvan gelegen dorp Harkema. In hoofdstuk 3 is het ontstaan uitgebreid beschreven. In 1580 werd dit klooster, tegelijk met de meeste andere kloosters in Friesland, opgeheven. Volgens een tekening van Stellingwerf uit 1723 stond op het terrein nog een aan verval onderhevig gebouw. In 1800 zijn de laatste restanten van muren gesloopt. De precieze begrenzing van het kloosterterrein is niet met zekerheid aan te geven. De situatie op het minuutplan anno 1832 (zie kaartje met minuutplan Buweklooster) doet vermoeden, dat het terrein de kadastrale nummers Drogeham sectie D 371 tot en met 381 omvat. Deze omtrek is thans nog intact. Op het voormalige kloosterterrein staat nu een drietal grote boerderijen, waarvan er een als monument is geregistreerd. Het hooggelegen terrein achter deze boerderijen wordt gebruikt als begraafplaats. Bij het delven van nieuwe graven worden veelvuldig puinresten van de vroegere gebouwen van het kloostercomplex opgegraven. Mede door de naamgeving van de huidige begraafplaats, Buweklooster, is de herkenbaarheid groot.

Oud kerkhof Augustinusga

Dit oude kerkhof op de zandrug bij de Tjoele is in het terrein duidelijk zichtbaar als een

Buweklooster
op kadastraal
minuutplan 1832

Oude kerkhoven in Achtekarspelen volgens
Eekhoffkaart

verhoging. Een reconstructie van de ligging aan de hand van de kadastrale opgaven in de floreencohieren (Drogeham sectie B kad. nrs. 88, 90 en 103) bevestigt die locatie. Naar alle waarschijnlijkheid heeft op deze plek een voorgangster van de huidige kerk van Augustinusga gestaan. Omdat de huidige kerktoren in de 13de eeuw wordt gedateerd, kan worden aangenomen dat de veronderstelde voormalige kerk op het oude kerkhof eerder is gebouwd. Alleen archeologisch onderzoek zal nadere informatie over de aanwezigheid van een kerk en haar ouderdom kunnen verschaffen.

Oud kerkhof Lutkepost

Aangezien in de 13de eeuw – of mogelijk al eerder – de kerk van Buitenpost moet zijn afgescheiden van die te Post of Lutkepost, hebben we hier te maken met een vrij oud kerkhof. Op de kaart van Schotanus–Halma van 1718 staat nog een kerk zonder toren aangegeven. Het minuutplan van 1832 vertoont geen kerkgebouw meer. Op de kaart van Eekhoff van 1844 staat een perceeltje aangegeven als 'kerkhof'. Aan de hand van een precieze uitmeting op de kaart moeten we constateren, dat dit perceeltje thans bedolven ligt onder een terrein met sloopmaterialen.

Oud kerkhof Surhuizum

Het oude kerkhof ligt op het ten oosten van de huidige dorpskern gelegen Hoogland, in dezelfde uitgang waarin de huidige kerk is gelegen. Dat althans is de conclusie na een vergelijking van de 17de-eeuwse toponiem-omschrijving met de aanduidingen in de floreencohieren. Op het perceel is in het terrein geen verhoging zichtbaar, zodat de visuele herkenbaarheid beperkt is. Sporen van een oude kerk en een eventuele datering kunnen alleen door nader archeologisch onderzoek worden vastgesteld.

Oud kerkhof Kortwoude

Op het oude kadastrale perceel Surhuizum sectie D 393 geeft een kleine terreinverhoging de oorspronkelijke plaats aan van de kerk van Kortwoude.¹ Deze kerk is in 1441 wegens armoede door de parochianen opgegeven en vervolgens bij de kerk van Surhuizum geïncorporeerd. In tegenstelling tot de dorpen Surhuizum en Augustinusga is hier dus niet sprake van een kerkverschuiving binnen hetzelfde dorp.

Armenbegraafplaats Harkema–Opeinde

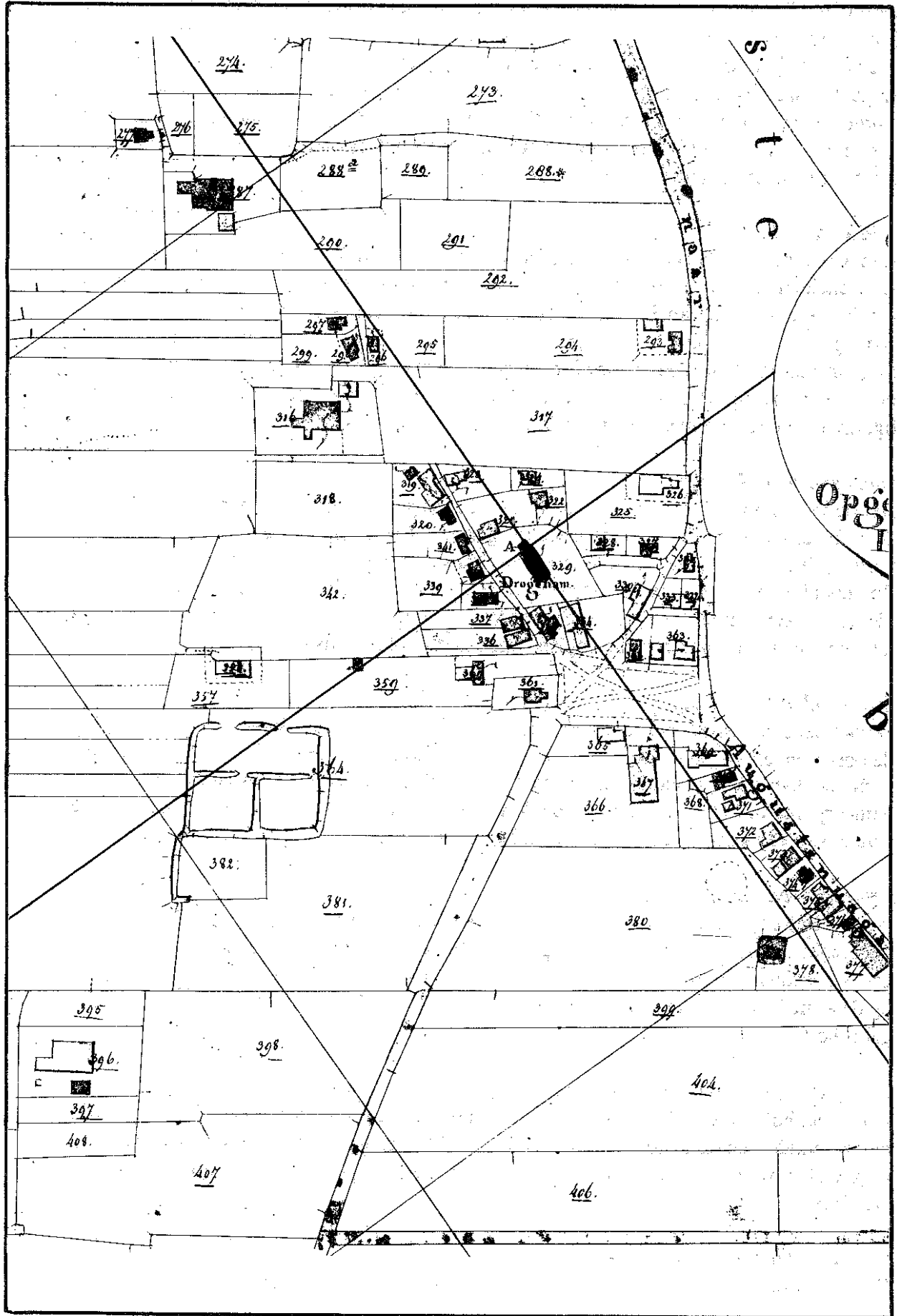
Aan de Betonweg bij Harkema–Opeinde ligt een heideachtig terrein, waarop een plaggenhut als streekmonument is geplaatst. De plaggenhut is in het begin van de jaren zestig speciaal gebouwd om een beeld te geven van de vroegere povere woongelegenheden op de arme heide. Het terrein is van 1871 tot rond 1920 als begraafplaats voor de armen gebruikt (zie par. 3.2.2.1).

Vervallen eendenkooi ten noorden van Augustinusga

Op de Eekhoffkaart van 1844 staat hier een vervallen eendenkooi aangegeven. Hetzelfde perceel vindt men op de topografische kaart 1:25000, uitgave 1982, aangeduid als drassig, laaggelegen weiland. In het veld is de plek als een met ruigte begroeide depressie zichtbaar.

Omgrachte huisplaats Drogeham

Een aantal belangrijke boerderijen en huizen en restanten van buitenplaatsen is apart op

de relictencarta aangegeven. Op het kadastraal minuutplan van 1832 staat een omgracht erf bij Drogeham getekend. Het noordelijke deel hiervan is onlangs verdwenen onder een uitbreidingsplan van het dorp. Het zuidelijke deel van de brede gracht is thans nog aanwezig. Het betreft hier waarschijnlijk een relict van een buitenplaats uit de tweede helft van de achttiende eeuw (zie paragraaf 3.2.1.5).

Overige belangrijke boerderijen en resten van buitenplaatsen

Van de aanzienlijke hoeve De Tjoele zijn in het terrein nu nog een verhoging, een waterput en een restant van de omliggende singel aanwezig. Vanwege het nabijgelegen oude kerkhof van Augustinusga is het waarschijnlijk, dat hier in de Middeleeuwen een meer uitgebreide bewoning aanwezig was (zie paragraaf 3.2.1.2).

Voorts staan op de relictencarta aangegeven de plaatsen van Siccama, Gaykema en Jensma bij Augustinusga, de prebende-boerderij bij Dijkhuizen en het Blauwhuis bij Boelenslaan. Zie voorts paragraaf 3.2.1.5.

Dobben

Op de relictencarta zijn de dobben aangegeven, voor zover deze konden worden afgelezen van de topografische kaart 1:25.000. Er is onderscheid gemaakt tussen de grote dobben, die geologisch kunnen worden aangeduid als pingoruïnes of uitwaaiingskommen, en de kleine dobben, die als veedrinkdobben zijn gegraven. De grote dobben zijn relictten van veenontginning, die door de veenuitgraving tot waterpoelen zijn geworden. De veedrinkdobben komen vooral voor op de hoge zandgronden ten zuiden van Drogeham, buiten het onderzoeksgebied bij Oostermeer-Hoogzand, op de hoge gronden rond Ophuis en op de hoge gronden tussen Surhuisterveen en Boelenslaan. Voor een deel zijn deze veedrinkdobben ook gegraven in terreindepressies, die op de bodemkaart als pingoruïnes of uitwaaiingskommen staan aangeduid. De meeste veedrinkdobben liggen op de perceelsscheidingen als verbrede stukken greppel.

4.2.2 Puntelementen Jistrum

Veedrinkdobben

Naarmate de veehouderij belangrijker werd op de rond de Ees gelegen percelen, ontstond er in dit droge gebied meer behoefte aan kleine drinkwaterreservoirs voor het vee. Deze drinkdobben zijn betrekkelijk klein. Ze liggen zowel in greppels naast de houtsingels en houtwallen alsook midden op de percelen. Op de topografische kaart 1:25.000 is het merendeel wel aangegeven. Verschillende drinkdobben, die verscholen liggen onder de bomen van een singel, zijn bij de kartering echter overgeslagen. Omdat het hier relictten van het agrarisch bedrijf betreft – de term "relict" is hier misschien minder op zijn plaats omdat deze dobben nog steeds worden gebruikt – hebben wij ze wel op de relictencarta aangeduid.

Als een aparte categorie dobben zijn de uitgeveende pingoruïnes en uitwaaiingskommen aangegeven. Vanwege de lokale turfwinning uit deze terreindepressies zijn ze als relictten van vervening te beschouwen.

Vervallen eendekooi

Op de Eekhoffkaart staat in de Oegekamp een vervallen kooi aangeduid. Op het terrein

vindt men nu ter plaatse een stukje bos, dat een natte, laag gelegen indruk maakt. Waarschijnlijk is hier van een eendenkooi in een pingoruïne sprake geweest.

4.3 Lijnelementen

4.3.1 Lijnelementen Achtkarspelen

Dorpsgrenzen

Binnen Achtkarspelen zijn de grenzen tussen de verschillende dorpen zeer belangrijk in het cultuurlandschap. Behalve dat zij de blokken dorpsgebied aftekenen, markeren zij tevens in hun richting en oriëntatie de occupatiegeschiedenis van deze gemeente. Zoals op de relictencarta ook duidelijk is te zien, vormen zij lange lijnen die het gemeentelijke grondgebied in verschillende richtingen doorsnijden. In het veld zijn deze oude juridische grenzen duidelijk zichtbaar als greppel of als sloot. Hun aanwezigheid in het landschap wordt nog versterkt door het feit dat ter weerszijden steeds sprake is van verschillende kavelrichtingen: aan de ene zijde loopt de verkaveling parallel met de grenslijn en aan de andere zijde van de grens komen perceelsgrenzen er onder een hoek op uit.

De grenslijnen tussen de dorpsgebieden van Augustinusga/Drogeham en Augustinusga/Surhuizum zijn getrokken vanuit het eindpunt van een klein stroompje. Het gaat dan respectievelijk om de Olde Ee (een tak van de Oude Ried) en om een stroompje naar de Lauwers ten zuiden van Gerkesklooster, waarvan het bochtige beloop in het slotenpatroon nog zichtbaar is. Deze grenslijnen zijn dus vanuit het noorden vanaf de stroompjes in zuidelijke richting het veen in getrokken.

De Homeer tussen Augustinusga en Surhuizum is nog vrijwel geheel intact. Bij Rodeschuur is de Homeer door een vertanding van percelen in zijn rechtlijnige beloop onderbroken en bij Harkema-Opeinde is een deel onder de dorpsbebouwing verdwenen. In de richting van de weg is de Homeer echter wel te herkennen.

De grenslijn tussen Surhuizum en Kortwoude-Surhuisterveen is ten westen van de Nieuwe Vaart of Compagnonsvaart, ten gevolge van de vervening in de Wijde Pet, niet meer in het terrein zichtbaar. De richting wordt echter nog wel geaccentueerd door de Baukewijk, die er even ten zuiden van de oude grenslijn evenwijdig mee liep. Deze grenslijn werd vroeger ook Homeer of Haudmeer genoemd (zie ook par. 3.2.1.2).

De grens Drogeham/Augustinusga is geheel intact, evenals het verlengde ervan, dat de grens met de gemeente Tytsjerksteradiel markeert. De grenslijn wordt in het noordelijke stuk gevormd door een kanaal dat overgaat in een smallere waterlossing, om ten slotte ter hoogte van Hamshorn onder Drogeham als greppel verder zuidwaarts te lopen.

De dorpsgrens van Lutkepost, die een vrij klein dorpsgebied omvat, is in het terrein minder opvallend. Mede door haar bochtige verloop via diverse sloten, is de grens als structurerend element in het landschap niet van grote betekenis.

Lauwers en Oude Ried

Deze twee riviertjes dienden, behalve als waterlopen, tevens als juridische grenzen. De Lauwers fungeerde in de Vroege Middeleeuwen stroomafwaarts reeds als grens tussen Westerlauwers Friesland en Groningen.² Waarschijnlijk had de Lauwers toen ook reeds een betekenis als territoriumscheiding: in de 9de eeuw was het kwelderland van Achtkarspelen – naar wij aannemen – al bewoond. Stroomopwaarts in het veen heeft de

rivier, blijkens het feit dat Achtkarspelen in de kerkelijke organisatie tot het bisdom Münster behoorde, eerder als verbinding dan als scheiding gediend. Wel was de Lauwers hier op subregionaal niveau de dorpsgrens.

De Oude Ried vormt de grens tussen Augustinusga en Buitenpost, en tussen Augustinusga en Twijzel. Doordat de Oude Ried is dichtgeslibd, is die grens niet meer duidelijk als lijn in het terrein te herkennen. Op de kaart is te zien, dat de perceelsgrenzen van Augustinusga doorlopen tot aan de sloot die de oude bedding markeert.

Lijnen van kloosterontginningen

Buweklooster werd gesticht op enkele doorgaande hoeven in het westelijk deel van de parochie Augustinusga. Vanuit het noorden heeft zich een langwerpig blok kloosterbezit ontwikkeld, het veen in. Dat deze opstrek al vrij oud is, blijkt onder andere uit het feit, dat de Homeer doodloopt op de oostelijke grenslijn. Buweklooster moet dus al vroeg zijn opstrek zuidwaarts hebben laten gelden in het veen. Het valt op, dat de oostelijke grens van dit blok tegen de verwachting in niet geheel parallel loopt aan de kavellijnen van Augustinusga. Een verklaring voor deze afwijking kan zijn, dat Buwe als aanzienlijk grondbezitter al vroeg zijn opstrek vanuit de Oude Ee getrokken had en dat, als gevolg daarvan, de andere hoeven van Augustinusga er onder een kleine hoek tegenaan geren.

De tweede hoofdlijn die teruggaat op kloosterbezit in de venen, heeft te maken met lijnen die vanuit de uithof van Gerkesklooster bij de Schoole door de hoogvenen zijn getrokken in de richting van de kloostervenen van Buweklooster en de Lits bij Rottevalle. Hier in het zuiden stootte de gebiedsclaim op de vanuit tegenovergestelde richting komende opstrek van veeneigenaren in Smallingerland. Dat verklaart ook de knik in de Faasmagreppel, die tevens een kleine verandering van richting in de greppel met zich meebracht.

Jonger dan de hiervoor genoemde dorpsgrenzen is de grens tussen de dorpsgebieden van Harkema–Opeinde en Augustinusga. Harkema is een 13de-eeuwse afsplitsing van de parochie Augustinusga. De grens tussen Harkema–Opeinde en Augustinusga volgt dan ook de toen al aanwezige verkavelingsrichting.

Lijnen van de veenontginning

In hoofdstuk 3 zijn de fasen in de veenontginningen, die vanuit Surhuisterveen en vanuit Rottevalle plaatsvonden, beschreven. Op de relictencarta zijn de grenslijnen tussen de ontginningsblokken aangegeven. Omdat deze lijnen binnen de hoofdstructuren van de oude kloosterontginningen lopen, kunnen ze als secundaire lijnen worden beschouwd. Bij de vlakelementen zijn de ontginningsblokken ook genoemd, mede om de verkavelingsrichtingen tot hun recht te laten komen.

Binnen de genoemde occupatieblokken komen ook nog weer lijnelementen voor, die bepaalde fasen in de occupatiegeschiedenis weergeven. Een belangrijk voorbeeld van zo'n lijn is die welke binnen het dorpsgebied van Surhuizum staat aangegeven.

Oude Veenster Vaart

Behalve het Caspar Robles- of Kolonelsdiep zijn de kanalen primair gegraven voor turftransport en waterafvoer uit de venen. Als oudste kanaal kan worden aangemerkt de Oude Vaart of Oude Veenster Vaart, die min of meer evenwijdig loopt aan de Lauwers. Dit kanaal is in 1492 aangelegd door de inwoners van Surhuizum en de abdijs

Gerkesklooster. Het is niet onmogelijk dat de vaart al eerder bestond, zodat er eerder van een verbetering dan van een aanleg sprake is geweest (zie paragraaf 3.2.1.3). Wellicht werden er verschillende veenstroompjes in opgenomen. In het zuiden zou dat het stroompje door de Oude Jerden kunnen zijn.³ Gelet op het feit, dat bij de Surhuizumermieden een zandkop wordt doorsneden, is de Oude Vaart over het geheel genomen echter zeker geen natuurlijke waterloop.

Nieuwe Vaart of Compagnonsvaart

De Nieuwe Vaart of Compagnonsvaart is een in de jaren dertig en veertig van de 17de eeuw gegraven rechte verbinding tussen Surhuisterveen en het Kolonelsdiep. Zij verving de Oude Veenster Vaart als belangrijkste afvoerkanaal van turf (zie paragraaf 3.2.1.4).

Hoofd- en dwarswijken

In het verveningsgebied ontstond een groot aantal grotere en kleinere hoofd- en dwarswijken (zie paragraaf 3.2.1.4). Veel van die wijken zijn nog als smalle sloten in het veld aan te wijzen. De grotere wijken zijn deels nog als brede sloten of kanaaltjes in het terrein aanwezig. Op de relictkaart zijn de herkenbare hoofd- en dwarswijken aangeduid, zoals de Bakkerijwijk en de Lange Wijk bij Rottevalle, de Verlaats- of Skoallewyk bij Houtgehage, de Opgaande Wijk (tegenwoordig Dwarsdiep genoemd), de Kostverlorenwijk bij Boelenslaan en de Baukewijk onder Harkema.

Als 18de-eeuwse veenkanalen kunnen worden genoemd de Tiltje- of Compagnonswijk en de Broeksterwijk, die het laagveen bij Augustinusga en Surhuizum, ten zuiden van het Kolonelsdiep, ontsloten. De Broeksterwijk is in recente tijd opgenomen in het omgelegde tracé van de Oude Vaart.

Caspar Robles- of Kolonelsdiep

Behalve als vaarverbinding tussen Friesland en Groningen is het Caspar Robles- of Kolonelsdiep ook van betekenis geweest voor het turftransport naar gebieden buiten de gemeente. De ouderdom van het Kolonelsdiep is niet precies bekend. Rienks en Walther zijn van mening, dat het in 1508 genoemde "nije Colmerdiep", als schakel in de scheepvaartverbinding tussen Kollum en het Bergumermeer, op het Kolonelsdiep betrekking heeft. De opvatting van de schrijvers, dat dit kanaal zou zijn aangelegd in het tracé van een natuurlijk stroompje wagen we te betwijfelen. De rechte loop van het kanaal wijst niet op een natuurlijk stroompje. Bovendien vertoont de bodemkaart geen aanwijzingen, dat er van een oude bedding sprake zou kunnen zijn. Het Diep doorsnijdt de betrekkelijk hoge zandopduiking bij de Tjoele. Ook van afwijkingen in verkavelingsrichting, zoals bij andere oude stroompjes wel het geval is, is hier geen sprake. In recente tijd is het kanaal aanzienlijk verbreed en zijn alle kenmerken van het oude kanaal verdwenen.

Het Kolonelsdiep overschreed de provinciegrens aanvankelijk op een andere plaats dan tegenwoordig. Het Oud Kolonelsdiep liep door de laagte tussen Doezum en Lutkegast in de richting van de Oude Vaart, ter hoogte van Surhuizum. De vaarroute volgde de Oude Vaart tot bij Gerkesklooster en boog dan westwaarts, waar het kanaal weer Kolonelsdiep heette. Op de relictkaart hebben we dit Oud Kolonelsdiep aangegeven. Het huidige tracé van het Kolonelsdiep ontstond pas in 1654, toen tussen Stroobos en Groningen de trekvaart werd aangelegd, die naar het noorden toe aansloot op de trekvaart naar Dokkum. Op de kaart van Schotanus/Halma (1718) staat het oude verloop aangeduid als "*Kornel Robles Diept droog*". Het tracé is thans niet meer dan een sloot.

Overige waterlopen

De Oude Vaart, die van Monniketille naar het zuiden langs de grens tussen Harkema-Opeinde en Drogeham loopt, is nog steeds als kanaal aanwezig. Op de Eekhoffkaart van 1844 staat het verlengde van deze Oude Vaart in zuidelijke richting aangegeven als "Waterlossing de Ee" (vergelijk paragraaf 3.2.1.3, noot 64). Ook deze waterlossing is nog zichtbaar aanwezig.

De Omloopsterwijk ten zuiden van Surhuisterveen is vrijwel geheel verdwenen onder de nieuwe woonwijken van het dorp. Slechts een zeer klein stukje is nog intact. Het verlengde van de wijk, in de vorm van een sloot en tenslotte een greppel, is in de verkaveling en in het terrein nog zichtbaar. Het aflopen van het terrein in de richting van dit waterloopje versterkt het landschappelijk effect.

Als relictten van oude waterwegen zijn voorts nog aangegeven de Opvaart naar Augustinusga en de Buitenposter Vaart. Deze beide opvaarten moeten dateren van de tijd na de aanleg van het Kolonelsdiep, die in het begin van de 16de eeuw plaatsvond.

De Drogehamstervaart is gegraven in 1891. Dit kanaal was vooral van betekenis voor de afvoer van het bekende "Hamster zand". Via deze vaart werden ook stratendrek en terpaarde aangevoerd, die als meststoffen over het bouwland werden uitgespreid.

Dijken

In paragraaf 3.2.1.3 hebben wij uiteengezet waarom het bestaan van de door Rienks en Walther aangegeven dijken langs de Oude Ried ten westen van Lutkepost in twijfel kan worden getrokken. Ook hebben wij bedenkingen geuit tegen de veronderstelde aanwezigheid van dijken ten oosten van Lutkepost bij de hoge kleirug van De Dijken. Als inversierug is het tracé van de Oude Ried nog duidelijk herkenbaar, van dijken ontbreekt echter elk aannemelijk spoor.⁴ Het feit, dat een weg in het Fries zowel 'wei' als 'dyk' wordt genoemd, heeft waarschijnlijk aan de verwarring meegewerkt. De Oude Friese Dijk langs de Lauwers is thans grotendeels afgevlakt en kan nog slechts als lijn in de percelen worden gevolgd. Ook bij de Friese Dijk rijst de vraag, of hier niet eerder sprake is van een weg die enigszins verhoogd werd aangelegd om hem begaanbaar te houden, dan van een waterkerende dijk. Dat de verhoogde weg ook als waterkering dienst kon doen bij extra hoge waterstanden, was "mooi meegenomen". De Friese Dijk vormde de weg van Stroobos naar Surhuisterveen. Deze weg is als zandpad in het zuidelijk deel onder Kortwoude nog intact en heet daar Fryske Dyk. Op de relicttenkaart is deze als "oude weg" aangeduid.

Wegen

De wegen, die op de kaart van Schotanus-Halma van 1718 zijn aangegeven, zijn op de relicttenkaart als oude wegen aangeduid. Ten zuiden van de lijn Drogeham-Surhuisterveen waren rond 1700 nog geen wegen. In dat gebied dienden de veenkanalen en wijken als transportmogelijkheden.

Als oude hoofdroutes moeten worden beschouwd:

- a. de weg van Kooten via Drogeham naar Augustinusga;
- b. de weg van Augustinusga via Surhuizum naar Kortwoude en dan via de Kortwouder Tille in de richting van Groningen;
- c. de weg van Gerkesklooster, via de Dijkhuisterweg en Bruggelaan in de richting Surhuizum en uiteindelijk Kortwoude/Surhuisterveen;
- d. de Friese Dijk, op de waterkering langs de Lauwers; hiervan is alleen het zuidelijke

- stukje nog intact;
- e. de weg Buitenpost via Lutkepost in de richting Dijkhuisterweg en Bruggelaan;
  - f. de weg van Buweklooster zuidwaarts als toegang tot de klooster bezittingen.

De andere oude wegen dienden voornamelijk tot de ontsluiting van kleine buurschappen, bijvoorbeeld Hamsterhorn. Andere wegen liepen evenwijdig aan een kanaal, zoals de Stroobosser Trekvaart en de Compagnonsvaart. Bij de eerste gaat dat zeker terug op de trekweg.

Op de relictencarta zijn voorts jongere wegen aangeduid. Deze zijn ontleend aan de Eekhoffkaart van 1844. Overgenomen zijn de "wegen en opreden". Bij Surhuizum en Augustinusga staan de hooiwegen aangegeven. In het zuidelijk deel van Achtkarspelen en bij Houtgehage zijn in 1844 ook jongere wegen aangegeven. Dat gebied was toen al meer bewoond geraakt, waardoor er een behoefte aan wegen was ontstaan. In dit zuidelijk deel van Achtkarspelen, alsmede bij Houtgehage, is het wegenpatroon geheel geënt op het wijkenpatroon.

Kerkepaden en andere voetpaden

Zoals in veel andere streken was het ook in het middeleeuwse Friesland een verplichting om – bij afwezigheid van grote doorgaande wegen – aparte kerkepaden in stand te houden. Zo'n kerkepad diende voor de levenden als een pad waarlangs men ter kerke ging, en voor de doden was het een lijkweg naar het kerkhof.⁵

Eekhoff geeft op zijn kaart van 1844 verschillende van deze paden aan. Ze contrasteren door hun kronkelige schuine loop met het regelmatige patroon van de opstreckende verkaveling. In Surhuizum en Drogeham benadrukten de kerkepaden, respectievelijk vanuit Ophuis en Westerland en Hamshorn, daardoor duidelijk de centrumfunctie, die de kerk in het dorpsgebied vervulde. Wij geven op de relictencarta de door Eekhoff vermelde kerke- en andere voetpaden, die tegenwoordig grotendeels zijn verdwenen, als een aparte categorie aan.

Houtwallen

In het onderzochte gebied komen houtwallen met name voor in het dorpsgebied van Drogeham. Rond Harkema-Opeinde wordt er ook een aantal aangetroffen, maar aanzienlijk minder dan bij Drogeham. Houtwallen komen voor op de hogere gronden, waar sloten en greppels met slechts een houtsingel niet toereikend waren als veekering. Behalve als veekering deden de houtwallen binnen het boerenbedrijf ook dienst als leveranciers van brandhout en geriefhout. De meeste van deze houtwallen, die hier ook wel 'dykswâlen' worden genoemd, zijn nog begroeid. Met of zonder begroeiing vormen deze aarden wallen opvallende elementen in het landschap. Op de bijgevoegde relictencarta zijn de houtwallen als relict van het agrarisch bedrijf aangeduid. Hierbij moet worden aangetekend, dat de houtwallen in het huidige agrarische bedrijf nog wel een functie hebben als veekering. Prikkelraad heeft echter de kerende rol van de dichte struikbegroeiing voor een belangrijk deel overgenomen.

Houtsingels

Als randbeplanting van percelen langs sloten en diepe greppels komen in het onderzochte gebied voornamelijk elzensingels voor. Op de relictencarta zijn alle houtsingels aangegeven, die op de meest recente topografische kaart 1:25.000 staan vermeld.

De houtsingels worden aangetroffen op de zandgronden en markeren globaal de hoogtelijn van 0 meter NAP. Evenals de houtwallen zijn de singels te beschouwen als elementen, die bij het agrarisch bedrijf in deze streek behoren. Als leverancier van brandhout – tegenwoordig haardhout – zijn de singels nog steeds van belang.

4.3.2 Lijnelementen Jistrum

Dorpsgrenzen

De grens tussen Jistrum en Opperkoten strekt zich als een rechte lijn in het landschap uit. Zij wordt geaccentueerd door houtsingels, houtwallen en een greppel. Daardoor is de visuele herkenbaarheid groot. De verschillen in kavelrichting ter weerszijden vallen bovendien op.

De grens tussen de dorpsgebieden van Jistrum en Kooten is in het veld langs de greppels wel te volgen, maar vormt door haar slingerend verloop geen opvallend element in het landschap. Hetzelfde geldt voor de grens tussen Jistrum en Schuilenburg, die overigens voor een deel net buiten het plangebied loopt. De grens werd vanouds gevormd door de Bargesloot.

Waterloop

De opvaart naar het dorp is de enige waterloop van betekenis, die op de relictenkaart is aangegeven. Over de ouderdom is niets bekend.

Wegen

De wegen welke op de kaart van Schotanus–Halma van 1718 staan aangegeven, zijn thans alle nog aanwezig. Als een bijzondere weg moet worden genoemd de Driftweg, die helemaal rondom de Ies loopt. Over deze weg werd het vee naar de Warhernen en de heide geleid. Alle onderdelen van het voormalige bouwland – de Ies, de Oegekamp en Gaasten en het Kortland – werden rondom door wegen begrensd. Ook de diagonaal over de es lopende Iesweg moet al een oude weg zijn. Als verbindingen tussen de verschillende dorpen zijn aangegeven de Opperkootsterweg, de Miedweg, die op de Schotanuskaart als Oude Rijdweg staat aangeduid, en de weg tussen Kooten en Jistrum. Als wegen van bovenlokaal belang zijn aangegeven de Oude Zomerweg en de Harsteweg, die deel uitmaakten van de verbinding Leeuwarden richting Groningen. In 1830 is de Nieuwe Weg aangelegd die ons onderzoeksgebied in het noorden begrenst. Binnen ons gebied ligt voorts nog een klein stukje van het Wyldpaad.

Houtwallen en houtsingels

Op de relictenkaart zijn alle houtwallen aangegeven, die op de meest recente topografische kaart zijn vermeld. Over hun ouderdom kunnen geen stellige uitspraken worden gedaan. Het is wel duidelijk dat zij vooral voorkomen op de hogere gronden, waar sloten of diepe greppels met een houtsingel niet voldoende waren om het vee te keren. Wij hebben geen onderscheid gemaakt tussen de houtwallen die op de eerste TMK van 1854 voorkomen en de houtwallen die we daarbuiten op latere kaarten aantreffen. De reden hiertoe was, dat er geen zekerheid bestaat, dat alle houtwallen in 1854 ook daadwerkelijk door de cartografische verkenners zijn waargenomen en gekarteerd. Met andere woorden: vanwege de mogelijk onvolledige kartering in de vorige eeuw is het

moeilijk een gefundeerd onderscheid tussen jongere en oudere houtwallen aan te brengen.

Op de relictkaart zijn de houtwallen en de hout- of elzensingels als relict van het agrarisch bedrijf aangeduid. Hun visuele herkenbaarheid draagt bij tot het relict karakter.

4.4 Vlakelementen

4.4.1 Vlakelementen Achtkarspelen

Oude bewoningsconcentraties

Op de relictkaart zijn de bewoningsconcentraties onderscheiden in drie soorten. Als eerste categorie kunnen we de geconcentreerde dorpsbebouwing anno 1718 van Drogeham, Augustinusga en Surhuizum aanmerken. In deze bebouwing ligt ook de kerk. Alle drie de dorpen kunnen worden aangeduid als lineaire wegnederzettingen. In Drogeham was als een bijzonder element een brink aanwezig. Op het kadastrale minuutplan van Drogeham van 1832 (zie de kaart in paragraaf 4.2) en op de Eekhoffkaart van 1844 is duidelijk sprake van een centrale ruimte in het dorp, met kruisende paden daaroverheen. In het begin van de 20ste eeuw zijn de bomen op de brink geveld en zijn woningen op de vrijgekomen ruimte gebouwd.

Een tweede categorie vormen de oude bewoningsassen buiten de dorpskern. We hebben de gegevens over hun ruimtelijke begrenzing ontleend aan de Schotanus-Halma kaart van 1718. Enkele van die assen zijn thans nog als bewoningsassen met bebouwing herkenbaar. Ten westen van Drogeham, in het dorpsgebied van Harkema-Opeinde, ten zuidwesten van Augustinusga en in de "taartpunt" van Surhuizum zijn thans geen of nagenoeg geen panden meer aanwezig. In de verkaveling ter plaatse is in blokvormige percelen, soms met een bochtige begrenzing, een spoor van de oude bewoning te herkennen. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de plek in de zojuist genoemde taartpunt bij Surhuizum, waar Schotanus "*stemdragende stellen*" op de kaart aangeeft. Of bij de Tjoele ook van een oude bewoningsas mag worden gesproken, kan op basis van het beschikbare kaartmateriaal niet met zekerheid worden gezegd. Daarom is die locatie ook niet als zodanig aangeduid. De aanwezigheid van het oude kerkhof en de huisplaats van de oude hoeve De Tjoele, alsmede de blokvormige percelen ter plaatse, maken een meer uitgebreide bewoning wel waarschijnlijk (zie ook par. 3.2.1.2).

Als derde categorie van bewoning is de heidedorp-nederzetting aangeduid. Voor de typering en het ontstaan kan worden verwezen naar paragraaf 3.2.3.1. Op de relictkaart is geen scherpe omgrenzing van dit nederzettingstype aangegeven, omdat nauwelijks valt aan te wijzen, waar kleine boeren enerzijds en arbeiders anderzijds zich op het afgegraven hoogveengebied een karig bestaan trachtten te verwerven. Zonder een nader bronnenonderzoek is het aangeven van de grens in feite niet mogelijk. Dat geldt in het bijzonder, wanneer we nauwkeurig de percelen willen aangeven waar arme arbeiders, paupers en andere maatschappelijk uitgestotenen in heidehutten probeerden te overleven. Wij hebben er daarom voor gekozen die gebieden als heidenederzettingen aan te geven, welke in 1926 een dichte verspreide bebouwing hadden – en deze ook nu nog hebben – en die bovendien worden gekenmerkt door veel kleine percelen. Wellicht zouden op basis van die methode nog meer kleine stukjes van het gebied bij de Trije Roeden en het Wildveld tot het voornoemde nederzettingstype kunnen worden gerekend. De tussenliggende grote

percelen hebben ons er echter van weerhouden de gehele Surhuisterveenster heide tot dit type te rekenen.

Ontginnings- en verkavelingsblokken

Op grond van de occupatiegeschiedenis en de verkaveling is onderscheid gemaakt in vijf soorten vlakelementen. Binnen elk van deze vlakelementen is sprake van een kenmerkende verkaveling. Het betreft achtereenvolgens:

- a. de lineaire occupatieblokken van de oude dorpen en kloosters;
- b. de blokken van de oude veenontginningen;
- c. de vroege, kleinschalige veenontginningen bij de veenstroompjes;
- d. de kreekkruggen met blokverkaveling;
- e. de jonge, ingepolderde en herverkavelde laagveenontginningen.

Occupatieblokken van de oude dorpen en kloosters

De oude juridische grenzen van dorpen en kloosterbezittingen zijn als lijnelementen aangegeven. Hoe ze tot stand zijn gekomen, is in hoofdstuk 3 uitvoerig beschreven. De door deze lijnelementen omsloten gebieden worden gekenmerkt door een doorlopende, parallelle of waaierende verkaveling met een duidelijke hoofdrichting. Waar sprake is van een voortzetting van de kenmerkende structuur over de grenzen van het plangebied heen, is zo'n historische relatie aangeduid met een dubbele pijl.

Als occupatieblokken worden onderscheiden:

- De Buitenposter mieden met parallel lopende verkaveling.
- Het grondgebied van Augustinusga, met uitwaaierende verkaveling vanaf de Oude Ried; ten zuiden van het Kolonelsdiep bij Gerkesklooster is plaatselijk een meer onregelmatige blokverkaveling aanwezig, die aansluit bij en overeenkomt met de blokverkaveling op de kleigronden ten noorden van dit dorp.
- Het grondgebied van Surhuizum. Binnen het dorpsgebied zijn drie verkavelingsrichtingen te onderscheiden: de convergerende waaier vanuit de Lauwers, de licht divergerende verkaveling loodrecht op de huidige dorpsas en de evenwijdige verkaveling in de taartpunt. Tussen de eerste twee en de laatstgenoemde is een secundaire structuurlijn als lijnelement aangegeven. In de hoek van de Miedweg en de Rysloane is ook zo'n secundaire structuurlijn aangegeven, en wel op het punt waar de verkaveling een hoekverdraaiing maakt.
- Het gebied van Kortwoude: een evenwijdige, licht divergerende verkaveling vanaf de Lauwers.
- Het gebied van Buweklooster. Hier is sprake van een bijna parallelle verkaveling die zich in zuidwaartse richting voortzet tot aan het Jachtveld. Als gevolg van de heidedorp-ontginning is bij Harkema-Opeinde binnen die hoofdkavelrichting sprake van een blokverkaveling. Tussen de Lange Wijk en de Fjouwer Roeden zet die hoofdrichting zich door tot aan de Faasmagreppel. In dit zuidelijk deel van het kloostergebied doen de gevolgen van de veenontginning zich gelden in de kavelrichting. Bij de categorie veenontginningsblokken komen we daar nader op terug.
- Het gebied van Drogeham, dat gekenmerkt wordt door een evenwijdig opstreckende verkaveling vanaf de weg. Binnen dit dorpsgebied is als aparte categorie onderscheiden een onlangs herverkavelde laagveenontginning in de Hamster Mieden.
- Het zuidelijke klooster-veenontginningsblok van Surhuisterveen. Dit grote blok is onderverdeeld in oude veenontginningsblokken, die te maken hebben met de

grootscheepse veenexploitatie in de 17de en 18de eeuw.

Blokken van oude veenontginningen

In paragraaf 3.2.1.4 zijn de fasen beschreven die landschappelijk kunnen worden onderscheiden in de grootscheepse exploitatie van het hoogveen, welke in de 17de en 18de eeuw vanuit Surhuisterveen en vanuit Rottevalle werd ondernomen. De verschillende fasen zijn als vlakelementen herkenbaar. Elk blok vertoont een eigen kavelstructuur, die in sterke mate is beïnvloed door het rechtlijnige wijkensysteem van de veenaafgraving. Die kavelstructuren hebben per blok hun definitieve vormen waarschijnlijk pas bij de agrarische ingebruikneming gekregen. De onderscheiden blokken zijn op de relictkaart aangeduid met de letters en Romeinse cijfers, die in paragraaf 3.2.1.4 zijn gehanteerd.

Op basis van de ouderdom en de regelmatigheid van de verkaveling zijn op de relictkaart twee soorten veenontginningsblokken als historisch-geografische vlakelementen onderscheiden. Als eerste vlakelement van deze aard geven wij de vroege, kleinschalige veenontginningen aan, die vanuit veenstroompjes werden aangevat. Bij Surhuisterveen zijn zulke vlakelementen aanwezig bij de Jerden en bij de Omloopsterwijk (blok I). Bij Rottevalle vinden we bij twee stroompjes eveneens dergelijke vroege, kleinschalige veenontginningen (blok A). De verkaveling hiervan is onregelmatig, met een gerichtheid op de stroompjes.

Kreekruggen met blokverkaveling

De stroombeddingen van Lauwers en Oude Ried steken als inversieruggen boven de omgeving uit. Met name bij de Oude Ried is dat zeer opvallend. Beide inversieruggen gelden als relict van de vroegste occupatieassen in Achtkarspelen, en zijn daarom in cultuurhistorisch opzicht als bijzonder waardevol aan te merken. Daarenboven hebben ze ook een grote natuurwetenschappelijke betekenis. Door zijn breedte en bolle ligging springt de rug van de Oude Ried het meest in het oog. Een aantal percelen van deze hoge rug is voor kleiwinning afgegraven. Een van die afgegraven, lage percelen is beplant met een populierenbos.

Jonge, ingepolderde en herverkavelde laagveenontginningen

In onze eeuw zijn de Wijde Pet en een deel van de Hamster Mieden in een polder gelegd en herontgonnen voor agrarisch gebruik. De verkaveling in beide vlakelementen verschilt van die van het omringende gebied. Beide polders zijn echter landschappelijk geheel verschillend van karakter.

4.4.2 Vlakelementen Jistrum

In het onderzoeksgebied Jistrum zijn als vlakelementen onderscheiden de in paragraaf 3.3 beschreven onderdelen van het dorpsstoebehooren van Jistrum, alsmede de gebiedsdelen die behoren tot respectievelijk het dorpsgebied van Kooten en dat van Opperkoten.

Elk vlakelement wordt duidelijk zichtbaar door een weg of een greppel begrensd. De historische relaties met vlakelementen over de grenzen van het onderzoeksgebied heen, zijn op de relictkaart met dubbele pijlen aangeduid. Elk vlakelement wordt gekenmerkt door een bepaalde verkaveling en verkavelingsrichting.

Binnen het dorpsgebied van Jistrum zijn als vlakelementen aangegeven de oude

bouwlandcomplexen, De Geesten (A), de Oostelijke Velden (B), Oegekamp (C), de Ies (D) en het Kortland (E). De Geesten en de Oostelijke Velden worden gekenmerkt door een opstreekende strookverkaveling. De Ies vertoont een sterk bolle ligging, terwijl de andere vier gebiedjes een aflopend relief vertonen. In al deze vlakelementen speelt het reliëf een belangrijke, gezichtsbepalende rol.

Als oude hooilandcomplexen zijn aangegeven de Mieden (G) en de Broek (H). Beide bezitten een strookvormige verkaveling, die dateert van 1638. Het microreliëf is hier ook een belangrijk kenmerk. De Buurfenne (F) ten zuiden van de dorpsas en de Warhernen (I) zijn aangeduid als oude meenscharren. De voormalige heide (J), die ook in 1638 werd verdeeld, is als aparte categorie van het dorpstoebehoren onderscheiden. Het gebiedje, aangeduid met K, is te beschouwen als een kleine, vroege heide-ontginning.

Al deze vlakelementen tezamen vormen – historisch gezien – een samenhangend geheel. Samenhangend ook, in zoverre het de oorspronkelijke bestaanswijze van de Jistrumer boeren met hun gemengde bedrijven landschappelijk weerspiegelt.

4.5 Waardering

4.5.1 Werkwijze

Vrijwel elk stukje van het Nederlandse grondgebied heeft al een langere of kortere geschiedenis van menselijk ingrijpen achter de rug. Alle cultuurlandschappen dragen de sporen van geleidelijke aanpassingen aan de zich in de loop der tijden wijzigende economische en sociale behoeften alsmede aan de technische mogelijkheden om in die behoeften te voorzien. Het landschap is steeds aan veranderingen onderhevig. Als gevolg van die voortdurende aanpassingen zijn sommige elementen uit het landschap verdwenen en nieuwe eraan toegevoegd. In het huidige landschap treffen we daardoor sporen aan uit verschillende perioden. In dit historisch-geografische rapport hebben we die sporen of relictten benadrukt en aangegeven, welke de hoofdlijnen van de genese van het gebied weerspiegelen.

Bij de waardering van de historisch-geografische elementen en structuren gaat het er om tot uitdrukking te brengen, in hoeverre de thans nog aanwezige relictten een historisch-informatieve waarde hebben en in hoeverre zij in het huidige landschap nog als ruimtelijke structuren herkenbaar zijn. Daartoe worden de volgende criteria gehanteerd:

1. De gaafheid of mate van verandering. Dit aspect is van belang voor de historische informatiewaarde en de herkenbaarheid.
2. De mate van samenhang. Indien er bij een element sprake is van een historische samenhang met andere nog aanwezige elementen, dan betekent dat een extra toevoeging aan de waarde.
3. Het kenmerkend of karakteristiek zijn voor de Friese Wouden. Dit is van belang zowel voor de historische informatiewaarde als voor de herkenbaarheid, gezien vanuit een regionale gezichtshoek.
4. De zeldzaamheid binnen Nederland. De historische informatiewaarde en de herkenbaarheid komen hierin op een hoger, bovenregionaal schaalniveau aan de orde.

Aan de hand van deze criteria worden achtereenvolgens de twee onderzoeksgebieden Achtkarspelen en Jistrum en de deelgebieden daarbinnen, alsmede de onderscheiden

historisch-geografische elementen gewaardeerd.

4.5.2 *Stroomgebieden*

Twee stroomgebieden vormen de basis van de vroege occupatie en de landschapsgenese in het onderzoeksgebied. Enerzijds is er het stroomstelsel van de oost- en noordwaarts lopende Oude Ried en de Lauwers, van waaruit de bewoning en de ingebruikneming van Achtkarspelen hun beslag hebben gekregen. Anderzijds is er het stroomstelsel van de westwaarts lopende Wijde Ee, waarop Jistrum is gericht. De waterscheiding ligt ter hoogte van Kootstertille. De riviertjes in die stroomgebieden vormden de oriëntatie-assen van de ontginning. Dat is op zichzelf niet bijzonder. Overal in Nederland – en dichterbij: in Friesland – speelden stroompjes en waterwegen een belangrijke rol bij de ontsluiting van achterliggende gebieden. In Friesland kan bijvoorbeeld worden gewezen op de betekenis van de Boorne voor de ontginning van Opsterland, of op die van de Tjonger en de Linde voor de ontsluiting van de Stellingwerven. Voor de kennis van de occupatiegeschiedenis van het overgangsgebied van de lagere gronden naar het hogere zandgebied van het Drents Plateau, zijn de stroomgebieden en de daarin lopende riviertjes met de bijbehorende 'kavelwaaiers' in het algemeen zeer belangrijk. Belangrijker wellicht dan tot nu toe door historisch-geografen is beseft. In zoverre heeft de aldus onderzochte structuur, zowel van Jistrum als van Achtkarspelen, een attenderende historische informatiewaarde.

4.5.3 *Achtkarspelen*

Dit gebied is in twee deelgebieden te onderscheiden: een noordelijk en een zuidelijk deel. Het noordelijke deel, globaal boven de lijn Surhuisterveen-Harkema-Opeinde, is het gebied dat in de Middeleeuwen geoccupeerd werd. Ten zuiden van deze lijn ligt het voormalige hoogveengebied, dat sedert de 16de eeuw is ontgonnen en eerst in de Nieuwe Tijd steeds meer bewoond is geraakt.

De middeleeuwse occupatie en verkaveling hebben plaatsgevonden vanuit de Lauwers en de Oude Ried. De kavelwaaiers vanuit die stroompjes in de richting van de thans hogere zandgronden zijn gaaf bewaard gebleven. De grenzen van de oudste dorps territoria zijn onveranderd in het landschap herkenbaar. Ze kunnen worden onderscheiden in bochtige en strak rechtlijnige elementen. Als kromme lijnen zijn de oude stroompjes met hun zijtakken – als de afbakening van ontginningsgebieden – nadrukkelijk aanwezig, met name daar waar de met een dikke kleilaag gevulde voormalige stroombeddingen ten gevolge van inklinking van de omringende veenondergrond, boven het vlakke land uitrijzen. De inversierug van de Oude Ried, alsmede de smallere en daardoor iets minder in het oog springende stroombedding van de Lauwers, hebben overigens ook als geomorfologisch element een natuurwetenschappelijke waarde.

De lange rechte lijnen van de dorpsgrenzen tussen Augustinusga en Drogeham, tussen Augustinusga en Surhuizum en tussen Surhuizum en Kortwoude, alle in de vorm van brede sloten of greppels (homeren of waterlossingen) met ter weerszijden afwijkende kavelrichtingen, zijn al evenzeer duidelijk zichtbaar in het landschap.

In de door deze lijnelementen scherp begrensde ontginningsblokken kunnen voorts als kleine vlak- en puntelementen verschillende stadia in de bewoningsgeschiedenis van elk

blok in het landschap worden herkend. De oude kerkhoven duiden op plaatsen van oudere bewoningskernen, dichterbij de stroompjes. De ligging van de oude kerkhoven ten opzichte van de huidige dorpskernen met de kerk, bovendien binnen dezelfde verkavelingsstrook, verschaft informatie over de occupatierichting. Bij Kooten, Buitenpost, Augustinusga en Surhuizum is die structuur ook zichtbaar aanwezig. Binnen de blokken zijn voorts ook secundaire lijnen aanwijsbaar. Die kunnen te maken hebben met een latere onderverdeling, zoals de lijn, die de afscheiding van Harkema-Opeinde van Augustinusga laat zien. Het kunnen echter ook lijnen zijn, waar een reeds vroeg doorgetrokken kavellijn een andere opstrek frustreerde, al dan niet in relatie tot natuurlijke obstakels. De lijnen die het grondgebied van het voormalige Buweklooster omsluiten, zijn wel als primaire grenslijnen aangeduid. Deze licht divergerende grenslijnen omsluiten een opvallend ontginningsblok in Achtkarspelen. Samen met het als puntelement aangeduide kloosterterrein en de opstrek in zuidelijke richting vormen zij een herkenbare en historisch waardevolle structuur in Achtkarspelen.

Het kloosterterrein van Buweklooster is een bijzonder waardevol element. Het is namelijk een van de weinige middeleeuwse kloosterterreinen in Noord-Nederland, die niet door een gehele of gedeeltelijke afgraving zijn aangetast. Dat betekent ook, dat het bodemarchief hier waarschijnlijk nog vrij goed intact is. Hoewel een deel van het terrein thans als begraafplaats wordt gebruikt en daardoor voor archeologisch onderzoek niet toegankelijk is, zou zo'n onderzoek op het resterende deel van dit terrein waarschijnlijk een unieke gelegenheid bieden om een volledige indruk van het gebouwencomplex van het vroegere klooster te krijgen. Bijzondere beschermende maatregelen zijn hier daarom gewenst. In het kader van de planvorming ten behoeve van de landinrichting Achtkarspelen-Zuid is speciale aandacht voor dit kloosterterrein noodzakelijk.

De oude wegen in dit deel van Achtkarspelen 'doorsnijden' min of meer de hiervoor genoemde verkavelingsstructuur. Ook daaruit is af te leiden, dat deze wegen niet als ontginningsassen hebben gediend. Ze vormen de verbindingen tussen de verschillende dorpen en kleine bewoningsconcentraties.

Alleen voor het dorp Drogeham heeft de weg wel als ontginningsas gefungeerd. Drogeham is een jongere stichting vanuit Kooten. Laatstgenoemd dorp vertoont wel weer structurelementen die wijzen op occupatie vanuit een stroompje.

De hiervoor genoemde lijn-, punt- en vlakelementen vormen een samenhangend geheel binnen de respectievelijke dorpsgebieden of occupatie-eenheden. De afzonderlijke elementen, alsmede hun historische relaties, tonen ons de genese van het landschap van dit deel van Achtkarspelen. Het totaal van die herkenbare structuren, van die naast elkaar liggende dorpsgebieden, draagt bij aan de hoge waarde, die aan dit gebied kan worden toegekend.

Het oude bewoningsgebied wordt bovendien nog doorsneden door een aantal lineaire elementen, die geen directe relatie hebben met het gebied zelf. De hoogveenontginning ten zuiden van dit gebied heeft geleid tot het graven van de Oude Vaart en de Compagnonsvaart. De Oude Vaart is gegraven ten behoeve van de turf- en de waterafvoer uit de eerste veenontginningen in het gebied waar Surhuisterveen ontstond. De grootscheepse turfwinning in 17de en 18de eeuw leidde tot de aanleg van de Compagnonsvaart. Ook het oude Kolonelsdiep vertoont geen relatie met dit deelgebied. De genoemde kanalen dienden slechts als doorvoerroute van goederen van elders. De Oude Vaart en de Compagnonsvaart zijn voor de geschiedenis van geheel Achtkarspelen echter

wel waardevolle relictten.

Het tweede door ons onderscheiden deelgebied is het voormalig hoogveengebied ten zuiden van de lijn Surhuisterveen-Harkema-Opeinde. Dit gebied vertoont diverse stadia van de veenafgraving. De begrenzing van Achtkarspelen in het zuiden en het zuidwesten gaat terug op de opstrek die het Gerkesklooster vanuit de Schoole bij Surhuisterveen en het Buweklooster uit het noorden over het hoogveen hebben doen gelden. Naast die grenslijnen is de oostelijke grenslijn van Buweklooster, waar de lijnen van Gerkesklooster schuin op afstompen, als historisch waardevol aan te merken. Eveneens waardevol zijn de rooilijnen die in het uiterste zuiden de concessies of claims op het hoogveen begrepsden, zoals de Hillemagreppel en de Faasmagreppel.

De oudste, kleine veenontginningen rond de natuurlijke stroompjes bij Surhuisterveen en Rottevalle vormen door hun van de omgeving afwijkende verkaveling – die overigens ook op die stroompjes is georiënteerd – waardevolle vlakelementen. De grote veenontginningen, die sedert de 16de eeuw hebben plaatsgevonden, zijn geheel geënt op vaarten en wijken, die zich rechtlijnig hebben gevoegd naar de hoogtelijnen in deze streek. De verschillende concessies waarin dit gebied aan snee is gekomen, worden elk gekenmerkt door een hoofdwijk en een eigen verkavelingsrichting. De wegen zijn in hoofdzaak uit recentere tijd. In dit gebied komen nog veel zandwegen voor. De ontsluitings- en de verkavelingsstructuur vormen een samenhangend geheel. De hoofdwijken zijn als brede waterlopen herkenbaar. De zijwijken zijn doorgaans als slootjes nog herkenbaar. Het wijkenpatroon is echter ondergeschikt geraakt aan de wegenstructuur. Als relictten van de hoogveenontginning zijn de wijken waardevol.

Als hoogveenontginningsgebied is dit gebied niet zeldzaam binnen de Friese Wouden of binnen Nederland. Wat dit gebied echter een bijzondere historische waarde bezorgt, is een ontwikkeling uit een recent verleden. In tegenstelling tot de hoogveengebieden in Groningen en Drenthe waren de verveners hier er niet toe verplicht om bruikbare landbouwgrond achter te laten na afgraving van het veen. Het afgegraven terrein, dat gekenmerkt wordt door een opvallend reliëf, bestond uit een arme zandondergrond, die tot heide werd. Op deze waardeloze landbouwgrond ontstonden de heidedorpen van keuters, arbeiders en maatschappelijk uitgestotenen. De aanwezigheid van dit nederzettingstype maakt dit hoogveenontginningsgebied tot een bijzonder relict van de economische en sociale geschiedenis.

De heidedorp-ontginningen zijn als vlakelementen apart aangeduid.

Binnen het onderzoeksgebied Achtkarspelen verdienen tot slot nog drie elementen de aandacht: de houtwallen, de houtsingels en de dobben. Op de relicttenkaart zijn de houtwallen en de houtsingels als lijnelementen van agrarische oorsprong aangeduid. De houtwallen, die lokaal ook wel "dykswallen" worden genoemd, worden uit cultuurhistorisch oogpunt steeds waardevoller. In de Noordelijke Wouden komen ze nog veel voor. In het onderzoeksgebied vindt men ze vooral rond Drogeham. De waarde komt niet zozeer voort uit de ouderdom – sommige zijn vrij recentelijk nog aangelegd –, maar met name uit het steeds schaarser worden van dit soort perceelsscheidingen op de hoge zandgronden in Nederland.⁶

De houtsingels op de perceelsscheidingen zijn uit visueel landschappelijk oogpunt belangrijke elementen. De cultuurhistorische betekenis ontleen deze elementen aan hun vroegere functie als houtleveranciers binnen het agrarisch bedrijf in deze streek. Als

historisch-geografisch element worden de singels doorgaans lager gewaardeerd dan de houtwallen, waarschijnlijk omdat ze (nog) minder schaars zijn. Hun aanwezigheid is echter van groot belang voor het karakter van het landschap in het onderzochte gebied.

De dobben, die op de relictenkaart zijn onderscheiden in de kleinere veedrinkdobben op de hogere zandgronden en de grotere dobben, die ontstaan zijn na veenwinning uit pingoruïnes, zijn om hun landschappelijke, hun agrarisch-historische en hun natuurwetenschappelijke waarde als waardevolle puntelementen aangeduid.

4.5.4 Jistrum

Het herinrichtingsgebied Jistrum omvat vrijwel het gehele dorpsgebied van Jistrum en twee stukjes van de dorpsgebieden Kooten en Opperkoten. De drie delen kennen elk hun eigen genese, waarbij erop moet worden gewezen, dat Opperkoten en Kooten onderling wel historische relaties vertonen. De onderzochte stukjes Opperkoten en Kooten zijn echter zo klein ten opzichte van de rest van hun dorpsgebieden, dat een beschrijving en een waardering van de daarin aanwezige historisch-geografische elementen niet een volledig beeld geven van de wordingsgeschiedenis van die dorpen.

De juridische grenzen tussen Jistrum, Opperkoten en Kooten zijn in het terrein zichtbaar. Deze grenzen dienden behalve als dorpsgrenzen tevens als grens tussen twee gemeenten en daarenboven in de Middeleeuwen ook nog als grens tussen twee bisdommen. Met name de rechte lijn tussen Opperkoten en Jistrum is een duidelijke markering en verwijst naar de verschillen in genese. De grens tussen Kooten en Jistrum is minder opvallend. Als greppel en sloot is deze wel zichtbaar, maar de hoekige loop is zonder kaart moeilijk te volgen. Het opdringen van Kooten in het 'natuurlijke' dorpsgebied van Jistrum geeft wel een indicatie voor de relatieve ouderdom en de belangrijkheid van beide dorpen. De grenzen tussen Jistrum, Opperkoten en Kooten zijn dus elementen met een belangrijke historische informatiewaarde.

In het deelgebiedje Opperkoten vormen de houtwallen, houtsingels en dobben waardevolle elementen. Ook een stukje van een oude weg, de Harsteweg, is als waardevol relict aan te duiden.

Het dorpsgebied van Jistrum bestaat uit een aantal onderdelen, die de genese van het landschap en de fasen in de ontwikkeling van dit dorp weerspiegelen. Het akkerlandcomplex op de Geesten, met daarbij de oude hoeven op de as bij de kerk, vormt de oudste kern van Jistrum. Qua verkaveling en voormalig bodemgebruik sluiten de iets jongere Oostelijke Velden daarbij aan. De samenhang in ruimtelijke structuur tussen die twee vlakelementen is zeer belangrijk. De kamponginningen aan de westzijde van het dorp, die aaneengroeiden tot de "ies", zijn waarschijnlijk niet zo oud als de Geesten. Zowel het aanzien als de structuur van de Ies heeft ertoe geleid, dat Jistrum steeds als een esdorp is getypeerd. Jistrum had alle kenmerken van een Drents esdorp, inclusief de andere vormen van dorpsstoebehooren zoals hooiland, meenscharweide en ruig heideveld. Al deze delen, die we als afzonderlijke vlakelementen hebben aangeduid, waren binnen het voormalige agrarische systeem van gemengde bedrijven functioneel aan elkaar gebonden. Een dergelijke structuur wordt ook gevonden bij andere dorpen rondom het Bergumermeer. Zij is dus niet uniek. De onderdelen van het dorpsstoebehooren zijn in Jistrum echter het gemakkelijkste te herkennen. Dat draagt bij aan de historische informatiewaarde en de herkenbaarheid.

Binnen Nederland komen esdorpen op de hoge zandgronden nog veelvuldig voor. Men kan dus in nationaal opzicht niet zeggen, dat Jistrum een bijzonder nederzettingstype vertegenwoordigt. In de Friese Wouden is een es-achtig nederzettingstype wel een uitzonderlijk fenomeen en is daarom regionaal van waarde. Onzes inziens ontleent Jistrum als nederzettingstype zijn waarde vooral aan de combinatie van lineaire nederzetting met strokenverkaveling en een kampachtige ontginning. Door deze combinatie wordt de indruk gewekt, dat Jistrum een oud (Drents) esdorp is, maar dat is niet het geval. Jistrum is waarschijnlijk zelfs jonger dan de strookvormig verkavelde dorpen van Achtkarspelen.

De onderscheiden soorten oude cultuurgrond van Jistrum zijn door duidelijke begrenzingen en afwijkende verkavelingsrichtingen herkenbaar. Oude wegen, waarvan vele nog onverhard zijn, zoals de Driftweg die de Ies omsluit, dragen in belangrijke mate bij tot het completeren van de samenhang tussen de verschillende vlakken. Het onverhard zijn van die wegen draagt ook nog weer bij tot de historische informatiewaarde. In Jistrum is dus duidelijk sprake van een structuur van samenhangende historisch-geografische elementen. Deze elementen, hun onderlinge begrenzingen en overgangen en de structuur waarvan zij deel uitmaken zijn gaaf en de historisch-informatieve waarde is daardoor groot.

Noten

1. Volgens mededelingen van oude dorpsbewoners is van dit perceel een toplaaq afgegraven en gebruikt voor de ophoging van een laag gelegen perceel. De afgevoerde grond zou veel skeletresten hebben bevat.
2. De Lauwers wordt als grens tussen Westerlauwers Friesland en Groningen bijvoorbeeld genoemd in de *Lex Frisionum*, die van ca. 800 dateert.
3. In 1619 wordt het kanaal bij Surhuisterveen het Nieuw Jetsterdiep genoemd (Van der Molen, *Turf uit de Wouden*, 47).
4. Onze zienswijze wordt bevestigd door de bevindingen van de bodemkundige, ir. S. de Haan uit Buitenpost, die langs de Oude Ried tal van dwarsprofielen heeft geboord en daarbij geen enkel spoor van dijklichamen aantrof.
5. Een overzicht van de betreffende wettelijke bepalingen geeft: Glazema, *Gewijde plaatsen*, 273-276. Overigens dient men dit werk met grote voorzichtigheid te gebruiken.
6. Op bladzijde 34 van de Grote Bosatlas, 50ste editie, staan twee kaartjes, waarop staat afgebeeld het percentage door houtwallen, bomenrijen en heggen omgeven percelen in Nederland in respectievelijk 1900 en 1980. Het areaal met een hoog percentage van dergelijke percelen is behalve in Achtkarspelen dramatisch teruggelopen. Het unieke en ongeschonden karakter van de houtwallen en singels in Achtkarspelen wordt daardoor nog eens onderstreept.

5 Samenvatting

In dit rapport wordt verslag gedaan van een onderzoek naar de historische geografie van de landinrichtingsgebieden "Achtkarspelen-Zuid" en "Eestrum" (Jistrum). Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van alle beschikbare literatuur, archiefbronnen en kaartmateriaal. In deze samenvatting verwijzen de noten naar de paragrafen waar de betreffende aspecten uitgebreid zijn behandeld.

Voor beide gebieden geldt, dat de landschapsgenese sterk bepaald is door de afstroming van kwel- en regenwater. Jistrum lag aan de bovenloop van het naar het westen lopende afvoersysteem van de Wijde Ee en was daardoor georiënteerd op het daaromheen geformeerde Tytsjerksteradiel. Achtkarspelen vormde een stroomgebied op zichzelf. Het voerde zijn water af via Lauwers en Oude Ried. De fysische geografie van Achtkarspelen toont ons dan ook een min of meer afgerond landschap met alle elementen binnen zeer korte afstand van elkaar: een inmiddels verdwenen hoogveenpakket op de hoogste delen en een zanddek, aflopend in een (laag)veenstrook, met een zeelei-afzetting aan de noordzijde welke ter weerszijden van de afvoerstroompjes enigszins het veen inwig en bedekt.¹

Achtkarspelen

Behalve een rationele blokverkaveling in het voormalige hoogveengebied in het zuiden en een klein stukje onregelmatige blokverkaveling in het zeeleigebied van Lutkepost tot voorbij Gerkesklooster, vinden we in Achtkarspelen vooral de voor laag Nederland zo karakteristieke strokenverkaveling.² Een van de te onderzoeken problemen voor Achtkarspelen betrof het verloop en de richting van de occupatie waaruit die strokenverkaveling voortkwam, alsmede de rol die de riviertjes daarbij speelden. De nederzettingen die men hier aantreft zijn te typeren als eenrijige wegdorpen met doorgaande hoeven, die – volgens de tot dusver gangbare visie – met hun opstrek vanuit de nederzettingen op de hoge zandrug, naar de stroompjes toe ontgonnen zouden zijn. Ons onderzoek wees uit, dat niet de wegen maar de stroompjes de ontginningsbasis hebben gevormd. Met name de gegevens uit de bezitsreconstructie, in combinatie met een beschouwing van de perceels- en kavelstructuur, wijzen sterk in die richting. Dit inzicht werd bevestigd door de gegevens met betrekking tot de ouderdom van de kerken in het gebied en de ligging van de zogenaamde 'oude kerkhoven', die de plaatsen van vroegere kerken aangeven. Het bleek dat de kerken van de oudste dorpen (Surhuizum, Augustinusga, Kooten en in zekere zin ook Buitenpost) alle een voorgangster hebben gehad op dezelfde uitgang, dicht bij de stroom.³ De oudste nederzettingen waren derhalve dicht bij het water gevestigd en strekten zich op naar de zandrug en het daarop liggende veen. Er moet zich hier dus in kort bestek eenzelfde soort opschuivingsproces hebben voorgedaan als in andere veenstreken. Bewoning was er vermoedelijk reeds in de 11de eeuw, mogelijk ook veel eerder, met name in de omgeving van Gerkesklooster op de kwelderrug. Parochievorming en opschuiving van de nederzettingen waren in Achtkarspelen omstreeks 1250 in grote lijnen voltooid.⁴

De twee middeleeuwse kloosters van Achtkarspelen, die beide in het midden van de 13de eeuw zijn gesticht, hebben geen belangrijke rol bij de hiervoor beschreven ontginningsbeweging gespeeld. Buweklooster kreeg de beschikking over een aantal reeds bestaande, opstreckende hoeven; Gerkesklooster heeft zijn expansie vooral naar het noorden gericht, naar de kwelders van het Lauwerszeegebied.⁵ Daar heeft het diverse

bedijkingen ondernomen. Dat Gerkesklooster ook in de directe omgeving van het klooster dijken heeft aangelegd, viel niet na te gaan. Van dijken ter weerszijden van de Oude Ried en de Lauwers zijn in het landschap geen sporen achtergebleven. Het tot dusver gezaghebbende verhaal van Rienks en Walther over de dijkaanleg in Achtkarspelen vóór 1250 kan in zijn geheel worden geschrapt. Wat zij voor dijken hebben aangezien, zijn inversieruggen of later aangelegde wegen.⁶

De kloosters hebben een bepalende invloed uitgeoefend op de afgrenzing van Achtkarspelen in het zuiden en het zuidwesten. Zij hebben, eerder dan andere eigenaars, hun opstrek over het hoogveen laten gelden, waardoor zij aan het eind van de Middeleeuwen over grote oppervlakten hoogveen beschikten. Buweklooster deed dat vanuit zijn eigen kloostercomplex in het noorden, Gerkesklooster vanuit zijn uithof De Schoole bij het latere Surhuisterveen.⁷ Eerst in de 16de eeuw vingen zij aan met de grootscheepse exploitatie van dat veen, met behulp van particuliere veencompagnieën. Na de opheffing van de kloosters in 1580 traden de Staten van Friesland in hun rechten. De Friese Staten verkochten in het midden van de 17de eeuw al het veen. De oorspronkelijke exploitatiecentra der kloosters, Surhuisterveen in het oosten en Rottevalle in het zuidwesten, vormden ook voor de nieuwe verveners de uitgangspunten voor de ontsluiting van het veen. Van hieruit werkte men als het ware naar elkaar toe. Door wijkensystemen ontstond voor de grote en kwalitatief goede turfconcessies een regelmatige verkaveling, die na de afgraving is blijven bestaan.⁸ Tussen die regelmatige blokken vormden zich restblokken met een minder duidelijk patroon. Op het eind van de 18de eeuw was het met de hoogveen-exploitatie grotendeels gedaan. Het kavelpatroon van de tot ruige heide geworden ondergrond lag toen in grote lijnen vast.⁹

De ontwikkelingen in de lokale samenleving gedurende de laatste twee eeuwen hebben zich in hoofdzaak afgespeeld binnen de ruimtelijke hoofdstructuur, die in de eeuwen daarvoor tot stand was gekomen. In de agrarische bedrijvigheid is een verschuiving opgetreden van een gemengd bedrijf naar uitsluitend veehouderij. De daarmee gepaard gaande verandering van het agrarisch grondgebruik heeft echter geen invloed gehad op de verkavelingsstructuur in Achtkarspelen.¹⁰

De veengraverij heeft voortgeduurd tot het begin van de 20ste eeuw. Na de beëindiging van de hoogveenaafgraving in het zuiden van de gemeente heeft de activiteit zich naar het noorden verlegd: naar de Surhuizumer en Augustinusgaaster Mieden, naar de Polder Roohel en de IJzermieden en naar de Buitenposter Mieden. In de 18de en 19de eeuw moet hier zowel 'droge' als 'natte' vervening hebben plaatsgevonden. De aanduiding "*vergraven landen*" op oudere kaarten en het feit dat er tot het begin van de vorige eeuw weinig waterplassen waren, zouden kunnen duiden op een aanvankelijk oppervlakkige veenaafgraving onder het grondwaterniveau. Pas in de 19de eeuw is meer baggelturf gewonnen. Hoewel dat leidde tot meer petgaten, tastte het de bestaande kavelstructuur niet aan. De petgaten verkeren thans in diverse stadia van verlanding. Door inpoldering en herverkaveling zijn alleen in de Hamster Mieden en de Wijde Pet in recente tijd verkavelingspatronen ontstaan, die van de omgeving afwijken.¹¹

Op de tot ruige heide verworpen ondergrond van de hoogveenontginning in het zuiden van Achtkarspelen ontstonden gedurende de laatste tweehonderd jaar verspreide nederzettingen van keuters en verarmde arbeiders: de heidedorpen. Deze nederzettingen worden gekenmerkt door een vrij dichte concentratie van huisjes en boerderijtjes op kampjes land. Hun structuur is echter niet overal gelijk. Die van Harkema-Opeinde is onregelmatiger dan de structuur van Boelenslaan en Houtgehage, waar het oude

wijkenstelsel uit de tijd van de hoogveenontginning een hoofdstramen in de verkaveling vormt.¹² Met name rond de in het jongste verleden sterk gegroeide dorpen, zoals Harkema-Opeinde en Surhuisterveen, zijn veel kleinschalige oude landschapselementen onder de bebouwing verdwenen.¹³

Jistrum

Hoewel de verkaveling van Jistrum niet op het water is georiënteerd, zoals die van de Achtkarspeler dorpen, moet voor een goed begrip van de geografie van dit dorp de waterhuishouding toch ook centraal worden gesteld. Binnen het afwateringssysteem van de Wijde Ee moet Jistrum als een relatief late ontginning worden aangemerkt. De onregelmatige vorm is geen teken van ouderdom. Hij is door het plaatselijk reliëf bepaald.

De oudste ontginningsbasis was waarschijnlijk de hoogtelijn van 2 m +NAP. Op die hoogte lagen de middeleeuwse kerk, de meeste boerderijen en het oudste akkerland op de Geesten.¹⁴ Ten westen van deze oude kern ontstonden gelijktijdig of later enkele kampongtinningen. Als secundaire ontwikkeling kan het aaneengroeien van deze kampen tot een gesloten akkerlandcomplex met de naam "Ies" worden beschouwd.¹⁵ Daarnaast vond al in de Middeleeuwen vanuit de Geesten en de kerkbuurt de ontginning tot akkerland van de Oostelijke Velden plaats: een gebied ten oosten van de dorpskom, dat zich kenmerkt door een opstreckende verkaveling.¹⁶

Het grootste deel van dit middeleeuwse akkerland is bedekt door een teeltlaag van enkeerdgrond.¹⁷

Terwijl de hooilanden, evenals de bouwlanden, in de Middeleeuwen al individueel werden geëxploiteerd, werd de weidegrond in de lage landen tegen het Bergumermeer en op de hoge gronden ten noorden van het dorp tot 1638 gemeenschappelijk gebruikt. De verdeling van deze meenscharren, die niet zozeer als ontginning dan wel als individualisering en intensivering van de bedrijfsvoering is op te vatten, vond plaats door het trekken van de tegenwoordig nog aanwezige kavellijnen die vanuit de oude bouwlanden uitwaaiëren.¹⁸

Evenals elders in het Friese zandgebied is ook hier in de laatste honderd jaar het karakter van de agrarische bedrijfsvoering veranderd. Er heeft een verschuiving plaatsgevonden van gemengde bedrijven met akkerbouw en veehouderij naar bedrijven met uitsluitend veehouderij. Die verandering in het grondgebruik heeft voor de verkaveling en percelering geen ingrijpende gevolgen gehad. De toename van het aantal kleine agrarische bedrijven heeft landschappelijk ook niet tot versnippering geleid. De structuur van vlakken oude soorten cultuurgrond, met het daarbij behorende patroon van wegen en paden, is thans nog geheel aanwezig.¹⁹

Waardering

In dit historisch-geografisch onderzoek zijn de elementen en structuren aangegeven, die de hoofdlijnen van de landschapsgenese van Achtkarspelen en Jistrum weerspiegelen. Op grond van de criteria gaafheid, historische samenhang, regionale kenmerkendheid en zeldzaamheid zijn die elementen en structuren gewaardeerd.²⁰

Uit dit onderzoek is gebleken, dat de basis van de vroege occupatie en de landschapsgenese in belangrijke mate wordt gevormd door de stroomgebieden van de Oude Ried en de Lauwers en van de Wijde Ee. Voor de kennis van de occupatiegeschiedenis van het overgangsg gebied van de lagere gronden naar de hogere zandgronden aan de randen van het Drents Plateau hebben de stroomgebieden van die riviertjes, met de

daarbij behorende kavelwaaiers, een belangrijke historische informatiewaarde.

Zowel in Achtkarspelen als Jistrum zijn nog veel elementen aanwezig, die de geschiedenis van het de ingebruikneming van deze streken illustreren. In het noordelijke deel van Achtkarspelen, globaal boven de lijn Harkema-Opeinde-Surhuisterveen, zijn de hoofdlijnen van de middeleeuwse occupatie gaaf bewaard gebleven. Daarbij kan worden gewezen op de kavelwaaiers vanuit de Lauwers en de Oude Ried in de richting van de hogere zandgronden, de grenzen van dorpterritoria zoals de Homeer, de opschuiving van de nederzettingen aan de hand van de locaties van "oude kerkhoven" op doorlopende kerkkavels, en het kloosterterrein van Buweklooster met zijn in zuidelijke richting opstreckende blok grondbezit. Al die elementen vormen in historisch opzicht zeer waardevolle en herkenbare onderdelen van het landschap van Achtkarspelen.

In het zuidelijke deel van Achtkarspelen vormen de vroegere eigendomsgrenzen in het hoogveen gebied van Buweklooster en Gerkesklooster historisch waardevolle lijnen in het landschap. De ruimtelijke structuur van dit deel van de gemeente is in hoofdzaak bepaald door de rechtlijnige wijkenstructuur van de hoogveen-ontginningen, die sedert het einde van de 16de eeuw plaatsvonden. Dergelijke structuren zijn in Nederland niet zeldzaam, maar wat aan dit gebied een extra waarde geeft zijn de heidedorptontginningen, die hier – zich voegend naar de veenontginningsstructuur – in de 19de en het begin van de 20ste eeuw tot stand kwamen. De onregelmatige verkaveling en de relatieve kleinschaligheid kenmerken deze nederzettingen, die een deel van de sociale en economische geschiedenis van de streek weerspiegelen.²¹

In het gebied Jistrum bieden de grenzen tussen Jistrum, Opperkoten en Kooten een belangrijke historische informatiewaarde. Het dorpsgebied van Jistrum bestaat uit een aantal onderdelen, die de genese van het landschap en fasen in de ontwikkeling van dit dorp weerspiegelen. Jistrum is een van de dorpen rond het Bergumermeer, waar de ruimtelijke structuur en de onderscheiden onderdelen van het dorpsstoebehooren aan een (Drents) esdorp doen denken. De combinatie van een strokenverkaveling en een kampachtige ontginning, die de indruk wekt dat Jistrum een oud esdorp is, maakt het tot een waardevol nederzettingstype. De nog herkenbare verschillende elementen van het dorpsgebied, hun onderlinge begrenzingen en overgangen en de samenhangende, ongestoorde ruimtelijke structuur waarvan zij deel uitmaken, verlenen Jistrum een belangrijke historisch-informatieve waarde.²²

Noten

1. Zie hoofdstuk 2, "Globale bodemkaart" en par. 3.1.
2. Zie par. 3.2.1.1 en kaart "Kavellijnen".
3. Zie kaart "Achtkarspelens parochiekerken".
4. Zie par. 3.2.1.2.
5. Zie kaart "Kloosterbezittingen".
6. Zie par. 3.2.1.3.
7. Zie par. 3.2.1.3 en kaart "Kloosterbezittingen".
8. Zie kaart "Veenconcessies".
9. Zie par. 3.2.1.4.
10. Zie par. 3.2.2.2.
11. Zie par. 3.2.2.2.

12. Zie par. 3.2.2.1.
13. Zie par. 3.2.2.4.
14. Zie kaart "Bodemkwaliteit Jistrum".
15. Zie kaart "Enkele toponiemen".
16. Zie kaart "Kamphoeven en uitgangen".
17. Zie par. 3.3.1.2.
18. Zie par. 3.3.1.3 en kaart "Enkele bedrijven na verdeling van de meenscharren".
19. Zie par. 3.3.2.
20. Zie par. 4.5.1.
21. Zie par. 4.5.3.
22. Zie par. 4.5.4.

Geraadpleegde literatuur

- Algra, N.E. (1966)
Ein. Enkele rechthistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland, Groningen.
- Atsma, L., K.J. Bekkema en H. Keuning (1985)
De Rottefalle troch de ieuwen hinne, De Rottefalle.
- Andreae, A.J. (1890)
Het klooster Jeruzalem of Gerkesklooster; eene bijdrage tot de geschiedenis der kloosters in Friesland, Kollum.
- Andreae, A.J. (1881)
De Lauwerszee, nagespoord in hare wording, haren omvang en hare verschillende bedijkingen Leeuwarden.
- Andreae, A.J. (1975)
Het klooster Jeruzalem of het Gerkesklooster (1e dr. Kollum 1890; ongew. herdr., Leeuwarden.
- Andreae, A.J. (1975)
Kollumerland en Nieuw-Kruisland (1e dr. Kollum 1883/1885; ongew. herdr., Leeuwarden.
- Apeldoorn, L.J. van (1915)
De kerkelijke goederen in Friesland 2 dln. Leeuwarden.
- Apeldoorn, J.L. van (1923)
"De historische ontwikkeling van het grondbezit in Friesland", *De Vrije Fries* 27, 214–215.
- Baart, A., en M.P. van Buijtenen (1957)
Bergums kerk, klooster en omgeving, Frisia Catholica 17 (z. p. 1957).
- Backmund, N. (1952)
Monasticon Praemonstratense II, Straubing.
- Beetstra, W.T. (1987)
Toponimen en toponimyske eleminten yn Fryslân. In analytyske bibliografy ca. 1835–1980, Leeuwarden.
- Bieleman, J. (1987)
Boeren op het Drentse zand 1600–1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw, Utrecht.
- Blok, D.P. (1962)
"Geschiedenis en plaatsnaamkunde. Naar aanleiding van Gysseling's Toponymisch woordenboek", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75, 176–189.
- Boer, K.P. de (1978)
"Een Pama-boerderij bij de Feanster heide", *Genealogysk Jierboekje*, 8–34.
- Borger, G.J. (1975)
De Veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland, Amsterdam.
- Borger, G.J. (1976)
"Ontwatering en grondgebruik in de middeleeuwse veenontginningen in Nederland", *Geografisch Tijdschrift* 10.

- Bouma, L.H. (1956)
Rapport omtrent een sociologisch onderzoek inzake de arbeidersdorpen van de gemeente Achtkarspelen. Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk, Leeuwarden.
- Bouwer, K. (1970)
Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents plateau, Groningen.
- Bouwer, K. (1985)
 "De ontwikkeling van het cultuurlandschap", in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel/Amsterdam, 91-140.
- Breuker, Ph. H. (1975)
 "De midsieuske kleasters yn Fryslân, yndield neffens de greate fan har gronbesit", *It Beaken*, 416-423.
- Buijtenen, M.P. van (1967)
 "Achtarspelen tussen Munster en Utrecht. Nevenaspiraties bij enkele kloosterfundaties", *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland*, 172-212.
- Buijtenen, M.P. van (9 april 1949)
 "Door Oostergo's agrarisch verleden", *Leeuwarder Courant*, 9 april 1949.
- Buma, W.J., "Twizel" (1953)
Fryske Plaknammen 6, 2-4.
- Cate, J.A.M. ten (1981)
Fysisch-geografische aspecten van het Friese landschap. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Cock, J.K. de (1965)
Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag, Groningen.
- Cock, J.K. de (1984)
 "De veenontginningen rond Sneek en IJlst", *It Beaken* 46, 139-149.
- Cuipers, D.J. (1949)
Bijdragen voor de rechtsgeschiedenis van de gemeene dorpsgronden in Oostergo, 's-Gravenhage.
- Dekker, C. (1977)
 "De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11de en het eerste kwart van de 12de eeuw", *Geografisch Tijdschrift*, 339-360.
- Dotinga, J. (1981)
De Ham, in doarp op 'e sân, Drogeham.
- Encyclopedie van Friesland* (1958)
 red. J.H. Brouwer, Amsterdam.
- Faber, J.A. (1973)
Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800. A.A.G. Bijdragen 17, 1973.
- Folkerts, J. (1982)
 "Uit de geschiedenis van Zuidlaarderveen, het oude Everswolde", *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 98 (1981), 38-60; Ibidem 99, 7-22.
- Fryske Nammen* 1-8 (Leeuwarden 1978-1989).
- Glazema, P. (1948)
Gewijde plaatsen in Friesland. Diss. Nijmegen, Meppel.

- Haan, S. de
"Fjildnammen yn Bûtenpost neffens de floreenkohieren", *Nieuwsblad van Noordoost-Friesland*, 25 juli 1988.
- Haan, S. de
"Fjildnammen yn Droegeham en Harkema-Opeinde neffens de floreenkohieren", *Nieuwsblad van Noordoost-Friesland*, 30 november 1988.
- Haan, S. de
"Fjildnammen yn Stynsgea en Gerkeskleaster neffens de floreenkohieren", *Nieuwsblad van Noordoost-Friesland*, 9 januari 1989.
- Haan, S. de
"Fjildnammen yn Surhuzum neffens de floreenkohieren", *Nieuwsblad van Noordoost-Friesland*, 15 juni 1988.
- Haan, S. de
"Fjildnammen yn Twizel en De Koaten neffens de floreenkohieren", *Nieuwsblad van Noordoost-Friesland*, 10 augustus 1988.
- Halbertsma, H.
"Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen", *Berichten ROB* 10/11 (1960/1961), 395-444.
Herinrichting Eestrum (1989)
Overwegingen en uitgangspunten. Uitgave van het Ministerie van Landbouw en Visserij, Landinrichtingsdienst.
- Hettema, M. de Haan, en A. van Halmael (1846)
Stamboek van den Frieschen adel, Leeuwarden.
- Heuveln, B. van (1984)
"Verveningen", in: J. Abrahamse e.a. (red.), *Het Drentse landschap*, Zutphen, 102-112.
HGT verwijst naar: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*.
- Hofstee, E.W., en A.W. Vlam (1952)
"Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland", *Boor en Spade* 5, 195-236.
- Higounet, Ch. (1980)
"Le premier siècle de l'économie rurale cistercienne", in: *Istuzioni canoniche in Occidente 1123-1215*. Atti della settima Settimana internazionale do Studi medioevali, Mendola 1977, Milaan.
- Huisman, J.A. (1972-1973)
"De grietenijnamen Opsterland en Utingeradeel", *Us Wurk* 21-22, 89-96.
- Huisman, K. (1988)
"De okkupaasje fan de Riperkrite", *It Beaken* 40, 1-36.
- Janssen, F.B., en E.J. Lammerts (1988)
Ecohydrologisch onderzoek in de ruilverkaveling Twijzel-Buitenpost, Leeuwarden.
- Janssen, F.B., J.E. Meijer en N. Schotsman (1989)
Landschapsecologisch onderzoek Achtkarspelen, Leeuwarden.
- Jong, L. de (1985)
Advies landschapsbouw Twijzel-Buitenpost, Leeuwarden.
- Joosting, J.G.C. (1921)
De bisdommen Münster en Osnabrück (in Groningen en Friesland). Geschiedkundige Atlas van Nederland: de kerkelijke indeeling omstreeks 1550, 's-Gravenhage.

- Keuning, H.J. (1973)
 "Het geografisch milieu", in: J.J. Kalma e.a. (ed.), *Geschiedenis van Friesland*, Leeuwarden (2de dr.), 577-600.
- Knehans, F., en J. Meijering (1973)
Onderzoek Achtkarspelen - Tietjerksteradeel. Verslag veldwerk fysische geografie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Kroes, J. (1984)
 "Het waterstreekdorp Giethoorn", *HGT* 2, 1-8.
- Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff (1988)
Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200, Amsterdam.
- Kuipers, H., en H. Offringa (1979)
De heerlijkheid Visvliet, Zwolle.
- Lambert, A.M. (1971)
The making of the Dutch Landscape, London/New York.
- Lammers, S. (1984)
 "Smallerlands verhouding tot Oostergo in de middeleeuwen", *It Beaken* 46, 164-187.
- Langbroek, E.K., en H.C. Borsboom (1989)
 "Houtwallen in Noordoost-Friesland", *HGT* 7, 90-98.
- Ley, R. van der (1985)
 "Haersma fan Eastemar", *Genealogysk Jierboekje*, 58-80.
- Linden, H. van der (1956)
De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte, Assen.
- Linden, H. van der (1982)
 "Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie, circa 1000-1300", *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2, Haarlem, 48-82.
- Moerman, H.J. (1956)
Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht, Leiden.
- Mol, J.A.
 "Besitzerwerbungen der friesischen Zisterzienserklöster Klaarkamp, Bloemkamp und Gerkesklooster", in: K. Elm (ed.), *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden*, Berliner Historische Studien (in druk).
- Mol, J.A. (1979)
Grootgrondbezit van Friese kloosters in de middeleeuwen. Doctoraalscriptie Mediaevistiek en Historische Geografie Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Mol, J.A., en P.N. Noomen (1989)
Weststellingwerf ten noorden van de Linde. Prekadastrale atlas fan Fryslan 2, Leeuwarden.
- Molema, J. (1989)
 "Het OI kerkhof te Scheemda", *Groninger kerken* 6, 130-134.
- Molen, S.J. van der (1962)
Achtkarspelen. In lêsboek oer de geakunde fan in wâldgemeente, Drachten.
- Molen, S.J. van der (1958)
Opsterlân. Skiednis fan in wâldgritenij, Drachten.
- Molen, S.J. van der (1976)
Feanster flucht 1576-1976, Surhuisterveen.

- Molen, S.J. van der (1978)
Turf uit de Wouden; bijdrage tot de geschiedenis van de hoogveengraverij in Oostelijk Friesland tot 1900, Leeuwarden.
- Moolenbroek, J.J. van (1987)
 "Signs in the heavens in Groningen and Friesland in 1214. Oliver of Cologne and crusading propaganda", *Journal of Medieval History* 13, 251-272.
- Moolenbroek, J.J. van (1985)
 "De stichting van Cisterciënzer vrouwenkloosters in Nederland tot 1300", *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27, 169-214.
- Nitz, H.J. (1974)
Historisch-Genetische Siedlungsforschung. Genese und Typen ländlicher Siedlungen und Flurformen, Darmstadt.
- Noomen, P.N. (1989)
 "De middeleeuwse namen op -hove en -hafe in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland", in: N.R. Arhammar e.a., *Fryske Nammen* 8, Leeuwarden, 23-52.
- Noomen, P.N. (1990)
 "Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad", in: J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Groningen, Stichting Archeologisch onderzoek Martinikerkhof, 97-144, 279-288.
- Post, J.
De Rottefalle. Een faerdt frij, franck en feerdich (Augustinusga z.j.).
- H.R. Reinders (1988)
 "Een dertiende-eeuwse sluis in de Oude Ried bij Buitenpost", in: M. Bierma e.a. (ed.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*, Groningen, 260-269.
- Reitsma, J. (1884)
 "De stichting van Buweklooster", *Friesche Volksalmanak*, 103-112.
- Rienks, K.A., en G.L. Walther (1954)
Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân, 2 dln., Bolsward.
- Rösener, W. (1982)
 "Zur Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Hochmittelalter", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 30, 117-148.
- Schaik, P. van, en J.J. Spahr van der Hoek (1976)
Geschiedenis van Smallingerland, Leeuwarden.
- Schaik, R. van, (1985)
Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering, Groningen.
- Schrier, D.M. van der (1977)
 "De verplaatsing van Staphorst en Rouveen", *Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht* 1, 35-45.
- Spahr van der Hoek, J.J. (1974)
 "Hoe't it lân der hinne lei", in: *Wymbritseradiel. Skiednis fan in greidgritenij*, Bolsward, 9-27.
- Spahr van der Hoek, J.J. (1960)
De heidedorpen in de noordelijke Wouden. Historisch-sociologische studie, Drachten.
- Spahr van der Hoek, J.J., en Y.N. Ypma (1978)
Tytsjerksteradiel. Bydrage ta de sosiale skiednis fan de Wâlden, Leeuwarden.

- Spahr van der Hoek, J.J. (1961)
 "Verdeling van het landschap", in: *Boven-Boorngebied. Rapport betreffende het onderzoek van het Lânskip-genetysk Wurkforbân van de Fryske Akademy*, Drachten, 170-197.
- Spahr van der Hoek, J.J.
Achtkarspelen, oars as oars (manuscript).
- Steensma, R.
Langs oude Friese kerken (Baarn z.j.).
- Steensma, R. (1966)
Vroomheid in hout en steen. Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland, Baarn.
Tegenwoordige staat verwijst naar: *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van Friesland II* (Amsterdam etc. 1786).
- Tonderen, A. van (1842)
Beschouwing der kadastrale uitkomsten in Vriesland, Leeuwarden.
- Veltman, B. (1924)
Oostermeer. Geschiedkundig beschreven, Oostermeer.
- Verhoeven, G. (1989)
 "De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. Een inventaris", *Fryske Nammen* 8, 75-107.
- Vervloet, J.A.J. (1986)
Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen, Wageningen.
- Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* (1930)
 dl. IX: de provincie Friesland, 's-Gravenhage.
- Voss, A.L. Heerma van (1950)
Grafschriften tussen Flie en Lauwers, I: Achtkarspelen, Leeuwarden.
- Wassermann, E. (1985)
Aufstrecksidlungen in Ostfriesland. Ein Beitrag zur Erforschung der mittelalterliche Moorkolonisation. Abhandl. und Votr. zur Gesch. Ostfrieslands 61, Aurich.
- Wassermann, E. (1989)
 "Opstreknedertzettingen in Oost-Friesland", *HGT* 7/1, 18-26.
- Winsemius, P. (1622)
Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant.

Gedrukte bronnen, inventarissen en regestenwerken

- BB* verwijst naar: J. van Leeuwen (ed), *Beneficialboeken van Friesland*, dl. I (Leeuwarden 1850).
- Emo en Menko* verwijst naar: *Kronijken van Emo en Menko, abten van het klooster Wittewierum*, uitg. door G. Acker Stratingh en H.O. Feith. WHG Nieuwe serie 4 (Utrecht 1866). Ook uitg. door L. Weiland in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XXIII* (1874) 456-572. Vertaald door J. Douma en W. Zuidema (Utrecht 1938).
- FPU* verwijst naar: H. Reimers (ed.), *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom* (Leeuwarden 1908).

- Gesta abbatum Orti Sancte Marie. Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland*, uitg. door A.E. Wybrands (Leeuwarden 1879).
- GPCV verwijst naar: G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (ed.), *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, 6 dln. (Leeuwarden 1768–1795).
- Johnsen, A.O., en H.P. King (1979)
The tax book of the Cistercian order, Oslo/Bergen/Tromsøe.
- OGD verwijst naar: P.J. Blok e.a. (ed.), *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, 2 dln. (Groningen 1896–1899).
- OfUB verwijst naar: E. Friedländer (ed.), *Ostfriesisches Urkundenbuch*, 2 dln. (Emden 1878–1881).
- RvdA verwijst naar: I. Telting (ed.), *Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk*. 4 dln. (Leeuwarden 1879/1880).
- Register van geestelijke opkomsten van Oostergo, 1580–1581* (1888)
 uitg. door J. Reitsma, Leeuwarden.
- Theuerkauf, G. (1963)
 "Ein Kirchenverzeichnis für den Münsterschen Archidiakonats Friesland um 1500", in:
Dona Westfalica. Georg Schreiber zum 80. Geburtstag dargebracht, Münster, 354–373.
- Veenen, G. van, en O. Vries (1988)
Dorp en kerk van Surhuizum in de 15de en 16de eeuw. Historische documenten over Achtkarspelen 1, Buitenpost.

Geraadpleegde archivalia

Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden:

- Archief Buweklooster: diverse oorkonden en akten.
- Archief Gerkesklooster: diverse oorkonden en akten.
- Archief Hof van Friesland: civiele sententies WW.
- Archief Hof van Friesland, bijlagen civiele sententies 705/1.
- Archief Staten van Friesland 1580–1795: register kloostermeiers 1618; registers kloosterverkoppingen 1638–1644; kaarten kloosterven; floreencohieren.
- Familiearchief Van Eysinga–Vegelin van Claerbergen.
- Familiearchief Van Harinxma thoe Slooten.
- Familiearchief Liauckema–ten Grotenhuis: register kloostermeiers 1606, inv. nr. 193.
- Floreencohieren 1700–1850.
- Kaartenverzameling.
- Stemcohieren 1640–1728.

Archief van het Kadaster en de Dienst der Openbare Registers, Leeuwarden:

- Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels.
- Kadastrale minuutplans.

Atlassen en kaartmateriaal

Bonnekaartjes verwijst naar: *Chromotopografische kaart des Rijks, schaal 1:25.000* (originele uitg. sinds 1866; herdr. Den IJp/Landsmeer, sinds 1989).

Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, met toelichting. Blad 11 Oost, Heerenveen (Stichting voor Bodemkartering, Wageningen 1971).

Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, met toelichting. Bladen 2 en 6 Oost en West, Leeuwarden (Stichting voor Bodemkartering, Wageningen 1981).

Eekhoff, W.

Nieuwe Atlas van de Provincie Friesland (Leeuwarden 1849–1859; herdr. 's-Gravenhage 1970). Het blad Achtkarspelen dateert van 1844.

Geologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000, met toelichting. Bladen Heerenveen West (11W) en Heerenveen Oost (11O) (Rijks Geologische Dienst, Haarlem 1987).

Mol, J.A., en P.N. Noomen (1988)

Prekadastrale Atlas fan Fryslân, Leeuwarden. 4 delen verschenen.

Schotanus, Chr., en B. (1664)

grietenijkaarten in: *Beschryvinge van de heerlyckheydt van Friesland*.

Schotanus à Sterringa, B., en F. Halma (1970)

Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland (z.pl. 1718; herdr. Amsterdam.

Topographisch–Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad 6: Leeuwarden (1854).

Grote Provincie Atlas, 1:25.000: Friesland, samengest. door de Topografische Dienst (Groningen 1989).

Grote Topografische atlas van Nederland, 1:50.000. 2: Noord–Nederland (Groningen 1987).

Vegelinkaart verwijst naar: B. Schotanus à Sterringa, *Nieuwe caert van Frieslant*, voltooid onder toezicht van J. Vegelin van Claerbergen (1e dr. 1739; heruitg. Alphen aan den Rijn 1983).

Lijst van opgenomen kaarten

(de plaats in het rapport is aangeduid met de desbetreffende paragraafnummers)

- 2.2 Hoogtekaart Achtkarspelen–Zuid en Jistrum
- 2.3 Globale bodemkaart Achtkarspelen–Zuid en Jistrum
  - 3.2.1.1 Kavellijnen in Achtkarspelen en Jistrum
    - 3.2.1.1 Eigendomsstructuur Surhuizum 1700/1640
    - 3.2.1.1 Eigendomsstructuur Drogeham 1700/1640
    - 3.2.1.2 Achtkarspelens parochiekerken en hun bezittingen 1700/1640
    - 3.2.1.3 De bezittingen van Gerkesklooster, Vrouwenklooster en Buweklooster ten tijde van de opheffing (1580)
    - 3.2.1.4 Het hoogveen onder Surhuizum omstreeks 1570 (kaart Sgrooten)
    - 3.2.1.4 Het hoogveen onder Surhuizum omstreeks 1718 (kaart Schotanus/Halma)
    - 3.2.1.4 De veenconcessies
      - 3.2.2.1 Harkema Opeinde, Boelenslaan en Houtigehage in 1844
      - 3.2.2.1 Harkema Opeinde, Boelenslaan en Houtigehage in 1926
      - 3.2.2.1 Harkema Opeinde, Boelenslaan en Houtigehage in 1979
  - 3.3.1.1 Enkele toponiemen in Jistrum
  - 3.3.1.2 Bodemkwaliteit Jistrum 1832
  - 3.3.1.2 Jistrum: kamphoeven en uitgangen op het oudste bouwland
  - 3.3.1.3 Enkele bedrijven na de verdeling van de meenscharren van Jistrum
- 4.2.1 Buweklooster op kadastraal minuutplan 1832
- 4.2.1 Oude kerkhoven in Achtkarspelen volgens Eekhoffkaart
- 4.2.1 Omgrachte huisplaats bij Drogeham

Bijlagen: (achterin los toegevoegd)

Kaart Achtkarspelen uit de atlas van Eekhoff 1844.

Kaart Achtkarspelen uit de atlas van Schotanus/Halma 1718.

Achtkarspelen-Zuid.

- a. Relictenkaart: puntelementen en agrarische lijnelementen.
- b. Relictenkaart: wegen, paden en waterlopen
- c. Relictenkaart: vlakelementen en grenslijnen

Jistrum:

- a. Relictenkaart: puntelementen en agrarische lijnelementen.
- b. Relictenkaart: wegen, paden en waterlopen
- c. Relictenkaart: vlakelementen en grenslijnen

